T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELAGATİ BİLİM DALI

KUR'ÂN'DA TENKİT İÇERİKLİ İSTİFHAM ÜSLUPLARI

DOKTORA TEZİ

ALİ MOHAMMED SALEH MGHADİ

BURSA - 2025

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATİ BİLİM DALI

KUR'ÂN'DA TENKİT İÇERİKLİ İSTİFHAM ÜSLUPLARI

DOKTORA TEZİ

ALİ MOHAMMED SALEH MGHADİ

DANIŞMAN
PROF. DR. FADİME KAVAK

BURSA - 2025

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim, Arap Dili ve Belagati Bilim Dalı'nda 711723019 numaralı Ali Mohammed Saleh Mghadi'nin hazırladığı "Kur'ân'da Tenkit İçerikli İstifham Üslupları" konulu doktora çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 20/03/2025 Perşembe günü 12:00-14:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı

Prof. Dr. Fadime KAVAK

Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Üye

Prof. Dr. Hüseyin GÜNDAY

Bursa Uludağ Ünv. İlahiyat Fak.

Üye

Prof. Dr. Ramazan DEMİR

ÇOMÜ İlahiyat Fakültesi

Üye

Doç. Dr. Mehmet YILMAZ

ÇOMÜ İlahiyat Fakültesi

Üye

Doç. Dr. Mehmet ŞANVER

Bursa Uludağ Ünv. İlahiyat Fak.

20/03/2025

DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 13/02/2025

1- Tez Başlığı / Konusu: Kur'ân'da Tenkit İçerikli İstifham Üslupları

2- Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 207 sayfalık kısmına ilişkin, 12/02/2025 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %10'dur.

3- Uygulanan filtrelemeler

4- Kaynakça hariç

5- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

6- Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

7- Gereğini saygılarımla arz ederim.

13/02/2025

Adı Soyadı:	ALİ MOHAMMED SALEH MGHADİ
Öğrenci No:	711723019
Anabilim Dalı:	Temel İslam Bilimleri
Programı:	Arap Dili ve Belagati
Statüsü:	☐Y.Lisans☒ Doktora

Danışman

Prof. Dr. Fadime KAVAK

13/02/2025

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “Kur’ân’da Tenkit İçerikli İstifham Üslupları” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı : Ali Mohammed Saleh Mghadi

Öğrenci No : 711723019

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Programı : Arap Dili ve Belâgati

Tezin Türü : Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Ali Mohammed Saleh Mghadi
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Tezin Niteliği	: Doktora
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Fadime KAVAK

KUR'ÂN'DA TENKİT İÇERİKLİ İSTİFHAM ÜSLUPLARI

Bu araştırma, Kur'ân-ı Kerîm'in çeşitli sûre ve ayetlerinde yer alan tenkit içerikli istifham üsluplarıyla ilgili tümevarımsal bir incelemeden oluşmaktadır. Araştırmada tenkit içerikli istifhamların mecaz anlamdaki kullanımı üzerinde durulmuştur; çünkü gerçek sorular, bilgi talep etmek ve haber almak için kullanılır; eleştiri ifade etmez.

Soru sorma, Kur'ân'da en çok kullanılan üsluplardan biridir. Öyle ki binin üzerinde soru içeren ayet bulunmaktadır. Bu nedenle çalışmada tenkit içerikli ayet-i kerîmelerin bir kısmına yer verilmiştir. Bu ayetler, belagat alimlerinin ve tefsircilerin görüşleriyle açıklanmaya ve eleştirinin bulunduğu noktalar üzerinde durularak dilbilgisel analizler yapılmaya çalışılmıştır.

Bu çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde üslup, istifham ve tenkide dair kavramsal çerçeve, ikinci bölümde Kur'ân'daki tenkit içerikli istifham çeşitleri, üçüncü bölümde Kur'ân'da fikirlere ve olgulara yönelik istifhamlar, dördüncü bölümde Peygamberlere ve Peygamberlerden başkalarına yönelik istifhamlar, beşinci bölümde ise Müslümanlara, gayri müslimlere ve insan dışı varlıklara yönelik tenkit içerikli istifhamlar yer almaktadır.

Sonuç olarak, bu araştırma şu iki soruya cevap vermeyi amaçlamaktadır: Birincisi, Kur'ân'da tenkit nedir? İkincisi, Kur'ân-ı Kerîm'deki tenkit içerikli istifham üslupları nelerdir? Araştırmacı, bu iki soru üzerinden tenkit kavramını tanımlayacak ve Kur'ân'daki tenkit içerikli istifham üsluplarını farklı soru tarzlarıyla ortaya koymaya çalışacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Kur'ân-ı Kerîm, İstifham, Tenkit, Üslup.

ABSTRACT

Name and Surname	: Ali Mohammed Saleh Mghadi
University	: Bursa Uludag University
Institution	: Social Science Institution
Field	: Basic İslamic Sciences
Branch	: Arabic Language and Rhetoric
Degree Awarded	: Doctorate
Supervisor	: Prof. Dr. Fadime KAVAK

QUESTION STYLES WITH CRITICISM IN THE QURAN

This thesis is an inductive study of the question styles with criticism found in various surahs and verses of the Qur'an. The research focuses on the metaphorical use of interrogative questions with criticism, as real questions are used to request information and obtain news, and do not express criticism.

Asking questions is one of the most commonly used styles in the Qur'an, with over a thousand verses containing questions. Therefore, this study includes a selection of verses with criticism. These verses are explained through the views of rhetoric scholars and commentators, and linguistic analyses are conducted by focusing on the points of criticism present in them.

This research consists of five chapters. The first chapter provides a conceptual framework for style, questioning, and criticism. The second chapter discusses the types of interrogative questions with criticism in the Qur'an. The third chapter examines interrogative questions with criticism related to ideas and phenomena in the Qur'an. The fourth chapter focuses on questions directed at the Prophets and others besides them. The fifth chapter addresses interrogative questions with criticism directed at Muslims, non-Muslims, and non-human entities.

In conclusion, this research aims to answer two questions: First, what is criticism in the Qur'an? Second, what are the interrogative styles with criticism in the Qur'an? The researcher will define the concept of criticism through these two questions and attempt to highlight the interrogative styles with criticism in the Qur'an through different types of questions.

Key Words: Arabic Language, al-Qur'an al-Kareem, Question, Criticism, Style.

ÖNSÖZ

Kur'ân'ın fesahat ve belagatı, Allah'ın en önemli mucizelerinden biridir. Hatta Kur'ân karşıtları bile, onun belagatını ve söz sanatlarını taklit etme konusunda aciz kaldıklarını kabul etmiştir. Kur'ân; lafızları ve anlamlarıyla eşi benzeri olmayan, kıyamete kadar geçerliliğini koruyan, hiçbir şüpheye yer bırakmayan bir kitaptır. Kur'ân'ın çeşitli üslupları, bu mucizenin bir sırrıdır. Bugüne kadar dil bilimciler ve belagat alimleri, onun dil ve belagat yönünü ortaya çıkarmaya devam etmiş ve bu durum kıyamete kadar da sürecektir. Bu çalışma, Kur'ân'daki belagat konularına dair daha önce fazla araştırılmamış bir alan üzerine odaklanmıştır. O da Kur'ân'daki tenkit içerikli istifham üsluplarıdır.

Edebî tenkit, bir eserin sanatsal değerini ve içeriğini analiz etme, değerlendirme ve anlamlandırma süreci olarak tanımlanabilir. Eleştiri; bir metnin dilini, yapısını, bağlamını ve stilini incelemeyi içerir. Ayrıca bu metinlerin diğer eserlerle karşılaştırılması ve tarihsel, kültürel öneminin sorgulanması da eleştirinin bir parçasıdır. Ancak eleştiri yalnızca edebiyatla sınırlı değil; tarih, kültür, siyaset gibi diğer alanlarla da ilişkilidir.

Bu araştırma, nakdi hem dil hem kavram yönünden ele alacak ve Kur'ân'daki tenkit içerikli soru üsluplarını inceleyecektir. Bu üslupların kullanımı, binin üzerinde ayette yer almaktadır ve her bir örnek, eleştirel bir bakış açısıyla insan davranışlarını, düşüncelerini ve eylemlerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu çalışma, Kur'ân'daki eleştirilerin dilsel ve belagat açısından nasıl ele alındığını ortaya koyacak ve aynı zamanda bazı Arap edebiyatı örnekleri ve şiirlerden de faydalanacaktır.

Bu araştırma, Kur'ân'daki tenkit içerikli istifham üsluplarının kullanımıyla sınırlıdır. Eleştiri; edebiyat, tarih veya metodolojik olarak belirli bir konuya odaklanıp onu analiz ederek iyi ile kötü arasındaki farkları ortaya koymayı amaçlayan bir süreçtir. Kur'ân'da tenkit içerikli soru üslupları; insan düşünceleri, davranışları ve fikirleri üzerinde derinlemesine bir analiz ve değerlendirme yaparak doğruyu yanlıştan ayırma işlevini görmektedir.

Bu çalışmanın planlamasında Kur'ân'daki tenkit içerikli istifham üsluplarının çeşitliliği göz önünde bulundurulmuş ve her bölümde örneklerin ve delillerin belirli bir temaya odaklanması sağlanmıştır. Bu sayede, Kur'ân'daki eleştiri içerikli istifham üslupları daha düzenli, anlaşılır ve derinlemesine bir şekilde ele alınmıştır.

Öncelikle bu çalışmayı beş yıl boyunca sınırsız çaba harcayarak sürekli takip ve rehberlik eden saygıdeğer hocam Prof. Dr. Fadime KAVAK'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Kendisi, araştırmanın her aşamasında bana yol gösterici olmuş, yönlendirmeleri ve desteğiyle çalışmanın başarıyla tamamlanmasına büyük katkı sağlamıştır. Bilgi ve deneyimlerini paylaşarak akademik yolculuğuma değerli katkılarda bulunmuştur. Ayrıca araştırma sürecimde ve lisansüstü öğrenim hayatım boyunca bana destek olan, cesaretlendiren ve teşvik eden Sayın Prof. Dr. Hüseyin GÜNDAY hocama

da gönülden teşekkür ederim. Kendisinin akademik ve manevi desteği, bu süreci daha verimli ve anlamlı kılmıştır.

Bu vesileyle varlık sebebim olan, her daim dualarıyla yanımda bulunan, maddi ve manevi desteklerini hiçbir zaman eksik etmeyen kıymetli aileme, özellikle sevgili anneme ve babama da en derin şükranlarımı sunarım. Çünkü onların sevgisi, sabrı ve desteği olmadan bu noktaya ulaşmam mümkün olmazdı.

Ali Mohammed Saleh MGHADİ

BURSA-2025

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **iii**
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU ..... **iv**
YEMİN METNİ ..... **v**
ÖZET ..... **vi**
ABSTRACT ..... **vii**
ÖNSÖZ ..... **viii**
İÇİNDEKİLER ..... **x**
GİRİŞ **1**
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE SINIRLARI 1
2. ARAŞTIRMANIN AMACI 1
3. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ 2
4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI 2
5. KONUYLA İLGİLİ DAHA ÖNCE YAPILAN ÇALIŞMALAR 3

BİRİNCİ BÖLÜM

ÜSLUP, İSTİFHAM VE NAKDE (TENKİT) DAİR KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. LÜGAT VE ISTILAH OLARAK ÜSLUP 5
1.1.1. Üslubun Lügat Manası 5
1.1.2. Üslubun Istılah Manası 5
1.1.3. Kur'ân-ı Kerîm'in Üslubu 6
1.2. LÜGAT VE ISTILAH OLARAK İSTİFHAM 6
1.2.1. Lügat Olarak İstifham 6
1.2.2. Istılah Olarak İstifhâm 7
1.3. LÜGAT VE ISTILAH OLARAK NAKD 7
1.3.1. Nakd'in Lügat Manası 7
1.3.2. Nakd'in Istılah Manası 7
1.3.3. Kur'ân-ı Kerîm'de Nakd (Tenkit) 8
1.4. İSTİFHAM ÜSLUBU İLE TENKİT ARASINDAKİ İLİŞKİ 9
1.4.1. İstifham Üslubu ile Tenkit Arasındaki İlişki Yönleri 13
1.4.2. Mecâzî İstifham ve Tenkit İçerikli Amaçları 15
1.4.3. Tenkit İçeren İstifham Edatları ve İrabları 21

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN-I KERÎM'DE TENKİT İÇERİKLİ İSTİFHAM ÇEŞİTLERİ

2.1. İNKÂR VE TAACCÜP İFADE EDEN TENKİT İÇERİKLİ İSTİFHAMLAR..30
2.1.1. Ta'cîb ve Taaccüb İfade Eden İstifhamlar 38
2.2. TEHDİT, UYARI VE TAKRÎR İFADE EDEN TENKİT İÇERİKLİ İSTİFHAMLAR 47
2.3. KINAMA, AZARLAMA VE YERME İFADE EDEN İSTİFHAMLAR 55

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUR'ÂN-I KERÎM'DE FİKİR VE OLGULARA YÖNELİK TENKİT İÇERİKLİ İSTİFHAMLAR

3.1. KUR'ÂN'DA FİKİRLERE YÖNELİK TENKİT İÇERİKLİ İSTİFHAMLAR..65
3.1.1. Kur'ân-ı Kerîm'de Eşitlik Fikrine Yönelik Tenkit İçerikli İstifhamlar 65
3.1.2. Kur'ân'da Allah'a Şirk Koşulması Fikrine Yönelik Tenkit İçerikli İstifhamlar 70
3.1.3. Yeniden Dirilişi İnkâr Fikrine Yönelik Tenkit İçerikli İstifhamlar 75
3.1.4. Meleklerin Kız Olarak Tasavvurunu Tenkit Eden İstifhamlar 80
3.2. KUR'ÂN'DA OLGULARA YÖNELİK TENKİT İÇERİKLİ İSTİFHAMLAR 84
3.2.1. Fesat Olgusuna Yönelik Tenkit İçerikli İstifhamlar 84
3.2.1.1. Malî Yolsuzluğa Yönelik Tenkit İçerikli İstifhamlar 85
3.2.1.2. Ahlakî Bozulmaya Yönelik Tenkit İçerikli İstifhamlar 89
3.2.1.3. Toplumsal Bozulmaya Yönelik Tenkit İçerikli İstifhamlar 92
3.2.2. İlhâda (Ateizme) Yönelik Tenkit İçerikli İstifhamlar 98
3.2.3. Taklit ve Bağımlılık Olgusuna Yönelik Tenkit İçerikli İstifhamlar 106

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KUR'ÂN-I KERÎM'DE PEYGAMBERLERLE İLGİLİ TENKİT İÇERİKLİ İSTİFHAMLAR

4.1. RESÛLULLAH'A YÖNELİK İSTİFHAMLAR 112
4.2. DİĞER PEYGAMBERLERE YÖNELİK İSTİFHAMLAR 126
4.2.1. Hz. Âdem 126
4.2.2. Hz. İbrahim 131
4.2.3. Hz. Musa 132
4.2.4. Hz. İsa 138
4.3. PEYGAMBERLERDEN BAŞKALARINA YÖNELİK İSTİFHAMLAR 141
4.3.1. Hz. İbrahim Tarafından Yöneltilen Tenkit İçerikli İstifhamlar 144
4.3.2. Hz. Musa Tarafından Yöneltilen Tenkit İçerikli İstifhamlar 154
4.3.3. Hz. Nuh Tarafından Yöneltilen Tenkit İçerikli İstifhamlar 158

4.3.4. Hz. Şuayb Tarafından Yöneltilen Tenkit İçerikli İstifhamlar 160
4.3.5. Hz. Hud Tarafından Yöneltilen Tenkit İçerikli İstifhamlar 162

BEŞİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN-I KERÎM'DE MÜSLÜMANLARA, GAYRİ MÜSLİMLERE VE İNSAN DIŞI VARLIKLARA YÖNELTİLEN TENKİT İÇERİKLİ İSTİFHAMLAR

5.1. MÜSLÜMANLARA YÖNELTİLEN TENKİT İÇERİKLİ İSTİFHAMLAR .. 167
5.2. GAYRİ MÜSLİMLERE YÖNELTİLEN TENKİT İÇERİKLİ İSTİFHAMLAR 180
5.3. İNSAN DIŞI VARLIKLARA YÖNELİK TENKİT İÇERİKLİ İSTİFHAMLAR 195
5.3.1. Hz. Meryem'in Meleklere Hitap Etmesi 195
5.3.2. Meleklere Yönelik Tenkit İçerikli İstifhamlar 198
5.3.3. Hüdhüd'e Yönelik Tenkit İçerikli İstifhamlar 201
3.3.4. İblis'e Yönelik Tenkit İçerikli İstifhamlar 203
SONUÇ 206
KAYNAKÇA 208
ÖZGEÇMİŞ 217

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE SINIRLARI

Araştırmanın konusu, hakiki olmayan mecâzî istifham ile tenkit arasında geçmektedir. Araştırmanın sınırları ise, belâgat ve dil âlimlerinin otuz küsur amaçta tanımladığı mecâzî istifhamın gayeleriyle sınırlıdır. Bunların çoğunun ise azarlama, alay, suçlama, kınama, tehdit, aşağılama ve inkâr gibi manalar içerdiği görülmektedir. Araştırmamızın ilerleyen bölümlerinde bu hususlar açıklanmaya ve ihtiva ettikleri eleştiriler üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI

Araştırmanın amaçlarını maddeler halinde şöyle sıralamak mümkündür:

1. Kur'ân'da tenkidin manasını açıklamak, tanımlamak ve Kur'ân söylemlerindeki yerini tespit etmek.

2. Tenkit ile mecazî istifham arasındaki ilişkiyi açıklamak; bir sorunun nasıl eleştiri manası taşıyabileceğini, yargılama, ölçme ve değerlendirme işlevlerini nasıl yerine getirebileceğini anlatmak.

3. Kur'ân-ı Kerîm'de tenkit içerikli istifham üsluplarında bulunan soru edatlarını belirlemek ve açıklamak.

4. Kur'ân-ı Kerîm'deki tenkit içeren mecâzî istifhamların amaçlarını belirlemek ve bunları eleştiri içermeyen diğer istifhamların gayelerinden ayırmak.

5. Peygamberlerin fikir ve mesajlarını kavimlerine aktarmada kullandıkları bir üslup olarak tenkit yöntemini kullanmalarının önemini beyan etmek.

6. Kur'ân-ı Kerîm'deki tenkit ile genel olarak edebî ve beşerî tenkit arasındaki ortak ve ayrışan noktaları örnekler ve delillerle açıklamak.

7. Kur'ân-ı Kerîm'de tenkit içerikli istifhamların bulunduğu ayetleri ve delillerini belirlemek.

8. Kur'ân-ı Kerîm söylemlerindeki eleştirel soru tiplerini tespit etmek ve Kur'ân'daki tenkit yöntemleri vasıtasıyla, geçerli olan eleştiri şartlarına ulaşmak.

9. Arap ve İslâm tenkit anlayışının güçlendirilmesine katkıda bulunmak.

3. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Bu araştırmada, Kur'ân-ı Kerîm'in çok kullandığı belağî ve üslupsal hitap yöntemlerinden birisi olan istifham bağlamında Kur'ân'daki tenkit içerikli soruların bulunduğu ayetler ele alınıp incelenmeye çalışılacaktır. Araştırma, aşağıdaki sorulara cevap araması bakımından önem arz etmektedir. Cevabı aranan soruları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Tenkit, Kur'ân ayetlerinde yer alan ve söylemlerinde uygulanan Kur'ânî bir üslup mudur?

2. Kur'ân'da tenkit nedir? Kutsal kitabın ayetlerinin neresinde yer alır? Edebî tenkit ve çağdaş alimlerin eleştirisi gibi diğer tenkit türleriyle benzerlikleri nelerdir?

3. Kur'ân'da hangi tür istifhamlar tenkit içermektedir? Kur'ân-ı Kerîm'deki istifhamların tamamı tenkit içerikli midir?

4. Kur'ân'da insanlara yönelik eleştiri ile peygamberlere yönelik tenkit nasıl ayırt edilir?

5. Dilcilerin mecâzî istifhamlara dâhil ettiği soruların tamamı tenkit içerikli midir?

6. İstifhâmın amaçları, tenkit kavramını nasıl ele almıştır?

4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Bu çalışmada analitik tümevarımsal yöntem benimsenmiş olup, tenkit içerikli istifhamların bulunduğu Kur'ân-ı Kerîm ayetleri ve çeşitli gayeleri tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu ayetlerde eleştiriyi gösteren deliller araştırma konularına göre dağıtılmış olup müfessirlerin ayetle ilgili beyanları dikkate alınmıştır. Araştırmada ilk sırada tefsir ile ilgili kaynaklar tercih edilmiş olup, aralarından Arap diline ait konulara en çok temas eden ve yorumlar yapan kaynaklar seçilmiştir. Bunlardan bazıları, Zemahşerî'nin (ö. 538) *el-Keşşâf*'ı, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın (ö. 207) *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, Ebu'l-Hasen Sa'îd b. Mes'ade el-Ahfeş'in (ö. 211) *Me'âni'l-*

*Kur'ân'*ı, Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın (ö. 210) *Mecâzü'l-Kur'ân'*ı, Ebû İshâk İbrâhim ez-Zeccâc'ın (ö.311) *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuh* isimli eseri ve İ'râbu'l-Kur'ân'la alakalı başka bazı eselerdir. Bu kaynakların dışında diğer eski ve yeni tefsir kitaplarından da istifade edilmiştir.

Tefsir kitaplarından sonra sarf ve nahiv kitapları başta olmak üzere dil alimlerinin deliller hakkındaki sözlerine müracaat edilmiştir. Ardından istifham üslubunu içerip içermediği, hakikî veya mecâzî istifham mı olduğu belli olmayan bazı ayetlerin irabı; bazı Arapça sözlüklerden, belagat ve mantık kitaplarından, edebiyatçıların ve eleştirmenlerin sözlerinden yararlanmak suretiyle ayırt edilmeye çalışılmıştır.

5. KONUYLA İLGİLİ DAHA ÖNCE YAPILAN ÇALIŞMALAR

İstenilen hedeflere ulaşacak şekilde düzenleme ve çıkarımlarda bulunmaya yardımcı olur düşüncesiyle konuyla ilgili daha önce yapılan çalışmalar elde edilmeye çalışıldı; ancak Kur'ân'daki tenkit içerikli istifham üsluplarından bahseden tez veya basılmış herhangi bir esere rastlanmadı. Genelde Kur'ân-ı Kerîm'deki istifhamlardan bahseden bazı eserler ve yazılarla karşılaşıldı. Bunlar:

1. İbrahim Abdülazîm el-Mat'anî'nin *et-Tefsîru'l-mevdû'î li'l-istifhâm fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* isimli eseri.

2. Ahmed 'Ibâdî'ye ait on sayfayı geçmeyen ve Kur'ân araştırmaları merkezi sitesinde yayınlanan *'Min Mükevvenâti'l-menheci'n-nakdî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm: et-Tasdîk ve'l-heymene'* başlığıyla yazılan araştırma yazısı. Bu makale, Kur'ân-ı Kerîm'deki tenkit metodu konusunda araştırma yapacak birisi için mukaddime mesabesindedir. Makale tasdik ve heymene konusunda Kur'ân-ı Kerîm'deki tenkit metodundan bahsetmektedir. Aynı zamanda Kur'ân'da geçen soru cümlelerindeki tenkit üslubu bahsini genel olarak ele almaktadır.

3. Fas Sultân Mevlâye Süleyman Üniversitesi, Edebiyat ve Beşerî İlimler Fakültesi'nin 24-26 Haziran 2008 tarihleri arasında düzenlediği *el-Menhecü'n-nakdî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm: Usûlühü ve Davâbituhu* isimli sempozyum.

4. Mısır Arap Cumhuriyeti el-Ezher Üniversitesi İslâmî İlimler ve Arap Edebiyatı Fakültesi'nden yazar Kerem Abdüssettâr'a ait *Îcâbiyyetü'n-nakd: Ru'ye Kur'âniyye*

başlıklı makale. Makalenin özetinde araştırmacının ifade ettiği gibi, Kur'ân tenkidinin temel hedefi yapıcılıktır. Bu makalede araştırmacı, Kur'ân-ı Kerîm'in fikrî, sözlü ve fiilî olarak muhaliflerini tenkit konusundaki görüş ve metodunu gerek teorik gerekse pratik olarak açıklamaya çalışmaktadır.

5. Abdülkerîm Mahmûd Yûsuf'un *Üslûbü'l-istifhâm fi'l-Kur'âni'l-Kerîm ve garaduhu ve i'rabuh* isimli eseri.

Yazar burada tümevarım metodunu takip etmiş, ilk olarak istifham edatlarına, manalarına ve gayelerine yer vermiştir. Daha sonra da her bir sûredeki istifham üslubu içeren ayet-i kerîmeleri ve manalarını yazıp irabını yapmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÜSLUP, İSTİFHAM VE NAKDE (TENKİT) DAİR KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde araştırmanın başlığı "Kur'ân'da Tenkit İçerikli İstifham Üslupları" olması sebebiyle bazı kelime ve kavramların tanımı yapılacaktır. Bunlar; üslup, istifham, nakd (tenkit) ve istifham ile tenkit arasındaki ilişkidir.

1.1. LÜGAT VE ISTILAH OLARAK ÜSLUP

1.1.1. Üslubun Lügat Manası

Sin, lam ve be (س-ل-ب) kök harflerinden türeyen üslup kelimesi; yol, sanat, doktrin ve konuşmacının konuşma biçimi gibi farklı ve değişik manalar ifade etmektedir.[1] Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471); "Üslup nazmın bir türü ve yöntemidir"[2] derken, İbn Haldûn "Üslup Araplara göre, doğru terkiplerin içine döküldüğü bir kalıp gibidir" demiştir.[3]

1.1.2. Üslubun Istılah Manası

Istılahta üslup; "Konuşmacının sözünü söylerken ve lafızları seçerken takip ettiği yol veya sözündeki mana ve maksadı ifade ederken kendisine has konuşma metodudur" şeklinde tanımlanmıştır.[4]

---

[1] Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), I, 473.

[2] Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân el-Cürcânî, *Delâ'ilü'l-i'câz,* thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2004), 468-469.

[3] Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddime,* thk. Abdullâh Muhammed Dervîş. (Dımaşk: Dâru Ya'rub, 2004), II, 397.

[4] Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), II, 302-303.

1.1.3. Kur'ân-ı Kerîm'in Üslubu

Kur'ân-ı Kerîm'in üslubu, lafız ve söylemlerinin terkibinde takip ettiği kendisine has metottur. Bundan dolayı üslup; lafız ve terkipler değil, onları oluşturma yöntemidir.

Kur'ân-ı Kerîm'in belâgat üslupları sayılamayacak kadar çoktur. Diyalog, kıssa, haber, mesel, tehdit, nidâ, istifham ve buna benzer pek çok üslubu vardır. Bu çalışmada Kur'ân'daki soru üslubu, özellikle de tenkit içerikli istifham üslupları üzerinde durulacaktır. Kur'ân'da bunun örnekleri oldukça fazladır. Bunlardan iki tanesi şöyledir:

﴿ اَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَبِنِعْمَتِ اللهِ هُمْ يَكْفُرُونَ ﴾

"Onlar batıla inanıp, Yüce Allah'ın nimetini inkâr mı ediyorlar?"[5]

﴿ اَفَتَتَّخِذُونَهُ وَذُرِّيَّتَهُ اَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِي وَهُمْ لَكُمْ عَدُوٌّ بِئْسَ لِلظَّالِمِينَ بَدَلًا﴾

"Şimdi siz beni bırakıp da İblis'i ve soyunu dostlar mı ediniyorsunuz? Halbûki onlar sizin düşmanınızdır. Zalimler için bu ne kötü bir değişmedir."[6]

1.2. LÜGAT VE ISTILAH OLARAK İSTİFHAM

1.2.1. Lügat Olarak İstifham

İstifham (اِسْتِفْهَام) kelimesi Arapça'da istif'âl (استفعال) babından masdardır. "Anladı, bildi" manasına gelen (فَهِمَ) kök fiili üzerine hemze, sin ve te (الهمزة والسين والتاء) harfleri ilave edilerek oluşturulmuş bir kelimedir.[7] İstefheme (اِسْتَفْهَمَ) fiili "bir işi bilmek için sordu veya bir işi anlamak istedi" manasına gelmektedir.[8] "Ona sordu" denilmek istendiğinde "istefhemehü (اِسْتَفْهَمَه) denilir.[9]

---

[5] en-Nahl 16/72.
[6] el-Kehf 18/50.
[7] Neşvân el-Hımyerî, *Şemsü'l-'ulûm ve devâ'ü kelâmi'l-'Arab mine'l-külûm* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999), VIII, 5269.
[8] Abdülkerîm Mahmûd, *Üslûbu'l-istifhâm fi'l-Kur'âni'l-Kerîm garaduhu ve i'râbuh* (Dımaşk: Mektebetü'l-Gazâlî, 2000), 171-172.
[9] Hımyerî, *Şemsü'l-'ulûm,* VIII, 5269.

1.2.2. Istılah Olarak İstifhâm

İstifham, bir kimseden istenilen bir şeyin soru şeklinde talep edilmesidir. Ancak bu bilgiyi talep hem istifhamı hem de emri kapsamaktadır. Şayet öğrenmek amacıyla soru sorarsak emir ortadan kalkar.[10] O, talebî inşâlardan bir türdür denilmiştir. Onun aslı, soru soranın, bilmediği bir şeyi anlamak ve öğrenmek istemesidir.[11] Bazen de istifham ile bu aslî manasının dışında bir anlam kastedilir ve bu kastedilen anlam, sözlü veya mevcut delillerden çıkarılır. İstifham; on bir soru edatından birini kullanmak suretiyle bilgi istemek demektir. Bu soru edatları; hemze, hel, mâ, men, metâ, eyyâne, eyne, keyfe, ennâ, kem ve eyyü (الهمزة، هل، ما، مَن، متى، أيَّان، أين، كيف، أنَّى، كم، أيّ)'dür.[12] Aynı zamanda istifham hakiki ve mecâzî olmak üzere de ikiye ayrılmaktadır. İleride her iki istifhamın açıklaması yapılacaktır.

1.3. LÜGAT VE ISTILAH OLARAK NAKD

1.3.1. Nakd'in Lügat Manası

Nakd lügatte ayırmak, incelemek, araştırmak ve tenkit etmek anlamlarına gelmektedir. Bu ifadeler de (تَمْيِيزُ الدَّرَاهِم، وَإِخْرَاجُ الزَّيْفِ مِنْهَا) "Dirhemleri ayırmak, sahtelerini aralarından ayıklamak ve ortaya çıkarmak" cümlesinden alınmıştır.[13]

1.3.2. Nakd'in Istılah Manası

Istılahta nakd; ait olduğu bilim ve uzmanlık alanlarıyla ilişkili olarak edebiyat eleştirisi, yöntemsel eleştiri, tarihsel eleştiri vb. gibi terimlerle tanımlanmaktadır. Diğer bazı tanımları da şöyledir:

Edebiyatçılara göre nakd; bir şeyin incelenmesi, yorumlanması, analizi, benzer veya kıyaslanabilir olan şeylerle karşılaştırılması; sonra da miktarlarının ve değerlerinin

[10] Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru't-Türâs, ts.), II, 102.
[11] Abdurrahmân b. Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Belâgatü'l-'Arabiyye* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1996), I, 158.
[12] Hâmid 'Avnî, *el-Minhâcü'l-vâdıh li'l-belâga* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts.), II, 95.
[13] Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâ'î (Kahire: Mektebetü Hilâl, 1985), 5, 118-119; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, III, 427-428; İbrâhîm Enîs ve diğerleri, *el-Mu'cemü'l-vasît* (Kahire: Mektebetü'ş-Şurûk ed-Düveliyye, 2003), 944.

belirlenip derecelerinin açıklanması ve bunlar hakkında bir yargıya varılmasıdır. Bu, duyusal ve ruhsal durumlarda, bilimde, sanatta ve yaşamla bağlantılı her şeyde geçerlidir.[14]

Nakd, hüküm vermek olarak da tanımlanmıştır. Yani "Bu iyidir, bu kötüdür, bu güzeldir, bu çirkindir" diyerek değer yargısında bulunma ve değerlendirme yapmak gibi. Bu durumda hüküm vermek, değerlendirme ve ölçme ile eş anlamlıdır.[15]

Nakd; toplumu ilgilendiren gerçek bir eylem veya var olan bir konu hakkında, kamu yararını gözeterek, nesnel bir biçimde ve amaca uygun ifadeler kullanarak olumsuz görüş bildirmek olarak da tanımlanmaktadır.[16]

Nakd kelimesine başka kelimeler ilave etmek suretiyle elde edilen tanımlar da vardır. Mesela "en-nakdü'l-menhecî (اَلنَّقْدُ الْمَنْهَجِيُّ)" ve "en-nakdü'l-ictimâî (اَلنَّقْدُ الاِجْتِمَاعِيُّ)" gibi.

"en-Nakdü'l-menhecî"; mutlak ret ve kabul pozisyonlarının ötesine geçip, doğru ve yanlışın yönlerini açıklığa kavuşturan, sonra da doğruyu kabul edip yanlışı reddeden bir konuma geçmek demektir. "en-Nakdü'l-ictimâ'î" ise toplumun gelişmesini engelleyen olumsuz sosyal düşünce ve davranış kalıplarını içeren olumsuz toplumsal olguları ortaya çıkarmaktır.[17]

1.3.3. Kur'ân-ı Kerîm'de Nakd (Tenkit)

Kur'ân-ı Kerîm; belâgatı, üslubu, lafızları, öğretileri ve tebliğleriyle mucizeler kitabı olduğundan, onu inceleyip araştırdıkça yeni bir şeyle karşılaşıyoruz. Bunlardan birisi de Kur'ân-ı Kerîm'in tenkit kavramını kullanımı ve uygulamasıdır. Onun, vahyin her safhasında tenkit yaptığı, ancak müfessirlerin bu konuda kullandıkları ifadelerde farklılık olduğu, zira onun bu isimle anılmadığı, aksine başka tabirlerle ifade edildiği görülmektedir. Birçok yanlış algıyı, davranışı ve çeşitli olayları farklı şekillerde eleştiren pek çok ayet ve Kur'ân anlatımı bulunmaktadır. Bütün bunlardan yola çıkarak Kur'ân'da tenkit tanımını şöyle yapmak mümkündür:

---

[14] Sâhıb b. 'Abbâd, İsmâîl b. 'Abbâd b. el-'Abbâs et-Tâlekânî, *el-Keşf 'an mesâvi'i şi'ri'l-Mütenebbî*, thk. M. Hasan Âlü Yâsîn (Bağdat: Matbaatü'l-Me'ârif, 1965), 7 .

[15] Ali Cevâd Tâhir, *Mukaddime fi'n-nakdi'l-edebî* (Beyrut: el-Müessesetü'l-'Arabiyye li'd-Dirâsât, ts.), 339.

[16] Tâhir, *Mukaddime fi'n-nakdi'l-edebî,* 73.

[17] Sabri Halil'in sapri.m.khalil@hotmail.com isimli internet sitesindeki "en-Nakd ve'n-Nakdü'z-zâtî" isimli makalesinden nakledilmiştir.

Kur'ân'da istifham üslubuyla tenkit; algı ve inançta veya davranış ve uygulamalarda ortaya çıkan olumsuz bir durumu değerlendirme ve tespit amacıyla açıklığa kavuşturmayı amaçlayan her türlü soru üslubudur. Ya da fıtrata, akla, şeriata ve vahye aykırı olumsuz bir durumda bulunan kimseye, hidayet ve ıslah amacıyla yöneltilen sorulardır. Genel olarak Kur'ân'ın geçmişe, bugüne veya geleceğe ilişkin söylemlerini ele alır ve bunların hangi kaynaktan geldiğine -ister Allah'tan olsun ister peygamberlerin dilinden, isterse herhangi bir insan dilinden olsun- bakar.

Kur'ân'da tenkit; geçmişte veya hâlihazırda gerçekleşmiş, ispatlanmış ve onaylanmış olayları ifade eder, iftira ve delilsiz suçlama gibi ispatlanmamış olaylara karşı bir korunma aracı olarak kullanılır. Dinin sınırlarını aşan, tenkit, kınama ve ayıplamaya sebebiyet vermeyen bir husus olduğu için unutkanlıktan kaynaklanan hatalardan korunmak için de kullanılır.

Kur'ân'da şerî hükümlere karşı geldiği gerekçesiyle Müslüman ve Kur'ân'a tabi olan müminlere yönelik eleştiriler olduğu gibi, akıl ve fıtrata uymadığı gerekçesiyle de gayri müslime yönelik eleştiriler vardır. Çünkü sağlam bir fıtrat, sahibini ancak iyiliğe götürür. Bir davranışın haram, farz veya mübah olduğunu bilmeyen kimseye karşı herhangi bir tenkit veya inkâr söz konusu değildir. İşte bu yüzden fetret dönemindeki insanlar, kendilerine tebliğ ve vahiy ulaşan diğer kimselerden farklı şekilde yargılanıyorlardı.[18]

1.4. İSTİFHAM ÜSLUBU İLE TENKİT ARASINDAKİ İLİŞKİ

Hiç şüphesiz kim Kur'ân-ı Kerîm üsluplarının güzelliğini tatmak isterse; onun yüzeysel üslubuyla yetinmez, tefekküre ihtiyaç duyar. İşte o zaman Kur'ân'ın edebî anlatımının güzelliğini ve derinliğini hissetmeye başlar. Ayrıca rasyonel bir bakış açısıyla bakıldığında, Kur'ân'ın aklî mantık ve delilleri sunuş biçimi, her zihne basit ve anlaşılır görünür. İdrak yeteneği olduğu ve herhangi bir sorun veya hastalık olmadığı müddetçe bu deliller her akla uygundur. Ancak ifade, işaretler, koordinasyon, mantıki sıralama ve

[18] Bu bilgiler, dilcilerin vermiş olduğu nakdin tanımı, mukayesesi ve çeşitleri ile ilgili bilgiler ışığında varmış olduğum çıkarımlardır.

diğer pek çok yön konusunda bu basitliğin arkasında büyük bir derinlik, kolaylığın arkasında da kuvvetli bir dikkat söz konusudur.[19]

Hitap ve beyan yönüyle Kur'ân-ı Kerîm'deki üsluplara bakıldığında bunların çok ve çeşitli olduğu görülecektir. Bunlar bazen istifhamla olur ki o da durumun gerektirdiği şekilde kınamak, azarlamak, takrîr, uyarmak veya bilinen diğer amaçlar için gelebilir. Kur'ân-ı Kerîm üslupları bazen içerisinde herhangi bir noksanlık olmaksızın veciz bir şekilde, bazen de uzun uzun ifadelerle gelir. Bu bazen, kalpleri titreten ve korkutan bazen de düşünme ve tefekkür etmeye çağırıcı şekilde olur.[20] Bu farklı yöntemler arasında eleştiri, birçok Kur'ânî yöntemle ilintili bir araç, hatta bunların hepsinde olmasa da çoğunda yaygın bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Eleştirinin içinde yer alan benzetme, hikâye ve diyalog gibi bazı genel yöntemlerle -ancak bunlarla sınırlı olmamak üzere- ilgili örneklere değineceğiz. Daha sonra bu araştırmanın konusunu oluşturan istifham üslubunun nakdle ilişkisini açıklayacağız.

Kur'ân-ı Kerîm hitaplarında tenkit içeren üslupların sayısı oldukça fazladır. Ancak burada üç misal verilerek yetinilecektir. Daha sonra istifham üslubu ile tenkit arasındaki alakanın açıklanmasına geçilecektir. Örneğin teşbih üslubu içerisinde bir tenkit şu ayet-i kerîmede gelmiştir:

﴿ مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا وَإِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴾

"Allah'tan başka dost edinenlerin durumu, kendine yuva yapan örümceğin durumu gibidir. Halbûki, evlerin en çürüğü şüphesiz örümcek yuvasıdır. Keşke bilselerdi."[21]

Ayette din ve inanç konusunda Yüce Allah'tan başkasını dost edinenlerin durumu, insanlar tarafından hafiflik ve zayıflılığı ile bilinen örümcek ağına benzetilmiştir.[22] Bu, onların dinlerinin son derece zayıf olduğunun göstergesidir. Yüce Allah'ın onlar hakkında (لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ) *"Keşke bilselerdi"* demesi, cehalette zirve yaptıklarına işaret

[19] Abdülhalîm el-Hanefî, *Üslûbu'l-muhâvera fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'Âmme li'l-Kitâb, 1995), 67.
[20] Muhammed b. Ahmed Ebû Zehrâ, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ el-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.), 94.
[21] el-Ankebût 29/41.
[22] Mahmûd b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'ikı gavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl* (Kahire: Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, 1987) III, 453.

etmektedir. Zira onlar, düşünebilen ve ayırt edebilen herkes için gayet açık olan bu durumu bilmemektedir.[23]

Onlar, ahirette kendilerine bir fayda vermeyeceğini bildikleri halde, Allah'tan başka putları ilah edindiler. Sonra Yüce Allah şöyle buyurdu: "Evlerin en zayıfı örümcek evidir." O ne korur ne fayda verir ne de sıcağı ve soğuğu uzaklaştırır. Aynı şekilde onların Allah'ın dışında edindikleri putlar ve tanrılar da onlara ahirette Allah'ın azabına karşı hiçbir fayda sağlamayacaktır. Zira ayet-i kerîmede Yüce Allah'ın dışındakileri dost edinen ve onlara ibadet edenleri küçümseyen Kur'ân'daki teşbihin tenkit içerdiği gayet açıktır. Onlar, bu davranışlarıyla kendilerini zayıf ve savunmasız bir konuma soktu. Eğer akıllarını başlarına almayıp Allah'a inanmazlarsa ve O'nu dost edinmezlerse kendilerini cezaya maruz bırakmış olurlar.

Aynı şekilde pek çok yerde Kur'ân kıssaları üsluplarında da tenkit görülmektedir. İfk hadisesini anlatırken Kur'ân bu konuya açık bir şekilde ve doğrudan derinlemesine dalanlara karşı çok çetin, kınayıcı ve tehditkâr bir tenkit ortaya koymuştur. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

﴿إِذْ تَلَقَّوْنَهُ بِأَلْسِنَتِكُمْ وَتَقُولُونَ بِأَفْوَاهِكُمْ مَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ وَتَحْسَبُونَهُ هَيِّنًا وَهُوَ عِنْدَ اللهِ عَظِيمٌ وَلَوْلَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ قُلْتُمْ مَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَتَكَلَّمَ بِهٰذَا سُبْحَانَكَ هٰذَا بُهْتَانٌ عَظِيمٌ يَعِظُكُمُ اللهُ أَنْ تَعُودُوا لِمِثْلِهِ أَبَدًا إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

"Çünkü siz bu iftirayı, gelişi güzel birbirinizin ağzından alıyor ve hakkında bilgi sahibi olmadığınız (bu uydurma haberi) ağızlarınızda geveleyip duruyorsunuz. Bunun önemsiz olduğunu sanıyorsunuz. Hâlbuki bu, Allah katında çok büyük bir suçtur. Onu duyduğunuzda "Bunu konuşup yaymamız bize yakışmaz. Haşâ! Bu, çok büyük bir iftiradır..." demeli değil miydiniz? Eğer inanmış insanlarsanız, Allah bir daha buna benzer tutumu tekrarlamaktan sizi sakındırıp uyarıyor."[24]

Görüldüğü üzere ayet-i kerîmede ifk hadisesine gelişi güzel dalan ve bu konudaki konuşmalara ortak olan müminlerin tümüne açık bir azarlama vardır. Sanki Yüce Allah onlara "Size gereken bu ithamı reddetmeniz ne hikâye ne de nakil yoluyla bu konuda birbirinizle söz alışverişinde bulunmamanız, Yüce Allah'ı Peygamber'in eşini böyle bir hataya düşürmekten tenzih etmeniz ve sözün iftira olduğuna hükmetmenizdir. Zira bunu

[23] Muhammed Cemâlüddîn el-Kâsimî, *Mehâsinü't-te'vîl,* thk. Muhammed Bâsil (Daru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1997), VII, 555.
[24] en-Nûr 24/15-17.

iddia edenin iddiası hakkında herhangi bir şahit ve delili yoktur. Bühtan ise bir insan hakkında delilsiz olarak konuşmaktır" demektedir. Yüce Allah bu azarlama ve tenkitten sonra bir daha böyle bir hataya düşmemeleri konusunda onlara nasihat etmektedir.[25]

Tenkit, Kur'ândaki diyaloglarda da çok açık bir şekilde görülmektedir. Nitekim Hz. Yusuf, eleştiri dolu karşılıklı konuşma üslubunu kullanarak bozuk düşüncelerini düzeltmek ve şirkten oluşan itikatlarını tevhide çevirmek için zindandaki iki arkadaşıyla şu şekilde tartışmıştır. Yüce Allah bu konuşmayı Hz. Yusuf'un diliyle şöyle haber vermektedir:

﴿يَا صَاحِبَيِ السِّجْنِ أَأَرْبَابٌ مُّتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمِ اللهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ *مَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِهِ إِلاَّ أَسْمَاءٌ سَمَّيْتُمُوهَا أَنتُمْ وَآبَآؤُكُم مَّا أَنزَلَ اللهُ بِهَا مِن سُلْطَانٍ إِنِ الْحُكْمُ إِلاَّ للهِ أَمَرَ أَلاَّ تَعْبُدُواْ إِلاَّ إِيَّاهُ ذٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لاَ يَعْلَمُونَ﴾

"Ey benim zindan arkadaşlarım! Ayrı ayrı birçok tanrılar mı daha hayırlı, yoksa herşeye hâkim ve galip olan bir tek Allah mı? Sizin Allah'ı bırakıp da o taptıklarınız, sizin ve atalarınızın uydurduğu birtakım isimlerden başka bir şey değildir. Bunlara tapmanız için Allah hiçbir delil indirmiş değildir. Hüküm ancak Allah'a aittir: O, size kendisinden başkasına tapmamanızı emretti. İşte dosdoğru din budur. Fakat insanların çoğu bunu bilmezler."[26]

Hz. Yusuf, ilk olarak onlarla يَا صَاحِبَيِ السِّجْنِ "*Ey benim zindan arkadaşlarım!"* şeklinde bir ifade kullanarak latif bir üslupla konuşmaya başladı. Böylelikle zindanda onlarla arkadaşlık kurmayı hedefliyordu. O ikisini zindana getirtiyor ve sanki onlara "Ey bana zindanda arkadaşlık eden" şeklinde hitap ediyordu.[27] Daha sonra kendilerine tenkit içerikli istifham-ı inkârî yöneltmekte ve onlara itikatları ölçüsünde "Yüce Allah'a ibadet etmek mi daha hayırlıdır? Yoksa sizin onun dışında edinmiş olduğunuz ortaklara tapmanız mı daha hayırlı? şeklinde bir hitapta bulunmaktadır.[28] Buradaki istifham بَلْ (bel =bilakis) anlamındadır. Soru hemzesi de kınamak içindir. Hz. Yusuf, onların ilah zannettikleri hiçbir fayda ve zararı olmayan, bilakis onları isimlendirmede Yüce

[25] Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn 'Atıyye el-Endelûsî, *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2001), IV, 171.
[26] Yûsuf 12/39-40.
[27] İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, III, 245.
[28] Ebu'l-Hasan Alî b. Faddâl b. Alî el-Kayrevânî, *en-Nüket fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Abdullâh Abdülkâdir et-Tavîl (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2007), 507.

Allah'ın izin vermediği ve de emretmediği ancak kendilerinin uydurdukları ve iftira attıkları putlar hakkındaki inançlarını tenkit sadedinde konuşmaya devam ediyor. Sonra da sözlerini ذٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ "*İşte dosdoğru din budur"* diyerek kendilerini tevhide ve dosdoğru dine teşvik ederek tamamlıyor ve onlara şöyle diyor: "Benim ikinizi de davet ettiğim bu din, Yüce Allah'ın dışındaki putlara ibadet etmekten son derece uzaktır. Siz tek ve bir olan Allah'a karşı samimi olun. İşte gerçekten doğru olan, kendisinde herhangi bir eğrilik ve şüphe bulunmayan tek din budur."[29] Dolayısıyla eleştirmenin diyalog ve söylemlerinde akılcı yolları ve ikna edici yöntemleri izlemesi gerekir. Doğru yola çağırmada ve nasihat etmede veya tenkit edip hatalarını düzeltmeye çalışmada ancak onların anlayabileceği bir dil ve kelimeleri seçmek gerekir.[30] Böylece eleştirinin yanlış algı ve davranışları düzeltme noktasındaki amaç ve hedeflerine ulaşması sağlanır.

1.4.1. İstifham Üslubu ile Tenkit Arasındaki İlişki Yönleri

İstifham üslubu ile tenkit arasındaki ilişkiyle, Kur'ân-ı Kerîm'in istifham üslubuna nakdi nasıl uyguladığı kastedilmektedir. Yani soru sorma, nasıl oldu da meseleler ve olaylar hakkında eleştirel bir yöntem, değerlendirme ve hüküm verme, doğru ile yanlışı birbirinden ayırma ve yargılama aracı haline geldi? Edebî tenkitte olduğu gibi, edebî veya tiyatro metninin niteliği tartışılıp yargılanmadan önce değerlendirilmesi ve düşünülmesi için eleştirmenlere iletilmesi gibi, o da yargılamak için kullanılır. Kur'ân'daki tenkit içerikli istifham bu süreci, en bol ve güvenilir bilgi kaynağına sahip bir referansa dayalı olarak ve hataya tahammülü olmayan bir kesinlikle insan fikirlerine, algılarına ve davranışlarına bakarak uygular. Hitaplarında tenkit edip meseleleri değerlendirdiğinde eleştiri sabit ve tartışılmaz bir hükümdür. Bu nasıl olmasın ki? Zira Yüce Allah kendisi hakkında şöyle buyurmaktadır: ﴿اَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ﴾ *"Hiç yaratan bilmez mi? O, en ince işleri görüp bilmektedir ve her şeyden haberdardır.*[31]

Özetle istifham ve tenkit arasındaki ilinti yönü şöyledir: İstifham, mecazi yönüyle belâgat alimlerinin tanımladığı azarlama, kınama, onaylama, alay etme, dışlama ve

[29] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân,* thk. Abdullâh Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 2001), XIII, 165.
[30] İhsân el-Emîn, *Menhecü'n-nakd fi't-tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Hâdî, 2007), 19.
[31] el-Mülk 67/14.

benzeri amaçların çoğuna ulaşması durumunda ona tenkit içerikli istifham denir. Çünkü o, eleştirdiği kişilere karşı reddedici ve muhalif bir tavır takınır. Aynı zamanda tenkit ettiği konuyu en iyi şekilde sunar; eleştiri içeren mesajlarını duruma, olaya, konuya, zamana ve mekâna göre iletir. Bazı eleştiriler çok sert, bazıları da yumuşak bir azarlama ve alaydır.

Mecâzî istifham ile tenkit arasındaki ilişkinin ayrıntılarına girmeden önce, istifhamın iki kısmından birisi olan hakiki istifhamdan kısa da olsa bahsetmek gerekmektedir. Araştırmanın konusu olmaması nedeniyle tanımını verip bazı örnekler zikretmekle yetinilecektir. Hakiki istifham; talebî inşânın türlerindendir. Kur'ân-ı Kerîm'deki asli manası, anlamak istemek ve bilinmeyeni öğrenmektir. Nitekim Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur: قَالَ فِرْعَوْنُ وَمَا رَبُّ الْعٰلَمِينَ *"Firavun şöyle dedi: "Âlemlerin Rabbi dediğin nedir ki?"*[32] قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ *"Onlar, "Bizim için Rabbine dua et, her ne ise onu bize açıklasın" dediler"*[33] Bu tip sorular, Kur'ân-ı Kerîm'de oldukça fazladır. Burada soru soran, sorduğu sorunun gerçek cevabını aramaktadır. O zaman cevabın soruya göre verilmesini zorunlu kılar. Bu durumda da yukarıdaki ayet-i kerîmelerde geçen soruların cevabı gelmiştir. Hz. Musa Firavun'un sorusuna, ﴿قَالَ رَبُّ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا إِنْ كُنْتُمْ مُوقِنِينَ﴾ *"Musa cevap olarak: "Eğer işin gerçeğini düşünüp anlayan kişiler olsanız (itiraf edersiniz ki) O, göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan her şeyin Rabbi'dir"*[34] şeklinde cevap verdiği gibi, İsrailoğullarının sorusuna yanıtı da ﴿قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَّا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذٰلِكَ فَافْعَلُوا مَا تُؤْمَرُونَ﴾ *"Musa, "Rabbim buyuruyor ki, o ne pek yaşlı, ne de pek taze, ikisi arası dinç bir sığırdır, haydi emrolunduğunuz işi yapınız" dedi"*[35] şeklinde olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'de bu tür hakiki istifham örnekleri geçmesine rağmen bunların sayısı oldukça azdır. Genellikle sorular asıl bağlamından çıkarılıp, konuşmanın bağlamından anlaşılacak şekilde başka anlamlara gelmektedir.[36] İşte bunlar, araştırmamızın odak noktası olan mecazi sorulardır.

---

[32] eş-Şu'arâ 26/23.
[33] el-Bakara 2/68.
[34] eş-Şu'arâ 26/24.
[35] el-Bakara 2/86.
[36] Ahmed Abdullâh Bedevî, *Min Belâgati'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2005), 126.

1.4.2. Mecâzî İstifham ve Tenkit İçerikli Amaçları

Mecâzî istifham, gerçek anlamından çıkarak başka mecâzî gayeler içeren bir sorudur. Bahsedilen diğer anlam ise sözlü veya fiili delillere sahiptir. Araplar mecâzî istifhamın alanını genişletmiş ve hakiki manasından çıkarıp ona başka anlamlar yüklemiştir. Belâgat alimleri, istifhamın gerçek anlamından çıkarılmasına yol açan başka amaçlar da saymışlardır. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

1. İnkâr 2. Kınama 3. Takrîr 4. Taaccüp veya ta'cîb 5. Azarlama 6. Hatırlatma 7. İftihar 8. Tefhîm ve tazîm 9. Korkutma 10. Kolaylaştırma ve hafifletme 11. Tehdit 12. Artırma 13. Eşit tutma 14. Emir 15. Tenbih 16. İstek uyandırma 17. Yasaklama 18. Dua 19. Rehberlik 20. Temenni ve arzulama 21. Yavaşlatma 22. Arz 23. Teşvik etme 24. Bilmiyormuş gibi yapma 25. Küçümseme 26. Övme ve yerme 27. Yetinme 28. İhtimal dahilinde olmama 29. Samimiyet 30. Alay etme ve dalga geçme 31. Haber verme 32. Tekit vb.[37]

Araştırmanın alanı istifhamın kısımlarından ikincisi yani mecâzî istifham olması nedeniyle araştırmacının görevi, bu sorulardan hangisinin eleştiri içerdiğini belirlemek, bunları vurgulamak ve onlar hakkında müfessirler, dilbilimciler, edebiyatçılar ve diğer bilim insanlarının ifadelerini sunmaktır. Bu eleştiri ister Yüce Allah'tan ister peygamberler, sıradan Müslümanlar veya başkaları gibi bir kısım insanlardan, hatta melekler ve cinler gibi insan olmayan varlıklardan gelsin ve kime yöneltilmiş olursa olsun, ister geçmişte veya günümüzde yaşanmış bir âdete, bir fikre, bir olaya yönelik olsun farketmez.

Kur'ân'daki istifhamlar yoluyla tenkit etmenin güzel, dolaylı ve beliğ yöntemlerinden biri de muhatabı, manayı bizzat dile getiren, ya da sözleriyle ifade etmese bile bizzat algılayan kişi yapmaktır. Bu amaca ulaşmanın kolay yolu da muhataba özel olarak yöneltilmiş bir soru cümlesi sunmak ve bunu, onun anlamı kendi kendine anlayabileceği ipuçlarıyla çevrelemektir. Muhatap sorunun cevabını dile getirsin veya getirmesin farketmez; önemli olan, kastedileni anlaması ve sorunun niçin sorulduğunu bilmesidir. Belâgat âlimleri, istifham manasının devam ettiğini, ancak bazı manaların da ona dahil

[37] Meydânî, *el-Belâgatü'l-'Arabiyye,* I, 270.

edildiği görüşündedir.[38] İşte eleştirinin özü ve çeşitlerinden biri de budur. Bunun Kur'ân-ı Kerîm'deki en bariz örneği ise şu ayet-i kerîmedir:

﴿قَالَ هَلْ عَلِمْتُم مَّا فَعَلْتُمْ بِيُوسُفَ وَأَخِيهِ إِذْ أَنتُمْ جَٰهِلُونَ﴾ *"O dedi ki: "Siz cahilliğinizde Yusuf'a ve kardeşine ne yaptığınızı biliyor musunuz?"*[39] Ebû Hayyân şöyle demektedir: "هَلْ عَلِمْتُمْ *"Biliyor musunuz?"* ifadesindeki istifham kınama ve azarlama manasındadır. Bundan maksat ise olayı büyütmektir. Yani onun manası "işlediğiniz günah ne kadar da büyüktür" demektir."[40] Başka bir misalde Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: قَالَ هَلْ يَسْمَعُونَكُم إِذْ تَدْعُونَ *"İbrahim "Peki, dedi, yalvardığınızda onlar sizi işitiyorlar mı?"*[41] Ayet-i kerîme ile ilgili Kurtubî şöyle demektedir: "Bu, delili takrîre (karşısındakine kabul ettirme) yönelik bir sorudur. Size herhangi bir faydası veya zararı yoksa sizin onlara tapmanızın ne anlamı var? Eğer onlar dilleriyle putlarının kendilerini duymadığını itiraf etmiyorlarsa, o zaman kalpleriyle itiraf etsinler.[42] Burada mecâzî istifhamla kendilerine yöneltilen eleştiri, onlara hata yaptıkları ve yanlış yolda olduklarını öğretmede hedefine ulaşmıştır. Umulur ki bundan dönerler.

Bunun Arap şiirindeki bir örneği Mütenebbî'nin şu sözüdür:

أَغَايَةُ الدِّينِ أَنْ تَحْفُوا شَوَارِبَكُمْ،، يَا أُمَّةً ضَحِكَتْ مِنْ جَهْلِهَا الْأُمَمُ.

"Dinin gayesi bıyıklarınızı kazımanız mı? Ey İslâm ümmeti! Cehaletinizden dolayı milletler sizinle alay ediyor."

Mütenebbî'nin bu beyti ile dinin dış görünüşüne sarılıp, özünü terk eden insanları kastettiği söylenmiştir. Birçoğu sünnetlerden biri olan bıyıkları kazıyıp sakalları uzatma ve bunda aşırıya kaçma alışkanlığına sahipti. Dolayısıyla Mütenebbî'nin tenkit içeren bu istifham ile kendilerine yönelttiği itiraz, bazı sünnetleri uygulamakla yetinip farzları ihmal etmeleri yerine, onların bakışlarını dinin özüne ve rükünlerine çevirmektir.

---

[38] Meydânî, *el-Belâgatü'l-'Arabiyye,* I, 270.
[39] Yûsuf 12/89.
[40] Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr,* thk. Sıdkı Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999), VI, 318.
[41] eş-Şu'arâ 26/72.
[42] Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân,* thk. Ahmed el-Beraddûnî –İbrâhîm Ettafeyyiş (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964), XIII, 109; Meydânî, *el-Belâgatü'l-'Arabiyye*, I, 276.

Mecâzî istifhamın amaçları otuzdan fazla olduğu için bu araştırmada bazılarının incelenmesiyle yetinilecektir. Bunlar: Taaccüp, ta'cîb, kınama, yasaklama, inkâr, yalanlama, azarlama, korkutma, eşit tutma, takrîr, alay etme, cezalandırma, tehdit, hatırlatma, hakir görme ve aşağılama. Zikri geçen bu anlamlar ve gayeler genel olarak Kur'ân hitaplarının, eleştiri içeren bir istifham yönelttiği kişilere karşı aldığı olumsuz bir durum olarak değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Tenkit içerikli istifhamların gayelerinden biri taaccüptür. Mesela Hz. Süleyman'ın مَا لِيَ لَا أَرَى الهُدْهُدَ *"Hüdhüd'ü niçin göremiyorum?"*[43] sözü taaccüp bildirmektedir. Bir diğeri de tenbihtir. Buna misal ise فَأَيْنَ تَذْهَبُونَ *"Hâl böyle iken, siz nereye gidiyorsunuz?"*[44] ayetidir.

Ta'cîbe ise Ebû Temmâm'ın (ö. 231/846) şu beyti örnek verilebilir:

مَا لِلْخُطُوبِ طَغَتْ عَلَيَّ كَأَنَّهَا ... جَهِلَتْ بِأَنَّ نَدَاكَ بِالْمِرْصَادِ

"Sanki senin el açıklığını bilmiyormuş gibi bu aksilikler neden hep beni buluyor?!"

Tehdit bildiren istifhama misal ise şu ayet-i kerîmedir: أَلَمْ نُهْلِكِ الْأَوَّلِينَ *"Biz, öncekileri helak etmedik mi?"*[45]

Emir bildiren istifhama örnek de şudur: فَهَلْ أَنتُمْ مُّسْلِمُونَ *"Şimdi siz artık müslüman oluyor musunuz?"*[46]

Takrîr bildiren istifhamlarda hemzeden hemen sonra itiraf gelmesi şarttır. Mesela karşımızdaki kişinin bir eylemin ona ait olduğunu kabul etmesi için أَفَعَلْتَ؟ "Yaptın mı?" deriz. Yapanın bizzat kendisinin olduğunu itiraf ettirmek için ise أَأَنْتَ فَعَلْتَ؟ "Sen mi yaptın?" deriz. Bu istifhamın Kur'ân-ı Kerîm'deki en bariz örneği, kavminin Hz.

[43] en-Neml 27/20.
[44] et-Tekvîr 81/26.
[45] el-Mürselât 77/16.
[46] el-Enbiyâ 21/108.

İbrahim'e yönelttiği şu sorudur: ﴿ءَأَنتَ فَعَلْتَ هٰذَا بِـَٔالِهَتِنَا يٰٓإِبرٰهِيمُ﴾ *"(İbrahim gelince ona) "Ey İbrahim! Bunu tanrılarımıza sen mi yaptın?"*[47]

Tenkit içerikli istifhamın gayelerinden birisi de inkârdır. Yani daha önce olmaması gereken bir şeyi bildirmek için kullanılır. Mesela ؟أَعَصَيْتَ رَبَّكَ *"Rabbine isyan mı ettin?"* Ya da şimdi olmaması gereken bir şey için kullanılır. Mesela hakka riayet etmeyen vefasıza ؟أَتَنْسَى قَدِيمَ إِحْسَانِ فُلَانٍ *"Falanın eski iyiliğini unutuyor musun"* denilir. Aynı şekilde riski göze alana ؟أَتَخْرُجُ فِي هٰذَا الْوَقْتِ؟ أَتَذْهَبُ فِي غَيْرِ الطَّرِيقِ *"Bu vakitte mi çıkıyorsun? Başka bir yoldan mı gidiyorsun?* denir. Bu ifadelerden maksat, karşımızdakinin utanarak kendisine gelmesi veya yaptığı davranıştan onu vazgeçirmektir.

İstifhamın gayelerinden biri de yalanlamadır; yani böyle bir şeyin olmadığını açıklamaktır. Mesela Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: أَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ *"(Allah) kızları oğullara tercih mi etmiş?"*[48]

İstifhamın bir diğer gayesi de inkârdır. Bunun şartı ise inkâr olunanın hemzeden hemen sonra gelmesidir. Mesela Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ *"Ey Muhammed! Rabbinin rahmetini onlar mı taksim ediyorlar?"*[49] Zemahşerî şu ayet-i kerîmeleri de bu neviden saymıştır: اَفَاَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ اَوْ تَهْدِي الْعُمْيَ *"Ey Muhammed! O halde sağırlara sen mi işittireceksin? Yahut körlere ve apaçık bir sapıklık içinde bulunanlara sen mi doğru yolu göstereceksin?"* [50] اَفَاَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتّٰى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ *"O halde insanları hep mümin olsunlar diye sen mi zorlayacaksın?"*[51]

Ayetin manası şudur: İman etmeleri için onları zorlamaya ve hidayete erdirmeye senin gücün yeter mi? Buna senin değil, sadece Yüce Allah'ın gücü yeter.

---

[47] el-Enbiyâ 21/62.
[48] es-Saffât 37/153.
[49] ez-Zuhruf 43/32.
[50] ez-Zuhruf 43/40.
[51] Yûnus 10/99.

Alay etmekle ilgili istifhama örnek de şu ayettir: ﴿أَصَلَوٰتُكَ تَأْمُرُكَ أَنْ نَّتْرُكَ مَا يَعْبُدُ ءَابَاؤُنَا أَوْ أَنْ نَّفْعَلَ فِي أَمْوٰلِنَا مَا نَشٰٓؤُاْ﴾ *"Dediler ki; "Ey Şu'ayb, atalarımızın taptıklarını terk etmemizi veya mallarımızda dilediğimizi yapmaktan vazgeçmemizi sana namazın mı emrediyor?"* [52]

Hakir görme ise konuşan veya soranın bilmesine rağmen sorgulananın basitliğine ve durumunun küçüklüğüne işaret etmesi için cümleyi asli manasından çıkarmaktır. Mesela مَنْ هٰذَا ؟ *"Bu da kim?"* Burada muhataba yapılan hakaret ve onun küçüklüğüne olan inanç çok net olarak görülmektedir. Bundan dolayı gayr-i âkil için mesela مَا هٰذَا ؟ *"Bu ne?"* demek doğru olur. Yani o, biraz basit bir şeydir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de kâfirler hakkında Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: أَهٰذَا الَّذِي بَعَثَ اللهُ رَسُولًا *"Seni gördükleri zaman "Bu mu Allah'ın Peygamber olarak gönderdiği?" diye hep seni alaya alıyorlar."* [53] Bunun örneklerinden birisi de şairin şu sözleridir:

فَدَعِ الْوَعِيدَ فَمَا وَعِيدُكَ ضَائِرِي ... أَطَنِينُ أَجْنِحَةِ الذُّبَابِ يَضِيرُ؟

"Tehdidi bırak. Çünkü senin tehdidinin bana zararı olamaz. Sineğin kanat vızıltısı bana zarar verebilir mi hiç?"

Azarlamaya misal olarak şu ayet-i kerîme verilebilir: وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّهُۥ يَزَّكَّى *"Nereden biliyorsun, belki o temizlenecek?*[54]

Ta'cîb ve kınamaya örnek de şu ayet-i kerîmedir: ﴿وَكُنْتُم أَمْوٰتا فَأَحْيٰكُم ثُمَّ يُمِيتُكُم ثُمَّ يُحْيِيكُم ثُمَّ إِلَيهِ تُرْجَعُونَ﴾ كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللهِ *"Allah'ı nasıl inkâr edersiniz ki, ölü idiniz sizleri diriltti. Sonra sizleri yine öldürecek, sonra yine diriltecek, sonra da döndürülüp ona götürüleceksiniz."*[55] Yani siz bu kıssayı bildiğiniz halde nasıl inkâr edersiniz? Kınama yönü; inkârın, gafil ve cahilliğin göstergesi olmasıdır. Ta'cîb yönü ise; bu durumun, akıl sahibi bir insanın yaradanını bilmesine mani olmasıdır. Bunun benzeri başka bir ayet-i kerîme ise şudur: ﴿أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ﴾ *"İnsanlara iyiliği*

[52] Hûd 11/87.
[53] el-Furkân 25/42.
[54] 'Abese 80/3.
[55] el-Bakara 2/28.

emreder de kendinizi unutur musunuz? Halbûki kitab (Tevrat)ı okuyorsunuz."[56] Üzüntü, hasret çekmeyi ifade etmek de istifham üsluplarındandır. Bârûdî'nin şu sözü buna örnek gösterilebilir:

يَا دَهْرُ فِيمَ فَجَّعْتَنِي بِحَلِيلَةٍ ... كَانَتْ خُلَاصَةَ عُدَّتِي وَعَتَادِي

"Ey felek! Neden beni bütün varım yoğum olan bir kadın ile böyle üzdün?[57]

Şunu da belirtmek gerekir ki; her ne kadar ekseriyet böyle olsa da her mecâzî istifham tenkit içerecek diye bir kaide yoktur. Nitekim tenkit içermeyen bazı istifhamlar da vardır. Bazen nimetleri kabul ettirmek, bir işe teşvik etmek veya bir şeyden haber vermek ve buna benzer durumlar için de soru sorulabilir. Peygamberlere yöneltilen bazı istifhamlarda bunu görmek mümkündür. Mesela وَهَلْ أَتَىٰكَ نَبَؤُا الْخَصْمِ إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ *"Bir de davacıların kıssası geldi mi sana? Hani surdan aşarak mihraba ulaşmışlardı."*[58] ﴿هَل أَتَىٰكَ حَدِيثُ الْغَٰشِيَةِ﴾ *"O her şeyi kuşatacak olan Kıyamet'in haberi sana geldi mi"?*[59] Şu ayet-i kerîmelerdeki istifhamlar ise teşvik içermektedir. ﴿أَلَا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللهُ لَكُمْ ۗ وَاللهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾ *"Allah'ın sizi bağışlamasını arzulamaz mısınız? Allah çok bağışlayandır, çok merhametlidir."*[60] ﴿مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللهَ قَرْضًا حَسَنًا﴾ *"Kim Allah'a güzel bir ödünç verir."*[61] ﴿وَمَنْ أَحْسَنُ دِينًا مِّمَّن أَسْلَمَ وَجْهَهُۥ لِلَّهِ﴾ *"Kendisini Allah'a teslim eden kimseden, din bakımından daha iyi kim olabilir?"*[62] Bu istifhamların, bazı kişilerin sözleri hakkında geldiği de görülmektedir. Mesela Hz. Musa'nın ablasının ﴿هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَى مَنْ يَكْفُلُهُ﴾ *"Ona bakacak birini size göstereyim mi*?"[63] istifhamı buna misaldir. Zira burada tenkit söz konusu değildir. Sadece bir haber verme ve Hz. Musa'nın annesinin, bebeğine kavuşmasına vesile olma isteği vardır. Aynı şekilde hitap ve istifhamın tüm insanlara

[56] el-Bakara 2/44.
[57] Mahmûd Sâmî el-Bârûdî, *Dîvânü Mahmûd Sâmî el-Bârûdî,* (el-Memleketü'l-Müttehıde: Müessesetü Hindâvî, 2017), 93.
[58] Sâd 38/21.
[59] el-Gâşiye 88/1.
[60] en-Nûr 24/21.
[61] el-Bakara 2/245.
[62] en-Nisâ 4/125.
[63] Tâhâ 20/40.

yönelik olması da bu türdendir. Mesela Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: هَلْ أُنَبِّئُكُمْ عَلَى مَنْ تَنَزَّلُ الشَّيٰطِينُ *"Şeytanların kime ineceğini size haber vereyim mi?"*[64] İşte belirtilen bu istifham türlerinin hiçbiri eleştiri içermediği için araştırmadaki örnekler arasında yer almayacaktır.

1.4.3. Tenkit İçeren İstifham Edatları ve İrabları

Tenkit içeren istifham edatları üç şekilde gelmektedir. Özellikle mecâzî istifhamlarda bulunan soru edatlarının çoğunluğu tenkit içerir. Halbûki hakiki istifhamlardaki edatlar sadece soru içindir ve onlardan maksat, soranın bir şeyi öğrenmek ve anlamak istemesidir. Tenkit içeren istifham edatlarını üç kısımda değerlendirmek mümkündür.

1. Hem tasavvur hem de tasdik için kullanılan hemze harfi. Bu harfin cümle içerisinde irabtan mahalli yoktur.

2. Sadece tasdik için kullanılan edat "Hel" edatı. Bu edatın cümle içerisinde irabtan mahalli yoktur.[65]

3. Sadece tasavvur için kullanılan soru isimleri: مَا - مَنْ – أَيّ - كَمْ - كَيْفَ - أَيْنَ - أَنَّى - مَتَى – أَيَّانَ (Mâ, men, eyyü, kem, keyfe, eyne, ennâ, metâ, eyyâne). Bu soru isimlerinin irabları cümledeki yerine göre değişir. أَيّ hariç diğerleri mebni olmaları hasebiyle mahallen irablanır.

Tenkit içerikli soru cümlelerinde bulunan istifham edatlarına bazı örnekler şöyledir:

الهمزة (Hemze): Denizde boğulmayla karşı karşıya kalınca, gecikmiş imanını ilan eden Firavun'u kınama sadedinde gelen ayet-i kerîmedeki istifham, hem kınama hem de azarlama ihtiva etmektedir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

ءَآلْـٰٔنَ وَقَدْ عَصَيْتَ قَبْلُ وَكُنْتَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ *"Şimdi mi? Oysa bundan önce hep isyan etmiştin ve fesatçılardan idin."*[66] *"Yani şimdi mi imanını ilan ediyorsun ey Firavun? İmanın çok*

[64] eş-Şu'arâ 26/221.
[65] Mahmûd, *Üslûbu'l-istifhâm fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 16.
[66] Yûnus 10/91.

gecikti. Şayet imanın münasip (uygun) bir zamanda gelseydi bu senden kabul edilirdi. Ancak şimdi bu asla kabul edilmeyecektir."[67]

ما (Mâ): ﴿يأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا مَا لَكُمْ إِذَا قِيلَ لَكُمُ انْفِرُوا فِي سَبِيلِ اللهِ اثَّاقَلْتُمْ إِلَى الْأَرْضِ﴾

"Ey iman edenler! Size ne oldu ki, "Allah yolunda cihada çıkın" denilince olduğunuz yere yığılıp kaldınız?"[68]

كَيْفَ (Keyfe): ﴿كَيْفَ يَكُونُ لِلْمُشْرِكِينَ عَهْدٌ عِندَ اللهِ وَعِندَ رَسُولِهِ﴾ *"O müşriklerin Allah ve Resulü katında herhangi bir ahdi nasıl olabilir?"*[69]

أنّى (Ennâ): ذٰلِكُمُ اللهُ فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ *"İşte Allah budur. O halde nasıl yüz çevirirsiniz?"*[70]

هل (Hel): ﴿قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾ *"De ki: "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"*[71]

Kur'ân üslubunun genel olarak tenkitle ilişkisi; benzetme, diyalog ve kıssa tarzındaki eleştirileri içeren önceki örneklerde daha açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Ayrıca eleştirinin amaçları ve istifham edatları Kur'ân-ı Kerîm'den ve şairlerin sözlerinden örnekler verilerek açıklanmaya çalışılmış, özellikle tenkit içerikli istifham üslupları üzerinde durulmuştur. Konumuzla ilgili olarak İsferâyînî şöyle demiştir: "İstifham ile inkâr arasındaki ilişki uygunluğu inkâr etme anlamındadır. Yapılmaması gereken şey, akıl sahibi bir insanın geçmişte veya gelecekte gerçekleşeceğine inanmadığı ve şüphe duyduğu şeydir. Şüphe sorgulamayı gerektirir. İstifhamla bir şeyin uygun olmadığı ifade edilmiştir. Denildi ki; bir şeyi inkâr etmek, ondan nefret etmek, onun herhangi bir zamanda meydana gelmesine karşı çıkmak ve olmaması gereken bir şey olduğunu iddia etmektir."[72]

---

[67] Salâh Abdülfettâh el-Hâlidî, *el-Kur'ân ve nakdu metâ'ını'r-ruhbân* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2007), I, 563.
[68] et-Tevbe 9/38.
[69] et-Tevbe 9/7.
[70] el-En'âm 6/95.
[71] ez-Zümer 39/9.
[72] el-'Isâmüddîn el-İsferâyînî, *el-Etval Şerhu Telhîsi Miftâhi'l-'ulûm,* thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.), I, 592.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN-I KERÎM'DE TENKİT İÇERİKLİ İSTİFHAM ÇEŞİTLERİ

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen tenkit içerikli istifhamların pek çok çeşidi vardır. Bu bölümde Kur'ân'daki bu istifham türleri üzerinde durulacaktır. Tenkit içerikli istifhamların başta inkâr ve taaccüp olmak üzere tehdit, azarlama, takrîr, kınama, ayıplama ve yerme şeklinde geldiği görülmektedir.

Kur'ân'daki hitaplar ve aynı şekilde Arapların sözleri, değişik şekillerde gelmektedir. Birincisi, herhangi bir konuyu karşı tarafa takrîr (kabul ettirmek) içindir. Yüce Allah'ın şu ayet-i kerîmesi buna örnektir: ﴿اَللّٰهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ﴾ *"Allah, her şeyin yaratıcısıdır. Her şey üzerine vekil de O'dur."*[73] İkincisi, bir durumu inkâr etmek için gelir. Mesela Yüce Allah kendisine benzeyen hiçbir şeyin olmadığını şöyle ifade etmektedir: ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾ *"O'nun benzeri olan hiçbir şey yoktur. O, her şeyi işitir ve görür."*[74] Üçüncüsü, herhangi bir durum karşısında taaccüp içindir. Mesela Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: فَمَا اَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ "*Bunlar, ateşe karşı ne kadar da sabırlıdırlar!"* [75] Dördüncüsü, ﴿هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرُ اللهِ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْاَرْضِ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ فَاَنّٰى تُؤْفَكُونَ﴾ *"Allah'tan başka bir yaratıcı mı var? O size gökten ve yerden rızık verir. O'ndan başka ilâh yoktur. O halde (haktan) nasıl çevrilirsiniz?"*[76] ayet-i kerîmesinde olduğu gibi herhangi bir manayı kasteden istifham çeşididir. Kur'ân-ı Kerîm'e bakıldığında bunlara benzer daha farklı şekillerde ayet-i kerîmelerin geldiği görülecektir.

Arapların sözlerinde istifham, soru soran kişinin bilmediği bir konuya vakıf olmak için kullandığı ifadedir. Tanımı ise; bir kişinin bir haberi, bilgiyi talep etmesi veya bilmek, anlamak istemesidir. Ancak bu araştırmanın başında kısaca temas edildiği gibi istifham, hakiki mananın dışında bazen mecâzî olarak da kullanılmaktadır. Mesela birisinin

[73] ez-Zümer 39/62.
[74] eş-Şûrâ 42/11.
[75] el-Bakara 2/175.
[76] Fâtır 35/3.

karşısındaki kişiye كَمْ مَرَّةً قُلْتُ لَكَ: لَا تَفْعَلْ هٰذَا الْفِعْلَ؟ *"Bunu yapmamanı sana kaç defa söyledim?"* cümlesinde istifham hakiki manasının dışında mecâz olarak kullanılmıştır. Buradaki soruda hakiki mana kastedilmemiştir. Karşısındaki kişinin kendisine yasaklanan fiili tekrar tekrar yapmasından dolayı kınanması ve uyarılması söz konusudur. Bu şekildeki bir kullanım insanlar arasında yaygındır. Kur'ân-ı Kerîm'e baktığımız zaman Yüce Allah kullarına bir şey sormaz. Kur'ân'da ancak insanlara bir hakikati kabul ettirmek, onların yaptıklarını hatırlatmak ya da emretmek, yasaklamak veya çirkin göstermek, yapmış olduklarını kınamak için istifhamlar kullanılmıştır. İşte bu da Kur'ân-ı Kerîm'e özgü harika bir üsluptur.

Bilindiği gibi soru sormak, ancak bir şey hakkında bilgi edinmek içindir. Fakat Kur'ân-ı Kerîm'de geçen istifham üslupları hakiki manada değil mecazi olarak ve farklı manalar için gelmiştir. İşte bu bölümde tenkit içerikli istifham çeşitleri üzerinde durulacak ve örneklerle açıklanmaya çalışılacaktır.

1. İnkâr Manası İçeren İstifhamlar

Bu tür istifhamlarda muhatabın kendisine sorulan şeyi inkâr etmesi yani yapmaması istenmektedir. Mesela Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿اَفَاَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتّٰى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ﴾ *"O halde insanları hep mümin olsunlar diye sen mi zorlayacaksın?"*[77] Bu ayetteki istifham, "insanları buna zorlama" anlamındadır. Başka bir misal ise şu ayet-i kerîmedir: اَفَاَنْتَ تُنْقِذُ مَنْ فِي النَّارِ *"Artık o ateşteki kimseyi sen mi kurtaracaksın?"*[78] Yani "sen ateşteki kişiyi kurtaramazsın" demektir. Bu tür istifhamlar Kur'ân-ı Kerîm'de oldukça çoktur.

2. Takrîr Manası İçeren İstifhamlar

Bu istifham ile muhatabın herhangi bir şeyi ikrar (kabul) ve itiraf etmesi istenir. Mesela Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ *"Ben sizin rabbiniz değil miyim?"*[79] Yani "ben sizin rabbinizim" demektir. Başka bir ayet-i kerîmede Yüce Allah şöyle

[77] Yûnus 10/99.
[78] ez-Zümer 39/19.
[79] el-A'râf 7/172.

buyurmaktadır: ﴿اَلَيْسَ اللّٰهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ﴾ *"Allah, kuluna kâfi değil midir?"*[80] Yani "Allah bütün kullarına kâfidir" demektir. İki ayet-i kerîmedeki sorular hakiki manada değildir. Amaç, kulları, yaratıcının kendilerinin rabbi olduğunu ve onlara yeterli olacağını ikrar etmeye sevketmektir.

3. Kınama İfade Eden İstifhamlar

Bu tür istifhamda, yapılmaması gereken bir şey yapıldığında kınanmaktadır. Mesela Yüce Allah bir ayet-i kerîmede şöyle buyurmaktadır: ﴿اَتَدْعُونَ بَعْلًا وَتَذَرُونَ اَحْسَنَ الْخَالِقِينَ﴾ "*Yaratanların en güzeli olan, (Allah'ı bırakıp da) "Ba'le" (Ba'l ismindeki puta) mi yalvarıyorsunuz?"*[81] Ayet-i kerîmedeki istifhamdan maksat, onların Yüce Allah'ın dışında bir ilaha yalvarmalarını kınamaktır. Aynı şekilde yapılması gereken bir davranışın terk edilmesini kınamak için de istifham kullanılmaktadır. Nitekim Yüce Allah hicret etmeyenleri kınama sadedinde şöyle buyurmaktadır: اَلَمْ تَكُنْ اَرْضُ اللّٰهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا *"Allah'ın yeryüzü geniş değil miydi, siz de orada hicret etseydiniz ya?"*[82] Yani "Yeryüzü geniştir. Orada hicret etseydiniz ya" manasına gelir. Buradaki soru, onların Yüce Allah'ın şeriatini ikame etmek için gerekli olan hicreti terk etmelerini kınamak içindir.

4. Taaccüp İfade Eden İstifhamlar

Yapılan herhangi bir davranıştan dolayı taaccüp (şaşırma) bildirmek için kullanılan bir soru şeklidir. Mesela Yüce Allah ayette şöyle buyurmaktadır: كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللّٰهِ *"Allah'ı nasıl inkâr edersiniz?"*[83] Başka bir ayet-i kerîmede ise şöyle denilmiştir: مَا لِيَ لَا اَرَى الْهُدْهُدَ "*Hüdhüd'ü niçin göremiyorum?"*[84]

---

[80] ez-Zümer 39/36.
[81] es-Saffât 37/125.
[82] en-Nisâ 4/97.
[83] el-Bakara 2/28.
[84] en-Neml 27/20.

5. Itâb (Sitem, İkaz, Uyarı) İfade Eden İstifhamlar

Bu tür istifhamlarda muhataba herhangi bir davranışından dolayı sitem etme, ikaz ve uyarı vardır. Mesela Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿اَلَمْ يَاْنِ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا اَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللهِ﴾ *"İnananlar için hâlâ vakit gelmedi mi ki, kalbleri Allah'ın zikrine saygı duysun"*[85] İbn Mes'ûd şöyle demektedir: "Bizim İslâm'a girmemiz ile Yüce Allah'ın bizi bu ayet-i kerîme ile ikaz etmesi arasında ancak dört sene vardır." Aynı şekilde Rasûlullah'a (s.a.v) sitem ve ikaz eden şu ayet-i kerîmede konumuzla ilgili başka bir misaldir: ﴿عَفَا اللهُ عَنْكَ لِمَ اَذِنْتَ لَهُمْ﴾ *"Allah seni affetsin. Niçin onlara izin verdin?"*[86]

6. Hatırlatma İfade Eden İstifhamlar

Bu istifhamdan maksat muhataba herhangi bir şeyi hatırlatmaktır. Şu iki ayet, bu tür istifhama örnek verilebilir: ﴿اَلَمْ اَقُلْ لَكُمْ اِنِّي اَعْلَمُ غَيْبَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ﴾ *"Ben size, ben göklerin ve yerin gayblarını bilirim, dememiş miydim?"*[87] ﴿قَالَ هَلْ عَلِمْتُمْ مَا فَعَلْتُمْ بِيُوسُفَ وَاَخِيهِ اِذْ اَنْتُمْ جَاهِلُونَ﴾ "*O dedi ki: "Siz cahilken Yusuf'a ve kardeşine ne yaptığınızı biliyor musunuz?"*[88]

7. Emir ve Talep İfade Eden İstifhamlar

Kur'ân'daki istifhamların bazıları da emir ve talep içermektedir. فَهَلْ اَنْتُمْ مُنْتَهُونَ *"Artık bunlardan vazgeçtiniz değil mi?"*[89] ayetindeki istifham "vazgeçin" manasındadır. İşte bundan dolayı Hz. Ömer "Vazgeçtik ya Rasûlallah" demiştir. ﴿فَهَلْ اَنْتُمْ شَاكِرُونَ﴾ *"Artık şükreder misiniz?"*[90] ayeti de "o nimetlerin devam etmesini istiyorsanız şükredin"

[85] el-Hadîd 57/16.
[86] et-Tevbe 9/43.
[87] el-Bakara 2/33.
[88] Yûsuf 12/89.
[89] el-Mâide 5/91.
[90] el-Enbiyâ 21/80.

manasına gelir.[91] Bir diğer ayet-i kerîme de şöyledir: ﴿وَقُلْ لِلَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ وَالْاُمِّيّنَ ءَاَسْلَمْتُمْ﴾ *"Kendilerine kitap verilenlere ve (kitap verilmeyen) ümmîlere de ki: "Siz de İslâm'ı kabul ettiniz mi?"*[92] Bu, "İslâm'ı kabul edin" anlamına gelen bir istifhamdır.

8. Yasaklama İfade Eden İstifhamlar

Yüce Allah'ın Müslümanlara hitaben söylediği اَتَخْشَوْنَهُمْ *"Onlardan korkuyor musunuz?"*[93] ayetindeki istifham, "kâfirlerden korkmayın" anlamındadır. Konuyla ilgili başka bir ayet-i kerîme de şöyledir: ﴿يَآ اَيُّهَا الْاِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ﴾ *"Ey insan! İhsanı bol Rabb'ine karşı seni aldatan nedir?"*[94] Buradaki istifham, "Rabbine karşı aldanma" manasına gelir.

9. Tahkir İfade Eden İstifhamlar

Kur'ân-ı Kerîm'de tahkir (küçümseme, aşağılama) ifade eden ayetlerin birinde Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿اَمِ اتَّخَذُوا اٰلِهَةً مِنَ الْاَرْضِ هُمْ يُنْشِرُونَ﴾ *"Yoksa (Mekke müşrikleri) birtakım ilâhlar edindiler de yerden ölüleri onlar mı diriltecekler?"* [95] Buradaki istifhamdan maksat o ilahları aşağılamaktır. ﴿اِذْ قَالَ لِاَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا تَعْبُدُونَ﴾ *"Hani o, babasına ve kavmine, "Neye tapıyorsunuz?" demişti"*[96] ayetindeki istifham da tahkir içindir.

10. Alay İfade Eden İstifhamlar

Yüce Allah Hûd sûresinde Şuayb (a.s)'ın kavmi hakkında şöyle buyurmaktadır: ﴿قَالُوا يَا شُعَيْبُ اَصَلٰوتُكَ تَاْمُرُكَ اَنْ نَتْرُكَ مَا يَعْبُدُ اٰبَاؤُنَا﴾ *"Dediler ki; "Ey Şuayb, atalarımızın taptıklarını terketmemizi sana namazın mı emrediyor?"*[97] Ayette kavmi, Hz. Şuayb'a alay yoluyla soru sormuştur. ﴿قُلْ ءَاَنْتُمْ اَعْلَمُ اَمِ اللّٰهُ﴾ *"De ki: "Siz mi daha iyi bilirsiniz, yoksa Allah*

---

[91] Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr* (İstanbul: Dâru'l-Lübâb li'd-Dirâse, 2019), V, 482.
[92] Âl-i İmrân 3/20.
[93] et-Tevbe 9/13.
[94] el-İnfitâr 82/6.
[95] el-Enbiyâ 21/21.
[96] eş-Şu'arâ 26/70.
[97] Hûd 11/87.

mı?"[98] ayetinde geçen istifham da dalga geçmek ve alay etmek içindir. Nitekim Ebû Hayyân ayet-i kerîmenin açıklamasında bu konuyu şöyle izah etmiştir: "Onlar ile Yüce Allah arasında ilim bakımından hiçbir ortaklık söz konusu değildir ki, ilimde onlar mı daha bilgili? Yoksa Allah mı? şeklinde bir soru yöneltilsin. Ancak bu istifham onlarla alay etmek ve dalga geçmek içindir."

11. Haber (Bilgi) Veren İstifhamlar

Yüce Allah; ﴿اَفِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ اَمِ ارْتَابُوا اَمْ يَخَافُونَ اَنْ يَحِيفَ اللهُ عَلَيْهِمْ وَرَسُولُهُ﴾ *"Kalplerinde bir hastalık mı var? Yoksa şüphe ve tereddüt içinde midirler? Yoksa Allah ve Resulünün kendilerine zulüm ve haksızlık edeceğinden mi korkuyorlar!*[99] ayetinde münafıklar hakkında bilgi vermektedir. Onların durumu, kalplerindeki bir hastalığın ya da din hakkında duymuş oldukları bir şüphenin veya Allah ve Resûlü'nün kendilerine haksızlık edeceği korkusunun dışına çıkamaz demektir. Şu ayet-i kerîme de bu türdendir: هَلْ اَتٰيكَ حَدِيثُ الْغَاشِيَةِ *"O her şeyi kuşatacak olan Kıyamet'in haberi sana geldi mi?"*[100]

12. Teşvik İfade Eden İstifhamlar

Kur'ân-ı Kerîm'de herhangi bir davranışı yapmaya teşvik eden istifhamlardan biri şu ayet-i kerîmedir: ﴿اَلَمْ يَعْلَمُوا اَنَّ اللهَ هُوَ يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَاْخُذُ الصَّدَقَاتِ﴾ *"Onlar bilmiyorlar mı ki, Allah kullarının tevbesini kabul eder ve sadakaları da alır."*[101] Ayet-i kerîmede geçen istifhamdan maksat, kişileri tevbe etmeye ve sadaka vermeye teşvik etmektir. Başka bir ayet de şudur: ﴿اَلَا تُحِبُّونَ اَنْ يَغْفِرَ اللهُ لَكُمْ﴾ *"Allah'ın sizi bağışlamasını arzulamaz mısınız?"*[102]

---

[98] el-Bakara 2/140.
[99] en-Nûr 24/50.
[100] el-Gâşiye 88/1.
[101] et-Tevbe 9/104.
[102] en-Nûr 24/22.

13. İki Şeyin Eşit Olmadığını İfade Eden İstifhamlar

Kur'ân'da iki şeyin eşit olmadığını ifade eden istifhama şu iki ayet örnek gösterilebilir: ﴿اَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لَا يَخْلُقُ اَفَلَا تَذَكَّرُونَ﴾ *"Hiç yaratan (Allah), yaratmayan (putlar) gibi olur mu? Artık siz düşünmez misiniz?"*[103]

﴿اَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْاَرْضِ اَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ﴾ *"Yoksa iman edip de salih amel işleyenleri biz, o yeryüzündeki bozguncular gibi yapar mıyız? Yoksa o takva sahiplerini azgın günahkârlar gibi yapar mıyız?"*[104]

14. Uyarı ve Düşündürme İfade Eden İstifhamlar

Kur'ân'da uyarı yapan ve düşünmeye sevk eden ayetlerden birinde Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ اُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ﴾ *"Görmedin mi o kimseleri ki kendileri binlerce kişi iken ölüm korkusuyla yurtlarından çıktılar."*[105] Ayetteki istifham, uyarı içermekte ve düşünmeye sevketmektedir. Şu ayet-i kerîme de aynı türdendir: ﴿وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ اِبْرٰهِيمَ اِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ﴾ *"İbrahim'in dininden kendine kıyan beyinsizden başka kim yüz çevirir?*[106]

15. Abartı ve Korkutma İfade Eden İstifhamlar

Korkutma ifade eden ayetlere Yüce Allah'ın şu sözleri örnek gösterilebilir: ﴿اَلْحَآقَّةُ مَا الْحَآقَّةُ وَمَا اَدْرٰيكَ مَا الْحَآقَّةُ﴾ *"(Gerçekleşecek) Kıyamet! Nedir, o Kıyamet? Gerçekleşenin (Kıyametin) ne olduğunu sen nerden bileceksin?"*[107] Başka bir ayet-i kerîme de şudur: ﴿مَاذَا يَسْتَعْجِلُ مِنْهُ الْمُجْرِمُونَ﴾ *"Günahkârların onu alelacele istemeleri için ne sebep vardır?"*[108]

---

[103] en-Nahl 16/17.
[104] Sâd 38/28.
[105] el-Bakara 2/243.
[106] el-Bakara 2/130.
[107] el-Hâkka 69/1-3.
[108] Yûnus 10/50.

16. Tefhîm (Yüceltme, Vurgulama) İfade Eden İstifhamlar

Bu tür istifhamlarda bir şeyin büyüklüğü ve saygınlığı vurgulanmak istenmektedir. Nitekim Yüce Allah, "ılliyyûn"un büyüklüğü ve saygınlığını şöyle haber vermektedir: ﴿وَمَا اَدْرٰيكَ مَا عِلِّيُّونَ *"Bildin mi sen, Illiyyûn nedir?"*[109] Ayetteki istifham, ılliyyûnun yüksek makamını yüceltme ve saygınlığını vurgulamak içindir. ﴿وَاَصْحَابُ الْيَمِينِ مَا اَصْحَابُ الْيَمِينِ *"Sağın adamları, nedir o sağın adamları?!"*[110] ayetinde ise onların Yüce Allah katındaki şanlarının büyük olduğu ifade edilmektedir.

Bütün bu misaller Kur'ân-ı Kerîm'deki istifhamların hakiki manası dışında kullanıldığına işaret etmektedir. [111] Burada bilinmesi gereken önemli bir husus; müfessirlerin bazı istifhamlarda farklı görüşlere sahip olması, bazılarının bir anlamı, bazılarının da başka bir anlamı tercih etmesidir. Mesela Yüce Allah Hz. Musa'ya ﴿وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يَا مُوسٰى *"Ey Musa! Sağ elindeki nedir?"*[112] şeklinde bir soru yöneltmektedir. Pek çok müfessir ayet-i kerîmedeki soruyu takrîr olarak değerlendirirken İbn Âşûr, tenbih (uyarı, ikaz) şeklinde yorumlamıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'deki tenkit içerikli istifham çeşitlerinden kısaca bahsettikten sonra şimdi de ayetlerde en çok geçen istifham türlerini (inkâr ve taaccüp; tehdit, caydırma ve takrîr; kınama, azarlama ve yerme) olmak üzere üç başlık altında ele alıp açıklamaya çalışacağız.

2.1. İNKÂR VE TAACCÜP İFADE EDEN TENKİT İÇERİKLİ İSTİFHAMLAR

İnkâr tarzındaki mecaz içeren istifhamlar, Kur'ân-ı Kerîm'de en çok karşılaşılan sorulardır. Bunun sebebi de Kur'ân'ın bir hidayet ve rehberlik kitabı olmasıdır. Zira o; emir, yasak, öğüt ve inkâr yoluyla hidayet eder. Kur'ân-ı Kerîm'in nuzülü Peygamber

[109] el-Mutaffifîn 83/19.
[110] el-Vâkı'a 56/27.
[111] Bedruddîn Muhammed b. 'Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm (Beyrut: Dâru'l-Me'ârif, 1975), II, 331, 347.
[112] Tâhâ 20/17.

döneminde tahrifat ve muhalefetin yaygınlaştığı bir zamanda olduğundan dolayı, doğru yoldan sapanları kınama hitapları bu üslupla gelmiştir. Aynı şekilde emirler de en uygun ve en doğru şekilde varit olmuştur. Mesela Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿إِنَّ هٰذَا الْقُرْاٰنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ اَقْوَمُ﴾ *"Şüphesiz ki bu Kur'ân, insanları en doğru ve en sağlam yola iletir."*[113]

Yapılan araştırmalar sonucunda görülmektedir ki inkâr ifade eden istifhamlar Kur'ân-ı Kerîm'de ilk sırayı almaktadır. İnkâr üslubunu takrîr (kabul ettirme) ve tevbîh (kınama) takip etmektedir. Daha sonra emir ve yasaklama, taaccüp ve ta'cîb, en sonunda da tehdit üslubu gelmektedir. Bu bağlamda bazı istifhamlar bazen iki veya daha fazla anlama da gelebilmektedir. Mesela bir istifham hem inkâr hem tevbîh (kınama); ya da inkâr ile beraber tehdit manası içerebilir. Düzeltmek amacıyla yanlış bir tutum, düşünce, inanç veya davranışa itiraz etme anlamı da taşıyabilir.

Örnek 1:

Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿اَيَحْسَبُونَ اَنَّمَا نُمِدُّهُمْ بِهٖ مِنْ مَالٍ وَبَنِينَ نُسَارِعُ لَهُمْ فِي الْخَيْرَاتِ بَلْ لَا يَشْعُرُونَ﴾ *"Sanıyorlar mı ki, onlara verdiğimiz servet ve oğullar ile, kendilerine faydalar sağlamak için can atıyoruz. Hayır, onlar işin farkına varamıyorlar."*[114] Ayet-i kerîmede geçen istifham inkâr manası içermektedir. Kastedilen anlam şudur: Kendilerine daha çok mal ve evlat vererek hemen kendilerine iyilik yapacağımızı mı sanıyorlar? Yani yaptıkları güzelliklerden dolayı onlara sevap ve mükafat vereceğimizi mi zannediyorlar? Asla! Durum öyle değildir. Yüce Allah'ın لَا يَشْعُرُونَ "*Onlar işin farkına varamıyorlar"* sözünde, onları dünya ve ahiret azabıyla tehdit, Allah'ın Resulü'ne bir teselli, azabın çabuk gelmesini ve gecikmesini sabırsızlıkla beklemesini yasaklama vardır.[115] Şöyle de denilmiştir: "اَيَحْسَبُونَ اَنَّمَا نُمِدُّهُمْ بِهٖ ayetinde bulunan hemze, durumu inkâr etme ve çirkin göstermek içindir. O zaman ayet-i kerîmenin manası; o kâfirler, mal ve çocuklardan kendilerine verdiklerimiz ile onlara tanıdığımız mühletten dolayı

[113] el-İsrâ 17/9.
[114] el-Mü'minûn 23/55-56.
[115] Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, II, 42.

onlar hakkında hayırda acele ettiğimizi mi zannediyorlar? Özel olarak çocukların zikredilmesi kâfirlerin çocukları ile övünmelerinden dolayıdır.[116] Durum hiç de öyle değildir. Bu, onlara ve onlar ile aynı konumda olanlara bir tenkit içermektedir. Ferrâ şöyle demiştir: "اَيَحْسَبُونَ *"Zannediyorlar mı?"* cümlesindeki hitap müminlere yöneliktir. Onlar, bu dünyada kendilerine verdiğimiz mal ve evlatların, bir mükafat olduğunu mu zannediyorlar? Daha sonra Yüce Allah بَلْ لَا يَشْعُرُونَ "*Hayır, onlar işin farkına varamıyorlar"* buyurmaktadır. اَيَحْسَبُونَ *"Zannediyorlar mı?"* Yani senin kavminden olan müminler, bizim şu dünya hayatında kafirlere verdiğimiz mal ve çocukları onlar için iyilik mi zannediyor? Asla! Böyle bir şey olamaz. Yüce Allah başka bir ayette şöyle buyurmaktadır: ﴿فَلَا تُعْجِبْكَ اَمْوَالُهُمْ وَلَا اَوْلَادُهُمْ اِنَّمَا يُرِيدُ اللّٰهُ لِيُعَذِّبَهُمْ بِهَا فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَتَزْهَقَ اَنْفُسُهُمْ وَهُمْ كَافِرُونَ﴾ "*Onların malları da evlatları da sakın seni imrendirmesin. Bu olsa olsa, Allah'ın onları dünya hayatında bu gibi şeylerle azaba uğratmasından ve canlarının kâfir olarak çıkmasını murat etmiş olmasından başka birşey değildir."*[117] Onların durumu böyle olunca, Ey Rasûllerin Efendisi! Biz her şeyin ilahıyız. Var idik ve var olmaya devam edeceğiz.[118]

Yüce Allah'ın نُسَارِعُ لَهُمْ فِي الْخَيْرَاتِ "*Kendilerine faydalar sağlamak için can atıyoruz"* cümlesinde onların mantıksız düşüncelerinin eleştirilip kınanması vardır. Manası şöyledir: Biz bunu onlara, kendilerinden hoşnut olduğumuz için değil, onları buna çekip günahlarına dalmaları ve onlara karşı daha çok öfkelenmek için yapıyoruz. Nitekim başka bir ayet-i kerîmede Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا اَنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ خَيْرٌ لِاَنْفُسِهِمْ اِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدَادُوا اِثْمًا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ﴾ *"Kâfirler, kendilerine mühlet vermemizin, onlar için hayırlı olduğunu sanmasınlar. Biz onlara bu mühleti, ancak günahlarını artırsınlar diye veriyoruz. Onlar için alçaltıcı bir azap vardır."*[119] Onlar bunun kendileri için şer olduğunun farkına varamaz. Çünkü onlar hayvanlara benzer. Şehvetleriyle hareket eder, kendilerine fayda ve zarar veren şeyleri düşünemez. اَيَحْسَبُونَ

[116] İsmâîl Hakkı el-Bursevî, *Rûhu'l-beyân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), VI, 89.
[117] Tevbe 9/55.
[118] İbrâhîm ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh,* thk. 'Abdülcelîl Şiblî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988), II, 238.
[119] Âl-i İmrân 3/178.

"Zannediyorlar mı?" cümlesinin manası, "onların akıl ve bilinçleri yok mu? İşlerinin sonuçlarını düşünsünler ve kendilerine verdiğimiz iyiliğin bir aldatmaca mı, yoksa bir hayır işlemeye acele ettirmek mi olduğunu iyice anlasınlar" şeklindedir. [120]

Ayet-i kerîmede geçen istifhamdaki tenkidin özeti şöyledir: Onların sapkın düşüncelerini, Allah'ın kendilerine bahşettiği nimetleri yanlış değerlendirmelerini, dalalette ve sapıklıkta inat ve ısrar etmelerini, Allah'ın bunları kendilerine ancak bir mükafat olarak verdiğini iddia etmelerini tenkit ve kınamaktır. Bu onların yanlış değerlendirmesidir. Zira akl-ı selim sahibi birisi, durumları ölçülü değerlendirir ve kendisine verilenin mükafat mı olup olmadığını anlar.

Örnek 2:

Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿اَيَحْسَبُ الْاِنْسَانُ اَنْ يُتْرَكَ سُدًى﴾ *"İnsan başıboş bırakılacağını mı sanır?"*[121] Arapça'da سُدًى kelimesi ihmal edilmiş, başıboş bırakılmış anlamına gelmektedir. Mesela istediği şekilde otlayan, çobansız başıboş bırakılmış deve sürüsüne (إبلٌ سُدًى) denilir. Bu kelimenin tekili ile çoğulu aynıdır.[122] Bu istifhamda, ölümle son bulsa dahi hayata sonu olmayan bir yolculuk olarak bakanlara ve ölümü, hesap ve cezanın olmadığı son dönemeç olarak görenlere ret ve kınama vardır. Sanki Yüce Allah ona "Ey insan! Değerlendirmeyi nasıl da böyle kötü yaptın ve nasıl hayatın bu şekilde sonlanacağını zannettin?" demektedir. İmam Şâfi'î şöyle demiştir: "Ayet-i kerîmedeki istifhamdan maksat, insan kendisine dünyada emir ve yasak konulmaksızın başıboş bırakılacağını mı zannediyor? demektir. Başka birisi ise sevap ve cezaya düçar olmaksızın şeklinde açıklamıştır. Her iki cümle de aynı anlamdadır. Zira sevap ve ceza emir ve yasağın neticesidir. Yüce Allah insanları dünyada emir ve yasak, ahirette ise sevap ve ceza için yaratmıştır. Bu istifham ile de başıboş bırakılacağını zanneden insana cevap vermiştir.[123]

---

[120] Abdülkâdir Molla Hüveyş, *Beyânü'l-me'ânî* (Dimeşk: Dâru't-Terakkî, 1965), IV, 354.
[121] el-Kıyâme 75/36.
[122] Muhammed Abdülhâlık Udayme, *Dirâsât li üslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Mahmûd Şâkir (Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.), VI, 85.
[123] Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Tefsîru'l-kayyim* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, 2000), 559.

Bu tür pek çok tenkit içerikli istifhamların bulunduğu ayetlere bakıldığında bunların, Yüce Allah'a karşı kibirlenen, onun davetinden yüz çevirenlerin halini, kibir ve gururunu ifade eden tasvirlerle başladığı görülecektir. Kur'ân-ı Kerîm'deki istifhamlar, bahsi geçen kötü davranışı ve onu yapanları pek çok yerde eleştirmektedir. Kur'ân'daki tasvirler; iman karşısında kibirlenenlerin durumunu hayal gücünü harekete geçiren, ruhları etkileyen psikolojik ve sanatsal dokunuşlarla, onlarla alay eder şekilde resmetmektedir. Mesela onlardan birisini niteleme sadedinde Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿فَلَا صَدَّقَ وَلَا صَلّٰى وَلٰكِنْ كَذَّبَ وَتَوَلّٰى ثُمَّ ذَهَبَ اِلٰى اَهْلِهٖ يَتَمَطّٰى اَوْلٰى لَكَ فَاَوْلٰى ثُمَّ اَوْلٰى لَكَ فَاَوْلٰى اَيَحْسَبُ الْاِنْسَانُ اَنْ يُّتْرَكَ سُدًى اَلَمْ يَكُ نُطْفَةً مِنْ مَنِيٍّ يُمْنٰى ثُمَّ كَانَ عَلَقَةً فَخَلَقَ فَسَوّٰى فَجَعَلَ مِنْهُ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْاُنْثٰى اَلَيْسَ ذٰلِكَ بِقَادِرٍ عَلٰٓى اَنْ يُّحْيِيَ الْمَوْتٰى﴾ *"Fakat o, ne sadaka verdi, ne namaz kıldı. Fakat yalanladı ve döndü. Sonra da çalım sata sata ailesine gitti. Gerektir o bela sana, gerek. Evet, gerektir o bela sana gerek. İnsan başıboş bırakılacağını mı sanır? O, dökülen erlik suyundan bir damla (sperm) değil miydi? Sonra bir aleka (embriyon) oldu da Rabbi onu biçime koydu, sonra şekil verdi. Ondan da iki cinsi; erkek ve dişiyi var etti. Peki, bunu yapanın ölüleri diriltmeye gücü yetmez mi?"*[124]

Ayet-i kerîmede kibir; büyüklenmek, kendini beğenip üstün görerek çalım sata sata yürümek şeklinde ortaya çıkmaktadır. Kibirli kimse sırtını gererek ve böbürlenip kibirlenerek çalımlı yürür. Kur'ân-ı Kerîm'in tasvir ettiği bu çirkin ve gülünç hareketin karşısına, hammaddesi hakir bir nutfe olan onun ilk yaratılış tasviri çıkmaktadır. Tenkit, alay etme ve hakir görme noktasına ulaşmıştır. Artık bundan sonrası kibirlenmenin ne kadar çirkin ve sonunun da ne kadar kötü olduğu gerçeğidir. Daha sonra Yüce Allah, kibirli kimsenin ne kadar aciz ve zayıf olduğunu, kudretini ve öldükten sonra onu diriltmeye gücünün yettiğini idrak etmesi için, onun normal bir insan olana kadar geçirdiği evreleri kendisine hatırlatmaktadır. Bazen de kibirlilik Yüce Allah'ın davetine hile, komplo ile eşlik eder ki bu en büyük ve en tehlikeli günahtır. Bundan dolayı da hatanın büyüklüğü ölçüsünde tenkit de şiddetli olmaktadır. O halde rabbine, yaratanına

[124] el-Kıyâme 75/31-40

ve kendisini yoktan var edene karşı büyüklenen bir insan, bu tenkit üslubuyla eleştirilmeyi ve azarlanmayı hak eder.[125]

Konumuzla ilgili başka bir ayette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿اَيَحْسَبُ اَنْ لَنْ يَقْدِرَ عَلَيْهِ اَحَدٌ﴾ *"İnsan, kendisine karşı kimse güç yetiremez mi sanıyor?"*[126] Yani İnsanoğlu hiç kimsenin kendisine güç yetiremeyeceğini ve kendisinden intikam alamayacağını mı zannediyor? Bu son derece kötü bir zan. Çünkü onun gücünün üstünde bir güç, ilminin üstünde bir ilim vardır. Bu kanaate ve düşünceye nereden sahip oldu? Burada alay manası olduğu da söylenmiştir. Güç yetiremeyeceğimizi zannediyor? sorusunun cevabı ise "Bilakis ona güç yetiririz" şeklindedir.[127] Benzer ayet-i kerîmeler ise şöyledir: ﴿اَيَحْسَبُ الْاِنْسَانُ اَلَّنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ﴾ *"İnsan, kendisinin kemiklerini bir araya toplayamayacağımızı mı sanıyor?"*[128] ﴿اَفَعَيِينَا بِالْخَلْقِ الْاَوَّلِ﴾ *"Biz ilk yaratmada acizlik mi gösterdik?"*[129] Ayet, acizlik göstermedik anlamına gelir. Bunun bir benzeri ise şu ayet-i kerîmedir: ﴿اَلَيْسَ اللهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ﴾ *"Allah, kuluna kâfî değil midir?"*[130] cümlesi "Allah kuluna kâfidir" şeklinde olumlu bir anlam taşımaktadır. Nâbiga'nın şu sözü bu duruma örnek verilebilir:

وَلَسْتَ بِمُسْتَبْقٍ أَخًا لَا تَلُمُّهُ! ... عَلَى شَعَثٍ أَيُّ الرِّجَالِ الْمُهَذَّبُ؟

"Hatasını bulmadığın hiçbir dost yok. Kim hatasız değildir ki?!"

Nâbiga bu sözüyle "Hiç kimse günahsız ve hatasız değildir. Bütün insanlar fıtratı ve beşerî tabiatı gereği günaha meyillidir. Öylese sen nasıl hatasız bir dost istiyorsun? demektedir.

Konuyla ilgili bir başka örnek de şairin şu dizesidir:

---

[125]Abdüsselâm Ahmed Râgıb, *Vazîfetü's-sûreti'l-fenniyye fi'l-Kur'ân* (Halep: Fussılet li'd-Dirâsât ve't-Terceme ve'n-Neşr, 2001), 117.
[126] el-Beled 90/5.
[127] Ömer b. Alî b. 'Âdil ed-Dımaşkî, *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Mu'avvıd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1988), XIX, 576.
[128] el-Kıyâme 75/3.
[129] Kâf 50/15.
[130] ez-Zümer 39/36.

فَهَذِي سُيُوفٌ يَا صُدَيُّ بْنَ مَالِك ... كَثِيرٌ وَلٰكِنْ أَيْنَ بِالسَّيْفِ ضَارِب؟

Ey Sudey b. Mâlik! Pekçok kılıç var ama bu kılıcın hakkını verecek kimse nerede?

Şair, Sudey b. Mâlik'e takrîrî ve inkârî bir istifham ile hitap etmektedir. O pek çok kılıç ve silahın varlığını kabul ve ikrar etmektedir. Ancak bu kılıç ve silahları taşıyacak, vurma, yaralama ve öldürme konusunda onların hakkını verecek kimse yoktur. Şairin أَيْنَ بِالسَّيْفِ ضَارِب؟ sözü, "Nerede o adamlar? Nerede cesur süvariler? Hiç kimse yok" manasına gelmektedir. Kınamaya yönelik inkârla ilgili başka bir misalde Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿أَكَذَّبْتُمْ بِآيَاتِي وَلَمْ تُحِيطُوا بِهَا عِلْمًا﴾ *"Siz benim âyetlerimi, ne olduğunu kavramadan yalan saydınız öyle mi?"*[131] Alay etmekle ilgili ayet-i kerîme: ﴿أَصَلَاتُكَ تَأْمُرُكَ أَنْ نَتْرُكَ مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا﴾ *"Dediler ki; "Ey Şu'ayb, atalarımızın taptıklarını terketmemizi veya mallarımızda dilediğimizi yapmaktan vazgeçmemizi sana namazın mı emrediyor?"*[132] Huşû konusunda ağırdan almayla ilgili ayet-i kerîmede Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ﴾ *"İnananlar için hâlâ vakit gelmedi mi ki, kalbleri Allah'ın zikrine ve inen hakka saygı duysun."*[133]

İstifham ve zikri geçen manalar arasındaki ortak yön, her türlü mutlak olumsuzluğun olmasıdır. Bir şey hakkında soru sormak, onu bilmemeyi; inkârın iptali, inkâr edilen şeyin vukuunun mevcut olmamasını gerektirir. Kınama da yapılan işin uygun olmadığını ifade eder.[134]

Meydânî şöyle demektedir: "O, başka bir aklî ve burhanî delile dikkat çeken bir sorudur. Olacak olan şeyin, olmuşa kıyasıdır. Daha önce bir benzeri olmadan ilk olarak yaratan, onu öldükten sonra tekrar yaratmaya kadirdir. Yüce Allah ilk yaratmada aciz kalmadı ki ikincisinde kalsın? Bu delil ile nasda gözlemliyoruz ki, Yüce Allah'ın ilk yaratışta acizlik çektiği şüphesini ortadan kaldırmaya işaret vardır. Nas, inkârî üslupla

[131] en-Neml 27/85.
[132] Hûd 11/87.
[133] el-Hadîd 57/16.
[134] Muhammed b. Alî es-Sabbân eş-Şâfi'î, *Hâşiyetü's-Sabbân 'alâ şerhi'l-Uşmûnî li Elfiyyeti İbn Mâlik* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-'Ilmiyye, 1997), III, 150.

gelmiştir. İnkârın nedeni; birinci, ikinci ve sonsuz yaratılışın, yalnızca Yaradan'ın istediği şeye "Ol" demesi ve onun da olmasıdır."[135]

Örnek 3:

﴿فَبِاَيِّ اٰلَاۤءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبٰنِ﴾ *"Şimdi Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlıyorsunuz?"*[136] Yani, bu sayılanlardan rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz? Çünkü bunların hepsi size Allah'ın birliğini göstermek, sizi ayakta tutan ve hayatınızı devam ettiren şeyleri sağlamak için size bahşettiği nimetlerdir.[137]

Ayet-i kerîmedeki soruyla şu kastedilmektedir: Siz Kur'ân-ı Kerîm'i mi yalanlıyorsunuz? Yaratılmış canlılar olduğunuzu mu? Yoksa ses çıkararak konuşan kimseler olduğunuzu mu? Siz güneşi, ayı ve bu ikisinin sayılamayacak kadar çok olan faydalarını veya bitkileri ve ağaçları mı yalanlıyorsunuz? Gökyüzünün yüksetilmesini ve dengenin sağlanmasını mı? Yeryüzünün yaratılması ve sizin orada sıhhat ve afiyet ile ikamet etmenizi mi? Yoksa size en güzel olarak sunulan nimetleri mi yalanlıyorsunuz? Rahman sûresinde geçen pek çok istifham; taaccüp, inkâr ve tasdik gibi birden fazla anlamı olan sorulardır. Ancak istifhamların inkâr yönü ağır basmaktadır. Sanki Yüce Allah onlara şöyle demektedir: Allah'ın size verdiği nimetleri, inkâr etmenizi gerektirecek bir vasıfta bulamazsınız. Çünkü onlar dağlar gibi yüksek ve sağlamdır. Gökyüzünün yüksekliğini hanginiz inkâr edebilir? Yeryüzünde yaşadığınız sürece onun varlığını kim inkâr edebilir? Ayrıca bu istifhamlarda takrîr manası da vardır. Yani muhataba, Yüce Allah'ın nimetlerini inkâr etmenin mümkün olmadığı gerçeğini kabul ve itiraf ettirme söz konusudur.[138]

Örnek 4:

﴿اَفَتُمٰرُوْنَهٗ عَلٰى مَا يَرٰى﴾ *"Onun gördükleri hakkında şimdi kendisi ile tartışacak mısınız?"* [139] ayetindeki istifham hemzesi inkâr ve taaccüp ifade etmektedir. [140]

[135] Meydânî, *el-Belâgatü'l-'Arabiyye,* II, 327.
[136] Rahmân 55/13.
[137] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân,* V, 98.
[138] Abdülazîm İbrâhîm el-Met'anî, *et-Tefsîru'l-belâgî li'l-istifhâm* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 2011), 210-211.
[139] en-Necm 53/12.

Müfessirlerden bir grup "Onunla tartışıyor musunuz?" derken; başkaları da "Onu inkâr mı ediyorsunuz?" şeklinde açıklamıştır. Müberred ise ayet-i kerîmeyi "Onu gördüğü şeylerden uzak mı tutuyorsunuz?" şeklinde tefsir etmiştir.[141] Şairlerin şu sözü de konumuzla ilgilidir: أَفَوْقَ الْبَدْرِ يُوضَعُ لِي مِهَادٌ؟ *"Dolunayın üstüne benim için bir yatak mı konulacak?"* Yani böyle bir şeyin olması, kendisinin en yüksek mertebede ve mekânının da dolunayın üstünde olmasını gerektirmez. Bütün bu istifhamlarda kastedilen, muhatabın eyleminin reddedilmesi ve kınanmasıdır.[142] Bu tür istifhamlar Kur'ân ayetlerinde oldukça çoktur. Mesela şu ayet-i kerîmeler bunlardan bazılarıdır: ﴿اَفَمِنْ هٰذَا الْحَدِيثِ تَعْجَبُونَ *"Şimdi siz bu sözden mi hayret ediyorsunuz?"*[143] ﴿اَفَمَنْ اَسَّسَ بُنْيَانَهُ عَلٰى تَقْوٰى مِنَ اللهِ وَرِضْوَانٍ خَيْرٌ اَمْ مَنْ اَسَّسَ بُنْيَانَهُ عَلٰى شَفَا جُرُفٍ هَارٍ فَانْهَارَ بِهِ فِي نَارِ جَهَنَّمَ﴾. *"O halde binasını Allah korkusu ve Allah rızası üzerine kurmuş olan mı hayırlıdır, yoksa binasını yıkılmak üzere olan bir uçurumun kenarına kurup da onunla birlikte cehenneme yuvarlanan mı daha hayırlı?"*[144]

2.1.1. Ta'cîb ve Taaccüb İfade Eden İstifhamlar

Örnek 1:

﴿اَفَبِعَذَابِنَا يَسْتَعْجِلُونَ﴾ *"Onlar bizim azabımızın çabucak gelmesini mi istiyorlar."*[145] Ayet-i kerîme muhatapların, azabın acilen gelmesini istediklerine işaret etmektedir. Allah bilir onlar bunu Resûlullah (s.a.v) ile alay etmek ve uyarmış olduğu azabın kendilerine geleceğini bildirmesi üzerine onu yalanlamak için bu azabı acilen istiyorlardı. Ayet-i kerîmedeki istifham taaccüp içindir. Yani onun manası "Onlar nasıl azabımızın hemen gelmesini istiyorlar? Bir kavme azap etmeyi ve helak etmeyi istediğim zaman, bunu gerçekleştirme konusunda kudret ve yetkim olduğunu bilmiyorlar mı? Bir başka ifadeyle ben buna kadirim ve malikim demektir. Daha sonra Yüce Allah onlara azap

---

[140] Behcet Abdülvâhid Sâlih, *el-İ'râbu'l-mufassal li kitâbillahi'l-mürattel* (Ürdün: Dâru'l-Fikr, 1998), XI, 263.
[141] Ebu'l-'Alâ el-Kirmânî, *Mefâtîhu'l-egânî fi'l-kırâât ve'l-me'ânî*, thk. Abdülkerîm Mustafa Müdlic (Lübnan: Dâru İbn Hazm, 2001), 385.
[142] 'Avnî, *el-Minhâcü'l-vâdıh li'l-belâga*, II, 105.
[143] en-Necm 53/59.
[144] et-Tevbe 9/109.
[145] eş-Şu'arâ 26/204.

indiği zaman sabahlarının çok kötü olduğunu ﴿فَإِذَا نَزَلَ بِسَاحَتِهِمْ فَسَاءَ صَبَاحُ الْمُنْذَرِينَ﴾ *"Fakat (azabımız) onların sahasına indiği zaman, (o acı sonuçla) uyarılanların sabahı ne kötüdür!"*[146] ayet-i kerîmesiyle haber vermektedir.[147]

Öyleyse ayet-i kerîmelerdeki istifhamlar, onların almış oldukları tavırlara yönelik taaccüp ifade eden ve tenkit içeren sorulardır. Acele etmeleri hayret vericidir; oysa azabın geciktirilmesi onlara olan merhamettendir ve onlara bir zaman kazandırmaktadır. [148] Eğer azap onlara istedikleri gibi hemen gelseydi, mutlaka helak olurlardı. Semerkandî ayet-i kerîmeyi şöyle tefsir etmektedir: "Onlar bizim azabımızla mı alay ediyor."[149] Aynı zamanda Araplarda korkutma ve tehdit için de soru üslubu kullanılır. Mesela hasma şöyle denir: أَتُقَلِّلُ مِنْ شِدَّتِي وَبَأْسِي وَقُدْرَتِي؟ *"Sen benim şiddetimi, vereceğim zararı ve gücümü azımsıyor musun?"* Nasıl? Şayet onu görseydin çok şaşırırdın. Buradaki istifham hem inkâr hem taaccüp içermektedir. Zira onlar, inkâr ve inatçılıkları sebebiyle cezalandırılmakla tehdit edilmektedir. Ama buna rağmen, kendilerine ceza gelirse ne gibi kötü sonuçlar doğuracağını düşünmek yerine, cezanın indirilmesini istiyorlar. Sanki soru "Bu insanların haline şaşırmıyor musunuz? Kötü akibetlerinin gelmesinde niçin acele ediyorlar? demektedir. Aynı zamanda bu istifhamda onlar için bir uyarı ve tehdit vardır. Belki hatalarından ve kendilerini cezalandıracak olan ilahi gücü küçümsemekten vazgeçerler. Zemahşerî ise ayet-i kerîmeyi şöyle tefsir etmektedir: "Ayette onları inkâr ve alayla azarlama vardır. Manası; cezaya maruz kalan birisi, onun hemen gerçekleşmesini nasıl ister?"[150]Alûsî aynı ayet-i kerîmeyi şöyle açıklamaktadır: "Peki onları o birkaç gün mutlu edecek şey ne? Burada aynı şekilde taaccüp ve inkâr söz konusudur. Bu olayın şaşırmaları için herkese anlatılması gerekir."[151] Konumuzla ilgili bir Arap şiiri vardır.[152] Bu şiir taaccüp ve inkâr manalarını taşıdığı için ayet-i

[146] es-Saffât 37/177.
[147] Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî, *Te'vîlâtü ehli's-sünne*, thk. Mecdî Bâslûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Ilmiyye, 2005),VIII, 595.
[148] Tâhir İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dirâsetü't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984), XXIII, 197.
[149] Nasr b. Muhammed es-Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm,* thk. Mahmûd Mataracî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002), II, 568.
[150] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 338.
[151] Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* thk. Ali 'Abdülbârî 'Atıyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1994), X, 128.
[152] Müberred, *el-Kâmil fi'l-lüga ve'l-edeb* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabi, 1997), II, 198.

kerîmeyle benzerlik göstermektedir. el-A‘şâ, Yezîd b. Müshir eş-Şeybânî’yi kınamakta ve şöyle demektedir:

أَلَسْتَ مُنْتَهِيًا عَنْ نَحْتِ أَثْلَتِنَا ... وَلَسْتَ ضَائِرَهَا ما أَطَّتِ الْإِبِلُ

كَنَاطِحٍ صَخْرَةً يَوْما لِيَفْلِقَهَا ... فَلَمْ يَضِرْهَا وَأَوْهَى قَرْنَهُ الْوَعِلُ

“Soyumuzu kötülemeyi bırakmayacak mısın? Develer yürüdüğü müddetçe sen bize zarar veremezsin.

Kayayı yarmak için toslayan dağ keçisi gibisin. Bu toslama ona zarar vermez. Sadece boynuzuna zarar verir.”

Şair bu beyitlerde, Yezid’in kendisine ve aşiretine defalarca yapmış olduğu kötülükler karşısındaki şaşkınlığını ve kınamasını dile getiriyor. Onun yapmış olduğu hareketi, bir dağ keçisinin yüksek bir kayaya toslamasına benzetiyor. Daha sonra tenkit içeren أَلَسْتَ مُنْتَهِيًا؟ sorusuyla onun toslamaya son vermesini istiyor. Şairin ifadesine göre o, kendilerine hiçbir şekilde zarar veremeyecek. Çünkü dağ keçisi kayaya tosladığı zaman ancak kendisine zarar verir. Şair ona أَلَسْتَ مُنْتَهِيًا؟ *“Son vermeyecek misin?”* diye sorarken şaşırmakta ve onu eleştirmektedir. Sanki ona “Sen sadece kendini yoruyorsun, tüketiyorsun. Eğer kendini zahmetten ve yorgunluktan kurtarırsan, o senin için daha hayırlı olur” demektedir.

Örnek 2:

﴿قُتِلَ الْاِنْسَانُ مَا اَكْفَرَهُ، مِنْ اَيِّ شَيْءٍ خَلَقَهُ، مِنْ نُطْفَةٍ خَلَقَهُ فَقَدَّرَهُ﴾ *“O kahrolası insan, ne nankör şey. O yaratan onu hangi şeyden yarattı? Bir damla sudan onu yarattı da biçime koydu.”*[153]

قُتِلَ الْاِنْسَانُ *“O kahrolası insan”* sözü ruhun çok hızlı bir şekilde ve aniden çıkmasını içermesi dolayısıyla insana yapılan en büyük beddua ve onun için en büyük felakettir. مَا اَكْفَرَهُ *“Ne nankör şey”* sözü ise Yüce Allah’ın nimetlerine nankörlüğünden dolayı

[153] ‘Abese 80/17-19.

taaccübün zirve noktasıdır. Bu ifade kısa olmasına rağmen neredeyse hiçbir kulak bu duadan ve taaccüpten daha çirkinini, kınamada daha fazlasını ve öfkeye delalet etmede daha büyüğünü işitmemiştir. Sonra ayet-i kerîme insanın doğumundan başlayıp son zamanına kadar olan süreçteki vasıflarını anlatır. Yüce Allah şöyle buyurdu: مِنْ اَيِّ شَيْءٍ خَلَقَهُ "*O yaratan onu hangi şeyden yarattı?"* Ayetteki istifham, alay etme ve takrîr içindir. Daha sonra da مِنْ نُطْفَةٍ خَلَقَهُ "*Bir damla sudan, onu yarattı da."* Sanki Yüce Allah o insana "Düşün ve seni hangi şeyden yarattığıma bir bak" demektedir. Yani zayıflığını ve çarenin ne kadar az olduğunu düşün. Aynı zamanda ayet-i kerîmede küfründen dolayı insana bir kınama vardır. Seni küfre sevkeden nedir? Burada bazı fırkaların, insan küfre zorlanmıştır şeklindeki iddialarına karşı bir delil vardır. Şayet insan küfre mecbur kalsa ve iman etmesi engellenseydi buradaki hitap ortadan kalkar, kınama ve azarlama olmazdı.[154]

Ayet-i kerîmede geçen istifhamın taaccüb ifade ettiği de söylenmiştir. Kâfir insana aşırı nankörlüğünden dolayı lanet edilmiştir. Kerhî şöyle demiştir: "Bu, insana söylenen en kötü bedduadır. Onun en büyük cezaya layık olduğunu bildirmek için Arapların sözlerinde bu şekilde kullanılmıştır. Mesela Araplar bir şeye çok şaşırdıkları zaman "Allah onu kahretsin. Ne kadar kötü!" Yani ne kadar kurnaz ve ne kadar kötü! Allah onu rezil rüsva etsin. Ne kadar zalim! derler.

İnsanın tabiatının değişkenliği, yaşadığı hava şartlarından duyduğu hoşnutsuzluğu, Allah'ın kendisine bahşettiği bazı nimetleri inkâr ve reddetmesi hakkında şairlerden biri, tenkit ederek ve ayıplayarak şöyle demiştir:

يَتَمَنَّى الْمَرْءُ فِي الصَّيْفِ الشِّتَا ... فَإِذَا جَاءَ الشِّتَا أَنْكَرَهُ

لَا بِذَا يَرْضَى وَلَا يَرْضَى بِذَا ... قُتِلَ الْإِنْسَانُ مَا أَكْفَرَهُ؟

Kişi, yaz mevsiminde kışı ister. Kış gelince de bundan hoşlanmaz.

Ne ona razı olur ne de buna. Kahrolası insan ne kadar da nankör!

[154] Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, I, 287.

Ayette zikredilen kişinin ‘Utbe b. Ebî Leheb olduğu söylenmiştir. مَآ اَكْفَرَهُ *“Ne kadar da nankör!”* cümlesinin anlamı, onun nankörlüğünün çok olmasına şaşırmayı ifade eder. Zeccâc ise “Bu ifade, onun nankörlüğüne siz de şaşırın manasına gelir” demiştir.”[155]

Örnekteki eleştirinin özeti, tüm insanlara ve özellikle geçmişte veya günümüzde bundan şüphe duyanlara şunu söylüyor: İşte bir öğüt ve hatırlatma olarak gelen Kur’ân’ın durumu böyledir. O, yüce ve temiz bir makamda idi ve güvenilir, şerefli ve salih meleklerin eliyle geldi. Bundan sonra aklı başında bir kimsenin ona inanmaması makul müdür? O kahrolasıca insan ne kadar da nankör! Ne kadar kötü! Kendisinin hangi şeyden yaratıldığına bakmaz mı? O pis bir nutfeden yaratıldı. O zaman o, Allah’ın takdir ettiği ve kendisine verilen görevi yapmaya hazırladığı mükemmel bir yaratıktı. Bu tenkit içeren istifhamın amacı; onun halinin kötülüğünü, isyanını ve kibrini ortaya koymaktır. Sanki şöyle diyor: Allah’ın kendisine olan lütfuna rağmen, insan ne kadar da nankör! Gerçek şu ki insan, ilahi nimete karşı hayret verici bir inkâr seviyesine ulaşmıştır. Kendisinde ve bu geniş hayret verici kâinatta Allah’ın delillerini gördükten sonra hâlâ Allah’ın bahşettiği nimetleri inkâr ediyor ve bunlara şükretmiyor. [156]

Örnek 3:

﴿اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا نِعْمَةَ اللهِ كُفْرًا وَاَحَلُّوا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَارِ﴾ *“Allah’ın nimetlerine nankörlükle karşılık veren ve sonunda milletlerini helak yurduna konduranları görmedin mi?”*[157]

Ayet-i kerîmedeki istifham ta‘cîb içindir. Ey dinleyen kişi! Allah’ın nimetini nankörlükle karşılık verenlere şaşmıyor musun? demektedir. Müfessirler şöyle demiştir: Onlar Mekkeli kâfirlerdir. Allah onları güvenli sığınağına yerleştirdi ve rahat ettirdi. Onlara Hz. Muhammed’i (s.a.v.) gönderdi ama onlar bu nimetin kıymetini bilmedi, ona inanmadı ve onu inkâr etti. [158]

---

[155] Muhammed Sıddîk Hân, *Fethu’l-beyân fî makâsidi’l-Kur’ân* (Beyrut: Mektebetü’l-‘Asriyye, 1992), XV, 81.
[156] Muhammed Mahmûd el-Hıcâzî, *et-Tefsîru’l-vâdıh* (Beyrut: Dâru’l-Cîli’l-Cedîd, 1992), III, 824.
[157] İbrâhîm 14/28.
[158] Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü’t-tefâsîr* (Kahire: Dâru’s-Sâbûnî li’t-Tıbâ‘a ve’n-Neşr, 1997), II, 89-90.

Örnek 4:

﴿اَفَتَتَّخِذُونَهُ وَذُرِّيَّتَهُ اَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِي وَهُمْ لَكُمْ عَدُوٌّ﴾ *"Şimdi siz beni bırakıp da İblis'i ve soyunu dostlar mı ediniyorsunuz? Halbûki onlar sizin düşmanınızdır."*[159]

Ayet şu manaya gelmektedir: Ey Ademoğulları! Şeytanın, Rabbinin emrine karşı geldiği size açıkça belli olduktan sonra, siz beni bırakıp onu ve onun soyundan gelenleri dost ve arkadaş mı ediniyorsunuz? Bana itaat etmek yerine onlara itaat ediyorsunuz. Oysa şeytan ve onun soyundan gelenler sizin düşmanınızdır. Hiç şüphe yok ki sizden kim bunu yaparsa iyi olanı kötüyle değiştirmiş, hidayet yerine dalaleti, iman yerine fasıklığı tercih etmiş olur! Ayetteki soru hemzesi, taaccüb anlamı içeren istifhamı inkârî içindir.[160]

Ayette şeytan ve askerlerinin, atamız Âdem hakkındaki durumunu ve bizim hakkımızda ne yapmak istediğini öğrendikten sonra onlara itaat edilmesine şaşırma vardır. Siz onu, soyunu ve taraftarlarını dost ve arkadaş mı ediniyor ve onları mı dinliyorsunuz? Ne kadar tuhafsınız! Siz Allah'ı bırakıp da onları mı dost ediniyorsunuz? Oysa o sizin eskiden beri düşmanınızdır. Yazıklar olsun Allah'a değil de şeytana itaat eden zalimlere![161]

Şevkânî şöyle demiştir: "Sonra Allah Teâlâ, küfür ve günahta şeytana itaat eden ve Allah'ın emrine isyan edenlerin durumuna şaşırdı ve şöyle dedi: اَفَتَتَّخِذُونَهُ وَذُرِّيَّتَهُ اَوْلِيَاءَ *"Şimdi siz İblis'i ve soyunu dostlar mı ediniyorsunuz?"* Sanki ayette şöyle denilmiştir: Yüce Allah, onda gördüğünüz isyan ve fasıklıktan sonra mı onu ve onun zürriyetini dostlar edindiniz? Onları benim yerime koyup bana itaat edeceğiniz yerde ona mı itaat ettiniz? Halbûki onlar yani İblis ve zürriyeti sizin düşmanınızdır. Siz bunu nasıl yaparsınız? Sizi yaratanı ve pek çok nimetlerle donatanı, hiçbir faydası olmayan, her daim sizin zararınızı isteyen ile nasıl değiştirirsiniz? Rablerine itaati, şeytana itaatle değiştiren o zalimler ne kötüdür! Yüce Allah'a alternatif olarak sunulan bu değişim

[159] el-Kehf 18/50.
[160] Mustafa Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyânüh* (Dımaşk: Dâru'l-Yemâme, 1994), V, 618.
[161] Hıcâzî, *et-Tefsîru'l-vâdıh*, II, 422.

kadar da kötüdür.[162] Âlûsî buradaki hemzenin inkâr ve ta‘cîb, fe’nin de takip için olduğunu söylemiştir.”[163]

Örnek 5:

﴿اَمْ يَحْسَبُونَ اَنَّا لَا نَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَنَجْوٰيهُمْ﴾ *“Yoksa onlar bizim sırlarını ve gizli konuşmalarını işitmediğimizi mi sanıyorlar?”*[164]

Ayet-i kerîme Ahnes b. Şerîk ve Esved b. Abdi Yegûs hakkında nazil olmuştur. İkisi bir araya geldi ve Ahnes: “Acaba Allah bizim sırrımızı duymakta mıdır? Ne dersin? diye sordu. O da “İçimizde gizlediğimiz sırları Allah bilmez. Ancak yapmış olduğumuz gizli konuşmalarımızı duyar” demiş ve bunun üzerine bu ayet nazil olmuştur.[165] Ayet-i kerîmenin manası; onlar içlerinde gizledikleri sırları veya kendi aralarındaki fısıltıları duymadığımızı, bilmediğimizi ve idrak etmediğimizi mi zannediyor? Bilakis biz, onların sırlarını da içlerinden geçenleri de biliriz. Sahip oldukları bilgilere ve durumlarına, yetenek ve kabiliyetlerine muttaliyiz. وَرُسُلُنَا لَدَيْهِمْ يَكْتُبُونَ *“Yanlarında bulunan elçi meleklerimiz de her yaptıklarını yazıyorlar.”*[166] Hafaza melekleri, onları hesaba çekelim ve gereğini yapalım diye büyük küçük ne yaptılarsa herşeyi yazmaktadır.[167] Bu ayet-i kerîmenin benzeri başka bir ayet-i kerîmede Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “﴿اَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّاتِ اَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ﴾ *“Yoksa, kötülük işleyenler, hayatlarında ve ölümlerinde kendilerini, iman edip salih ameller işleyen kimselerle bir tutacağımızı mı zannettiler?”*[168] Ayet-i kerîmede onların hallerine hem taaccüp hem de ta‘cîb vardır. Şöyle ki; günahkârlar, Yüce Allah’ın kitaplarına ve resûllerine inanan müminlerle kendilerinin eşit olduğunu nasıl zannederler? Başka bir ayet-i kerîme ise şöyledir: ﴿وَلَقَدْ اَتَوْا عَلَى الْقَرْيَةِ الَّتِي اُمْطِرَتْ مَطَرَ السَّوْءِ اَفَلَمْ يَكُونُوا يَرَوْنَهَا بَلْ كَانُوا لَا يَرْجُونَ نُشُورًا﴾ *“(Resulüm!) Andolsun ki, (bu Mekkeli putperestler), bela ve fenalık*

[162] Muhammed Ali eş-Şevkânî, *Fethu’l-kadîr* (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1993), III, 347.
[163] Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî*, VIII, 278.
[164] ez-Zuhruf 43/80.
[165] Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî el-Belensî, *Tefsîru mübhemâti’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1991), II, 473.
[166] ez-Zuhruf 43/80.
[167] Ni‘metullâh b. Mahmûd eş-Şeyh ‘Ulvân, *el-Fevâtihu’l-ilâhiyye ve’l-mefâtihu’l-gaybiyye* (Mısır: Dâru Rukkâb li’n-Neşr, 1999) II, 305.
[168] el-Câsiye 45/21.

yağmuruna tutulmuş olan beldeye uğramışlardır. Peki onu da görmüyorlar mıydı? Hayır! Onlar öldükten sonra dirilmeyi ummamaktadırlar." [169] Ayet-i kerîmenin tefsirinde Bahru'l-'ulûm yazarı şöyle demektedir: "Bu, taaccüp ifade eden bir sorudur. Buna rağmen o insanların başına gelenlerin, bu dünyada kendilerinin başına da gelebileceğini düşünmediler. Bilakis onlar dirilişe inanmayan, dolayısıyla ahiret azabını ummayan kâfirlerdir.[170]

Konuyla ilgili başka bir ayette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿اَمْ حَسِبَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ اَنْ لَنْ يُخْرِجَ اللهُ اَضْغَانَهُمْ﴾ *"Yoksa kalplerinde hastalık olanlar Allah kendilerinin kinlerini hiç ortaya çıkarmaz mı sandılar?"*[171] Ayetin manası şöyledir: Münafıklar ve şüphe edenler, Allah'ın onların kinlerini açığa çıkarmayacağını mı sandılar? Yani onların kalplerinde müminlere karşı olan hileleri ve Peygamber'e (s.a.v.) olan düşmanlıkları ortaya çıkarmayacağını mı zannettiler? Bu insanların kalplerinde nasıl kötülük besleyip Hz. Peygamber'e, sahabeye ve ümmete karşı nasıl tuzak ve entrika çevirdikleri, sanki Allah'ın bütün bu hile ve kötülüklerden haberi yokmuş gibi düşünmeleri gerçekten hayret vericidir! Ayetteki istifhamda onların haline şaşırma, belki yaptıkları kötülüklerden vazgeçerler diye onları ifşa ederek ve sırlarını ortaya dökerek kınama ve tehdit vardır.

Örnek 6:

﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ مَا أَنْزَلَ اللهُ لَكُمْ مِنْ رِزْقٍ فَجَعَلْتُمْ مِنْهُ حَرَامًا وَحَلَالًا قُلْ آللهُ أَذِنَ لَكُمْ أَمْ عَلَى اللهِ تَفْتَرُونَ﴾ *"De ki, "Baksanıza, Allah sizin için nice rızıklar indirdi, siz onlardan bir kısmını haram, bir kısmını helal yaptınız". De ki, "Size Allah mı izin verdi, yoksa siz Allah'a iftira mı ediyorsunuz?"*[172]

أَرَأَيْتُمْ ifadesi "söyleyin bana" demektir. Allah size helal kıldığı şeyleri ayırt etmenize izin mi verdi? آللهُ أَذِنَ لَكُمْ cümlesi, أَرَأَيْتُمْ fiiline muteallıktır. O, vurgu yapmak için tekrar edilmiştir. O zaman mana; "Söyleyin bana, Allah size helal ve haram kılma yetkisi mi

[169] el-Furkân 25/40.
[170] Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, III, 305.
[171] Muhammed 47/29.
[172] Yûnus 10/59.

verdi? Öyleyse ya O'nun izniyle bunu yaparsınız ya da bunu O'na isnat ederek Allah hakkında yalan söylersiniz" şeklinde olur. Buradaki hemzenin inkâr için أَمْ (em) edatının da munkatı olması mümkündür. O zaman mana, "bilakis Yüce Allah'a iftira atıyorsunuz" şeklinde olur. Bu ayet, hakkında sorulan hükümlerde aşırılığa kaçılmaması konusunda güçlü bir uyarı olarak yeterlidir. Birisine, bir şeyin caiz olup olmadığı sorulduğu zaman ancak kesin bir bilgi sahibi ise cevap vermelidir. Kimin kesin bilgisi yoksa Allah'tan korksun ve sussun.[173] Aynı zamanda ayet-i kerîmede bilgi sahibi olmadan kendilerine helal ve haram kılma yetkisi verenler –ki günümüzde bunlardan çok vardır- eleştirilmiştir. Bu yetki sadece Allah'a aittir. Ayet-i kerîme onların müfteri ve yalancı olduklarını, Yüce Allah'ın izin vermediği şeyleri O'na isnad ettiklerini bildirmektedir.[174]

Mecâzî istifhamın inkâr ve taaccüp ifade etmesi konusunda Cürcânî şöyle demektedir: "Bu ayet-i kerîmelerde olduğu gibi istifhamın inkâr ile tefsir edilmesinde bazı yönler vardır. Mananın aslı ve hakikatine gelince bu istifham ile muhatab uyarmak istenir. Ta ki muhatap utansın, kendine gelsin ve cevap vermeye imkân bulamasın. İşte bu da tenkit gayelerinden birisidir. Şayet inkâr gerçek manada gelseydi, akıllı birisinin söyleyeceği şekilde getirilmezdi. Mesela, Gökyüzüne çıkabilir misin? Dağı taşımaya gücün yeter mi? Geçmişe dönülebilir mi? gibi istifhamlar. Mesela Yüce Allah'ın şu sözü: ﴿اَفَاَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ اَوْ تَهْدِي الْعُمْيَ﴾ *"Ey Muhammed! O halde sağırlara sen mi işittireceksin? Yahut körlere sen mi doğru yolu göstereceksin?"*[175] Sağıra işittirmeyi hiç kimse iddia edemez. O halde bu inkâr içindir. Onda temsil, teşbih ve sağıra işittireceğini zannedenin, sağırı duyan ve körü doğru yolu gören olarak düşünen kimsenin yerine koyma vardır. Yüce Allah'ın اَفَاَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ *"O halde sağırlara sen mi işittireceksin?"* şeklinde demesindeki sır, Resûlullah'a (s.a.v) "Sen mi kendisine özel olarak sağıra işittirme ve köre doğru yolu gösterme gücü verilensin?" denilmesidir.[176] İşte burada Allah'ın Peygamberine ince bir uyarı ve gizli bir eleştirinin olduğunu görüyoruz. Zira Hz. Peygamber (s.a.v)

[173] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 354.
[174] Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-menâr* (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'Âmme li'l-Kitâb, 1990), XI, 334.
[175] ez-Zuhruf 43/40.
[176] Hasan b. İsmâîl b. Hasan b. Abdirrâzık el-Cenâcî, *Min kadâye'l-belâga ve'n-nakd 'ında Abdilkâhir el-Cürcânî* (Kahire: el-Mektebetü'ş-Şâmile, 1981), I, 93.

onların hidayete ermeleri konusunda aşırı derecede hırslı idi. O kadar ki bu hırsından dolayı hastalanacak, gam ve kedere düçar olacaktı. Bundan dolayı Yüce Allah başka ayet-i kerîmelerde onu uyarmıştır. Mesela Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ عَلٰى اٰثَارِهِمْ اِنْ لَّمْ يُؤْمِنُوا بِهٰذَا الْحَدِيثِ اَسَفًا﴾ *"(Ey Muhammed!) Demek onlar, bu söze (kitaba) inanmazlarsa, onların peşinde üzüle üzüle kendini helak edeceksin!"*[177] Yani sanki sen onlar sebebiyle kendini öldürecek ve helak edeceksin. Başka bir ayet-i kerîmede ise Allah-u Teâlâ şöyle buyurmaktadır: فَلَا تَذْهَبْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسَرَاتٍ *"O halde canın onlara karşı üzüntülerle sıkılıp gitmesin."*[178]

2.2. TEHDİT, UYARI VE TAKRÎR İFADE EDEN TENKİT İÇERİKLİ İSTİFHAMLAR

Kur'ân-ı Kerîm'de insan ruhuna hitap etmenin teşvik ve korkutma, uyarma ve müjdeleme, va'd ve vaîd gibi pek çok yolu vardır. Tehdit ve takrîr, Kur'ân'ın söyleminde benimsediği üsluplardandır. Zira bazı insanlar, kendilerine tehdit ve uyarı içeren bir söz söylenmedikçe hakikat çağrısına cevap vermez. Kur'ân-ı Kerîm'i tefekkür eden kimse, tehdit üslubunun sadece açık bir şekilde gelmediğini, bilakis birçok yerde ima ve işaret yoluyla geldiğini görecektir. Mesela tehdit, emir sigası ile gelebilmektedir. Burada maksat, gerçekten emir değil tehdittir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿لِيَكْفُرُوا بِمَا اٰتَيْنَاهُمْ فَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ﴾ *"Kendilerine verdiğimiz nimete nankörlük etsinler. Şimdi eğlenin bakalım! Fakat yakında bileceksiniz."*[179] "Nankörlük etsinler" ve "eğlenin" ifadeleri, dünya hayatında nankörlük yapsınlar ve eğlensinler anlamında emir değil, tehdittir. Sanki mana şu şekildedir: "Bulunduğunuz nankörlük, isyan ve süslü dünya hayatında eğlenmenize devam edin. Nankörlük ve eğlenmenin cezasını hesap günü göreceksiniz." Emir sigasını hakiki anlamdan başka manalara çevirme şeklindeki bu üslup Kur'ân-ı Kerîm'de oldukça çoktur. Şu ayet-i kerîme de bu türdendir: ﴿قُلْ تَمَتَّعْ بِكُفْرِكَ قَلِيلًا اِنَّكَ مِنْ اَصْحَابِ النَّارِ﴾ *"(Ey Muhammed!) De ki: "Küfrünle biraz eğlen, çünkü sen, o*

[177] el-Kehf 18/6.
[178] Fâtır 35/8.
[179] en-Nahl 16/55.

ateşliklerdensin."[180] Ayet-i kerîmedeki emir ile zevk ü sefa sürmek istenmemektedir. Mana itibariyle tehdit içermektedir. Anlamı ise ahiretteki ceza seni bekliyor olacak şeklindedir.

Tehdit manası içeren mecâzî istifham üslubu genel olarak konumuzun özel olarak da bu bölümün ana merkezini oluşturmaktadır. Mesela Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللهِ اَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعٰى فِي خَرَابِهَا﴾ *"Allah'ın mescitlerini, içlerinde Allah'ın isminin anılmasından meneden ve onların harap olmalarına çalışan kimselerden daha zâlim kim olabilir!"*[181] Ayet-i kerîmede mescitlerin içerisinde ibadet yapılmasına engel olanlara büyük bir tehdit vardır. Bunun benzeri başka bir ayet-i kerîme şöyledir: وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللهِ *"Allah'ın şahitlik ettiği bir hakikati bile bile gizleyenden daha zâlim kim olabilir?"*[182] Buna benzer ayet-i kerîmeler Kur'ân-ı Kerîm'de oldukça çoktur. Şimdi bunlardan bazı misaller verilecektir.

Örnek 1:

﴿اَفَاَمِنَ اَهْلُ الْقُرٰى اَنْ يَاْتِيَهُمْ بَاْسُنَا بَيَاتًا وَهُمْ نَائِمُونَ﴾ *"Acaba o beldelerin halkı, geceleyin uyurlarken kendilerine azabımızın gelmeyeceğinden emin mi idiler?"*[183]

Ayet-i kerîme, tehdit edici üslubuyla Rablerinin elçilerini yalanlayan, Allah'ın gece gündüz ansızın gelecek azabından ve cezasından korkan köy halkına -her yerleşim yerindeki toplumlara- korku ve dehşet salmaktadır. Hazfedilse bile anlaşılması mümkün tekrarlarla art arda uyarılarda bulunmaktadır. Çünkü bir sözün tekrarlanması, terhîb içeren ifadelerdeki konulardan uzaklaşmaya engel olur. Bundan dolayı tehdit ve korkutma için lafızların tekrarı gerekiyordu. Çünkü tekrar, bir şeyi duyurmada alışılmışın ötesinde dikkat uyandırmaktadır.[184]

[180] ez-Zümer 39/8.
[181] el-Bakara 2/114.
[182] el-Bakara 2/140.
[183] el-A'râf 7/97.
[184] Meydânî, *el-Belâgatü'l-'Arabiyye*, I, 325.

Örnek 2:

﴿اَوَ اَمِنَ اَهْلُ الْقُرٰى اَنْ يَّاْتِيَهُمْ بَاْسُنَا ضُحًى وَهُمْ يَلْعَبُونَ اَفَاَمِنُوا مَكْرَ اللّٰهِ فَلَا يَاْمَنُ مَكْرَ اللّٰهِ اِلَّا الْقَوْمُ الْخَاسِرُونَ﴾ *"Yoksa o beldelerin halkı, kuşluk vakti eğlenirlerken onlara azabımızın gelmeyeceğinden emin mi idiler? Allah'ın tuzağından (kurtulacaklarına) emin mi oldular? Ziyana uğrayan topluluktan başkası, Allah'ın tuzağından emin olmaz."*[185]

اَفَاَمِنُوا مَكْرَ اللّٰهِ *"Allah'ın tuzağından (kurtulacaklarına) emin mi oldular?"* ayetinin manası, onun azabının onların fark edemeyecekleri bir yerden gelmesidir. Bu da uyarı ve tehdit yoluyla ifade edilmiştir.[186] Ayet-i kerîmedeki soruda, önceki ümmetlerin başına gelenlerin kendilerine de gelmesinden korkan Peygamberi yalanlayan müşriklere bir gönderme vardır. O halde uyku ve oyun vaktinden bahsetmek, onları en korkunç cezayla tehdit etmenin en uygun yoludur. اَفَاَمِنُوا مَكْرَ اللّٰهِ cümlesi ayet-i kerîmenin başı için tekrardır. Bu, onların ihmalkarlığına karşı duyulan hayreti ifade etmek içindir.[187] Bu üslup ile gelen istifhamlar Kur'ân-ı Kerîm'de oldukça çoktur. Mesela şu ayet-i kerîmeler: ﴿اَفَاَمِنُوا اَنْ تَاْتِيَهُمْ غَاشِيَةٌ مِنْ عَذَابِ اللّٰهِ﴾ *"Yoksa bunlar Allah'ın azabından hepsini saracak bir felaket gelmesinden güven içinde midirler?"*[188] ﴿اَفَاَمِنَ الَّذِينَ مَكَرُوا السَّيِّاٰتِ اَنْ يَخْسِفَ اللّٰهُ بِهِمُ الْاَرْضَ﴾ *"Sinsice kötü tuzaklar kuranlar, Allah'ın kendilerini yerin dibine geçirmeyeceğinden, emin mi oldular?"*[189] ﴿قُلْ اَرَاَيْتَكُمْ اِنْ اَتٰيكُمْ عَذَابُ اللّٰهِ بَغْتَةً اَوْ جَهْرَةً هَلْ يُهْلَكُ اِلَّا الْقَوْمُ الظّٰلِمُونَ﴾ *"De ki: "Söyler misiniz bana! Size Allah'ın azabı ansızın veya açıkça gelirse, zalim toplumdan başkası mı helak edilecek?"*[190]

[185] el-A'râf 7/98-99.
[186] Ebû Abdillâh Fahruddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr Mefâtîhu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1999), XIV, 322.
[187] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, IX, 23.
[188] Yûsuf 12/107.
[189] en-Nahl 16/45.
[190] el-En'âm 6/47.

Örnek 3:

﴿اَلَمْ نُهْلِكِ الْاَوَّلِينَ﴾ *"Biz, öncekileri helak etmedik mi?"*[191]

Ayetteki hitap, tekrar dirilişi inkâr eden müşriklere yöneliktir ve kıyamet günü müşriklere söylenilen sözler arasındadır. Aynı zamanda ayet; öncekilerin ve sonrakilerin başına gelenlerden haberdar olsunlar diye dünyada müşriklere, Allah'ın kıyamet günü kâfirlerden intikam alacağına dair deliller içermektedir. Ayetteki istifham takrîr ve tehdit ifade etmektedir. Evvelkilerin bilinmesi, onların dönem ve zamanını bilmektir. Evvelkilerden maksat ise peygamberlik asrından önce yaşamış tüm müşrik toplumlardır. Öncekilerin helakı iki şekilde olmuştur. Birincisi, Yüce Allah'ın gazabından kaynaklanan olağanüstü bir helaktır. Bunda Âd ve Semûd kavimlerinde olduğu gibi kökten yok olma vardır. İkincisi ise olağan bir helaktır. Bu da Yüce Allah'ın bu dünyadaki hayat ve ölüm nizamında kurduğu normal bir durumdur. Ayet-i kerîmede her ikiside kasdedilmiş olabilir. Olağanüstü hâl, Yüce Allah'ın yeniden dirilişe inanmayanlardan râzı olmadığına işaret eden bir hatırlatmadır. Olağan halde ise insanlara hayat verenin onları öldürdüğüne ve tekrar diriltmeye engel olmadığına delil vardır.[192]

Yüce Allah tehdit ederek onlara şöyle hitap etmektedir: "İlk asırların yalancıları içerisinden önceki günahkârlara yaptığımız gibi sonraki topluluklara da aynısını yaparız." Bunun benzeri başka ayetlerde ise Yüce Allah şöyle buyuruyor: ﴿هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا اَنْ يَاْتِيَهُمُ اللهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَقُضِيَ الْاَمْرُ وَاِلَى اللهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ﴾ *"Onlar sadece bekliyorlar ki, Allah ve melekler, buluttan gölgelikler içinde geliversin de iş bitiriliversin. Halbûki bütün işler sadece Allah'a döndürülüp götürülür."*[193] ﴿فَهَلْ يَنْتَظِرُونَ اِلَّا مِثْلَ اَيَّامِ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِهِمْ﴾ *"Onlar, kendilerinden önce gelmiş geçmiş olanların uğradıkları felaket günleri gibisinden başkasını mı bekliyorlar?"*[194]

[191] el-Mürselât 77/16.
[192] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, IX, 23.
[193] el-Bakara 2/210.
[194] Yûnus 10/102.

Örnek 4:

﴿اَذٰلِكَ خَيْرٌ نُزُلًا اَمْ شَجَرَةُ الزَّقُّوْمِ﴾ *"Nasıl, bu mu daha hayırlı ziyafet için, yoksa zakkum ağacı mı?"*[195]

Ayet-i kerîmedeki istifhamda ceza ve sonuç hakkında imalı bir uyarı vardır. Her kim hidayete tabi olur, risalete iman eder ve bugün için amel işlerse ona güzel rızık verilir. Kim de risaleti yalanlar ve kötü amelde bulunursa ona da duyanın korku hissedeceği zakkum ağacından yiyecek verilir. Daha sonra onlar iki şey arasında tercih yapmaya zorlanır ve kendilerine kınama ve tehdit içeren bir soru sorulur: Bu mu daha hayırlı ziyafet için, yoksa zakkum ağacı mı? Burada rızık ile zakkum ağacı mukayese edilmiştir. İkisinin eşit olmadığı bilinen bir gerçektir. Rızık zevk ve mutluluk verirken, zakkum ağacı acı ve keder verir. Fayda yönünden aralarında herhangi bir ortaklık söz konusu değildir. Maksat, Kureyşlilere ve kâfirlere durumu kabul ettirme ve ikisinden biri kötü olan iki şeyi onlara bildirmektir. Şayet istifham hakiki manada olsaydı, caiz olmazdı. O zaman hiç kimse zakkum ağacının faydalı olması konusunda tereddüde düşmez ve onunla cennet rızkını eşit tutardı. Fakat mü'min cennet nimetini, kâfir de zakkum ağacını seçtiğinde bunda kâfirlere bir azarlama, tehdit ve kötü tercihleri konusunda bir uyarı vardır.

Takrîr ifade eden tenkit içerikli istifhamlarla ilgili misalleri de şöyle sıralamak mümkündür:

Örnek 1:

﴿فَاسْتَفْتِهِمْ اَهُمْ اَشَدُّ خَلْقًا اَمْ مَنْ خَلَقْنَا اِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِنْ طِيْنٍ لَازِبٍ﴾ *"Şimdi onlara sor: "Yaradılışça kendileri mi daha çetin, yoksa bizim yarattıklarımız mı?" Gerçekten biz onları cıvık bir çamurdan yarattık."*[196]

Ayet-i kerîmede varit olan فَاسْتَفْتِهِمْ *"Şimdi onlara sor"* cümlesiyle, Yüce Allah'ın resûlune, onlara sormasını ve görüş istemesini emretmesi çeşitli şekillerde ortaya

[195] es-Saffât 37/62.
[196] es-Saffât 37/11.

çıkmıştır. Bundan birincisi; takrîr (kabul ettirme), ikincisi; uyarı, üçüncüsü; ayıplama ve kınamadır.[197] الاستفتاء (İstiftâ), bir şeyden haber sormak ve o haberin doğruluğunu soruşturmak demektir. Ayet-i kerîmedeki istifhamdan maksat, müşriklerin şirk ve cehalet üzerinde ısrar etmelerini kınama ve akıl sahiplerinin onların hallerine şaşırmalarını sağlamaktır.[198] Ayetteki soruda geçen anlam ise, yaratılışında kimin daha güçlü olduğuyla ilgilidir. Onlar mı daha güçlüdür, yoksa kendilerinden önceki ümmetler mi? Ya da gökler ve yerde yarattıklarımız mı?[199] Şüphesiz onlara göre cevap gayet açıktır ve bunu kabul etmektedirler. Onlar, geçmiş milletlerin tesirlerine ve Allah'ın kendilerine verdiği kuvvet ve kudrete şahittir. Dağları yurt edindiler, toprakları iskân ettiler ve bu halkın sahip olmadığı bir güç ve kuvvete kavuştular. Bunları kabul etmeleri konusunda bir şüphe yoktur. Onlar; Yüce Allah'ın, inkâr etmeleri ve kendilerinden daha dirençli ve kuvvetli olan geçmiş milletleri yalanlamaları sebebiyle helâk etmesinden ibret almayıp yalanlamalarından dolayı tenkit ve kınamaya maruz kalmışlardır.

Örnek 2: ﴿اَلَمْ نَجْعَلْ لَهُ عَيْنَيْنِ﴾ *"Biz ona iki göz vermedik mi?"*[200]

İnsana iki göz vermedik mi? anlamına gelen bu ayetteki istifham, takrîr manasındadır.[201] ﴿اَيَحْسَبُ اَنْ لَنْ يَقْدِرَ عَلَيْهِ اَحَدٌ﴾ *"İnsan, kendisine karşı kimse güç yetiremez mi sanıyor?"*[202]﴿اَيَحْسَبُ اَنْ لَمْ يَرَهُ اَحَدٌ﴾ *"Kendisini kimsenin görmediğini mi sanıyor?"*[203] ayet-i kerîmelerinde ise inkâr ve azarlamanın açıklanması vardır. Yani insan, Yüce Allah'ın idrak hislerini yarattığına –iki göz de onlardan biridir- işaret eden onun kudret ve bütün kâinatı ihata eden ilmini anlamaktan gafildir. Aynı şekilde konuşma uzvu olan dili ve iki dudağı da yaratmıştır. İnsanlara ilim öğreten nasıl güçsüz ve insanların hallerinden habersiz olur? Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿اَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ﴾ *"Hiç yaratan bilmez mi? O, en ince işleri görüp bilmektedir ve her şeyden*

[197] Mâturîdî, *Te'vîlâtü ehli's-sünne*, VIII, 549.
[198] Muhammed Seyyid Tantâvî, *et-Tefsîru'l-vasît* (Kahire: Dâru Nahdati Mısr li't-Tıbâ'a ve'n-Neşr, 1998), XII, 72.
[199] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, IV, 299.
[200] el-Beled 90/8.
[201] Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, XV, 360.
[202] el-Beled 90/5.
[203] el-Beled 90/7.

haberdardır."[204] Ayet-i kerîmedeki istifham takrîrî veya inkârîdir. Nitekim Zeccâc hemzenin takrîrî istifham için olduğunu söylemiştir.[205] Konumuz bağlamında şiirden örnek ise Abdullah b. Muâviye'nin[206]arkadaşına sitemde bulunduğu şu sözleridir:

أَأَنْتَ أَخِي مَا لَمْ تَكُنْ حَاجَةٌ؟ ... فَإِنْ عَرَضَتْ أَيْقَنْتُ أَنْ لَا أَخَا لِيَا

Sen ihtiyacım yokken mi kardeşimsin? İhtiyaç duyduğumda hiç kardeşim olmadığını anladım."

أَأَنْتَ أَخِي مَا لَمْ تَكُنْ حَاجَةٌ؟ cümlesindeki istifham, takrîr içindir. Onun manası; seni, kardeşliği ortaya çıkaracak bir imtihandan geçirdim. İhtiyaç hâsıl olunca senin kardeş olmadığını anladım şeklindedir.[207]

Takrîr anlamı taşıyan diğer ayetler de şunlardır: ﴿اَلَمْ يَرَوْا كَمْ اَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنَ الْقُرُونِ اَنَّهُمْ اِلَيْهِمْ لَا يَرْجِعُونَ﴾ *"Görmediler mi ki, kendilerinden önce nice kuşakları helak etmişiz. Onlar artık kendilerine dönüp gelmiyorlar."*[208] Ayet-i kerîmede geçen sorunun cevabı "Bilakis onlar gördü, bildi, onların hikâyelerini okudu ve bazı şehirlerde onların izlerine rastladı; ancak ibret almadı" şeklindedir. ﴿اَلَمْ يَعْلَمْ بِاَنَّ اللهَ يَرٰى﴾ *"O adam, Allah'ın kendini gördüğünü hiç bilmiyor mu?"*[209] Cevap; "Bilakis o biliyor. Bu kâinatın Rabbi ve yaratıcısı olarak Allah'ın varlığını kabul ediyor. Müşrik Araplar tevhidden başka hiçbirşeyi inkâr etmiyordu.

Bir diğer üslup da ıtâb (kınama, sitem)'dır. O, takrîr üslubuna en yakın olandır. Şimdi de bununla ilgili birkaç örnek üzerinde duralım.

[204] el-Mülk 67/14.
[205] Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân,* X, 488.
[206] Müberred, *el-Kâmil fi'l-lüga*, I, 172.
[207] Müberred, *el-Kâmil fi'l-lüga*, I, 172.
[208] Yâsîn 36/31.
[209] el-Alak 96/14.

Örnek 1:

﴿اَلَمْ يَاْنِ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا اَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ﴾ *"İnananlar için hâlâ vakit gelmedi mi ki, kalbleri Allah'ın zikrine ve inen hakka saygı duysun"*[210]

Ayet-i kerîmedeki istifhamda ıtâb, açık bir şekilde görülmektedir. Sanki şöyle demektedir: "Kur'ân'ı özümsemiş, ayet-i kerîmeleri işitmiş ve onları anlamış kalpler için Allah'tan korkma, ona itaat etme, sığınma ve teslim olma vakti henüz gelmedi mi?" Burada olması gerekenin gecikmesinden dolayı tenkit ve sitem vardır. İşin doğrusu, Müslümandan beklenen bu gibi işlerde gecikmemesi ve imanını kemale erdirmek için acele etmesidir. Rafiî şöyle demektedir: "Bu kelime teşvik, hırs, mücadele ve delil ifade eder. Ayet; "Vakit, bu vakit. Vakit geçmeden değerlendir. Yani hayatta olduğun müddetçe acele et. İnsanın vakti tükenince amel etme zamanı biter ve her şey olduğu gibi kalır. Hakikati idrak eden bir mümin için ebed (sonsuzluk), içinde yaşadığı şu andır. Hele bir bak. Sonsuzluk senin önüne konuldu. Onu nasıl değerlendireceğine bir bak" anlamına gelir.[211] Bazıları ise buradaki istifhamın istibtâ' (beklemek, ağır davranmak) için olabileceğini söylemiştir.[212] Ancak tercih edilen görüş, sitem ve kınama için olmasıdır. Ferrâ ve Kisâî, اَلَمْ يَاْنِ *"hâlâ vakit gelmedi mi?"* cümlesi hakkında şöyle demektedirler: "آنَ الشَّيْءُ" "Bir şeyin vakti geldi" demektir. Mesela آنَ لَكَ أَنْ تَفْعَلَ كَذا وَكَذا "Senin şöyle şöyle yapma zamanın geldi" denir. Yani حَانَ وَقْتُهُ "Onun vakti geldi" manasına gelir.[213] Aynı şekilde vakti gelen bir şeyi ertelemeyi sitem etmek manasını vurgulamak anlamına da gelebilir. Bu tür tenkit içerikli istifhama şu beyit örnek gösterilebilir:

أَلَمَّا يَئِنْ لِي أَنْ تُجَلَّى عَمَايَتِي ... وَأُقْصِرُ عَنْ لَيْلى؟ بَلَى قَدْ أَنَى لِيَا

Ben Leyla'dan uzakken gözlerimin körlüğünü giderme vakti daha gelmedi mi? Tabi ki; geldi.

---

[210] el-Hadîd 57/16.
[211] Mustafa Sâdık er-Râfi'î, *Vahyü'l-kalem* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Ilmiyye, 2000), I, 217.
[212] Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh Hasan b. Kâsım b. Abdillâh el-Murâdî, *el-Cene'd-dânî fî hurûfi'l-me'ânî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1992), 33.
[213] Abdurrahmân b. İshâk el-Bagdâdî, *el-Lâmât*, thk. Mâzin el-Mübârek (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 56.

Şair, körlüğe ve gece karanlığına benzettiği sapkınlığa devam etmesine sitem ederek kendisine hitap etmektedir. Sonra da yine kendisi cevap vermektedir: بَلَى قَدْ أَنَى لِيَا *"Bilakis, benim için vakit çoktan geldi."* Yani "benim, bu sapkınlık ve kör düğümden kurtulmamın zamanı geldi" demek istemektedir.[214]

Itâb (kınama, sitem) üslubu genellikle beşerî hataya düşmeleri halinde peygamberlere ve onlara tâbi olan müminlere gelmektedir. Ayrıca bu, Kur'ân-ı Kerîm'deki en nazik tenkittir. Mesela Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿عَفَا اللهُ عَنْكَ لِمَ اَذِنْتَ لَهُمْ حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَتَعْلَمَ الْكَاذِبِينَ﴾ *"Allah seni affetsin. Doğru söyleyenler kimler, gerçekten yalancılar kimlerdir, bunların iyice belli olmasını beklemeden niçin onlara izin verdin?"*[215]

2.3. KINAMA, AZARLAMA VE YERME İFADE EDEN İSTİFHAMLAR

İnsanlığın babası Hz. Âdem'in (a.s) yapmış olduğu ilk hatadan dolayı ağır bir bedel ödemesi gerekiyordu. Böylece sorgulama, tenkit ve ilâhî tahkikat başlamış oldu. Rableri o ikisine şöyle seslendi: ﴿اَلَمْ اَنْهَكُمَا عَنْ تِلْكُمَا الشَّجَرَةِ﴾ *"Ben sizi o ağaçtan men etmedim mi?"*[216] Yani bu hataya düşmenizden önce sizi uyarmadım mı? Ben sizi uyaran, sakındıran ve وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ *"Fakat şu ağaca yaklaşmayın"*[217] demedim mi? Ona yaklaşmanın tehlikeli olduğunu ve kötü sonucunu size açıklamadım mı? Siz talimata uymama ve icabet etmeme durumunda ceza ve yaptırımımla karşı karşıya kalırsınız. Ondan önce de kınama ve sorgulama vardır. Ceza, cennetten çıkarılmanız ve derece olarak aşağıya inmeniz (قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا "*Onlara dedik ki: "Hepiniz oradan inin*)[218] ve belirli bir zamana kadar bazılarınızın diğer bazı kimselerin kötülüklerini tatmasıdır. Bu hatanın bedeli çok ağır oldu. Aynı şekilde onun bedelini zürriyeti de asırlar boyunca ödemeye devam etti ve kıyamete kadar da devam edecek.

---

[214] Ebu'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *Sirru sınâ'ati'l-i'râb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2000), I, 222.
[215] et-Tevbe 9/43.
[216] el-A'râf 7/22.
[217] el-A'râf 7/19.
[218] el-Bakara 2/38.

Yüce Allah اَلَمْ اَنْهَكُمَا "*Sizi men etmedim mi?"* sözüyle onları sitemkâr ve kınayıcı bir üslup ile sorgulamaktadır. Onlar ise tevbe ettiklerini ve bir daha hatayı tekrar etmeyeceklerini söyledi. ﴿قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا اَنْفُسَنَا وَاِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾ *"Dediler ki: "Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik, eğer bizi bağışlamaz ve bize rahmetinle muamele etmezsen muhakkak ziyana uğrayacaklardan oluruz!"*[219] Yüce Allah da onları affetti ve tevbelerini kabul etti. فَتَلَقّٰى اٰدَمُ مِنْ رَبِّهٖ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ اِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ *"Derken Âdem Rabbinden birtakım kelimeler aldı, (onlarla tevbe etti. O da) tevbesini kabul etti. Muhakkak O, tevbeyi çok kabul eden, çok esirgeyendir."*[220] Bu yapılan bir hata ve sapkınlıktı. وَعَصٰى اٰدَمُ رَبَّهٗ فَغَوٰى *"Âdem Rabbinin emrinden çıktı da şaşırdı."*[221] Kur'ân ve sünnetin metodu bağlamında bu hata, insanlar arasında nesiller boyu tekrarlanacaktır. Her yoldan çıkanın cezasını başkası değil bizzat kendisi çekecektir. وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ اُخْرٰى *"Hiçbir günahkar başka bir günahkarın yükünü yüklenmez."*[222] İşte bu noktada sorgulama ve tenkit, her yoldan çıkan ve dalalete düşen kimse için en doğru tedavi, sapkınlıkları ve toplum üzerindeki zarar ve tehlikesini en aza indirmek için örnek bir davranıştır.

Doğru yoldan sapma, insanoğlunun ruhunda ezelden beri süregelen ve kökleşmiş bir olgudur. İnsanları yoldan çıkaran kişi, bütün bir milletin veya toplumun felakete uğramasına sebep olabilir. Tenkidin sopası ve sorgulamanın kamçısı, insan nefsini her yönden sarmasaydı onun istikamet üzere yol alması beklenemezdi. Çünkü insan makam, şöhret, bencillik ve başkalarından üstün olma sevgisi gibi arzu ve basit dünyevî lezzetlere meyilli bir şekilde yaratılmıştır. Onu engelleyen bu kamçılar olmasa insan bozulma ve sapmaya düçar olur. Bu kamçı tenkit ve sorgulamayla hareket etmezse doğru yola dönüş son derece zor ve meşakkatli olur. Şu iki ayet-i kerîme işte bu durumu çok güzel şekilde tasvir etmektedir: ﴿وَاِذْ قَالَتْ اُمَّةٌ مِنْهُمْ لِمَ تَعِظُونَ قَوْمًا اللّٰهُ مُهْلِكُهُمْ اَوْ مُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا قَالُوا مَعْذِرَةً اِلٰى رَبِّكُمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهٖ اَنْجَيْنَا الَّذِينَ يَنْهَوْنَ عَنِ السُّوءِ وَاَخَذْنَا الَّذِينَ ظَلَمُوا

[219] el-A'râf 7/23.
[220] el-Bakara 2/37.
[221] Tâhâ 20/121.
[222] Fâtır 35/18.

﴿بِعَذَابٍ بَئِيسٍ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ﴾ *"İçlerinden bir topluluk, "Allah'ın helâk edeceği ya da çetin bir azapla cezalandıracağı bir kavme ne diye nasihat ediyorsunuz" dediği vakit, o uyarıda bulunanlar dediler ki; "Rabbiniz tarafından mazur görülmemiz için, bir de belki günahlardan sakınırlar diye." Onlar yapılan bunca nasihatı unuttukları zaman, o kötülükten sakındıranları kurtardık, o zalimleri de fena hareketlerinden dolayı şiddetli bir azaba uğrattık."* [223] Ayet-i kerîmede ifade edildiği gibi azaptan ve cezadan kurtulanlar; uyaranlar ve iyiliği emredip kötülükten menedenlerdir. İşte bu da tenkitin en yüksek seviyesidir.

Şimdi de zikri geçen istifhamlarla ilgili ayetlere ve açıklamalarına yer verilecektir.

Örnek 1:

﴿ءَاَنْتُمْ اَشَدُّ خَلْقًا اَمِ السَّمَاءُ بَنٰيهَا﴾ *"Yaratılışça siz mi daha çetinsiniz, yoksa gök mü? Onu Allah bina etti."*[224]

Ayet; size ve sizin hesabınıza göre, sizin öldükten sonra tekrar dirilmeniz göklerin yaratılmasından daha mı çetindir? anlamına gelmektedir. Buradaki hitap Mekkeli kâfirleredir. Bu istifhamdan maksat, onları kınamak ve azarlamaktır. Zira büyük bir kütleye sahip, içerisinde harika sanat eserleri ve kudretinin muhteşemliğini barındıran – ki bütün bunlar herkesin gözü önündedir- semayı yaratan Yüce Allah, nasıl olur da ilk yarattıktan sonra öldürdüğü bedenleri tekrar diriltmekten aciz olur? Bunun benzeri başka ayet-i kerîmeler ise şöyledir: ﴿لَخَلْقُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ اَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾ "*Elbette göklerin ve yerin yaratılması, insanların yaratılmasından daha büyüktür. Fakat insanların çoğu bilmezler."*[225] ﴿اَوَلَيْسَ الَّذِي خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِقَادِرٍ عَلٰى اَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ بَلٰى وَهُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ﴾ *"Gökleri ve yeri yaratan, onlar gibisini yaratmaya kâdir değil midir? Elbette kâdirdir. Çünkü o her şeyi yaratandır, her şeyi bilendir."*[226] Daha sonra Yüce Allah, semanın yaratılış şeklinini şöyle açıklıyor: بَنٰيهَا رَفَعَ سَمْكَهَا فَسَوّٰيهَا "*Onu*

[223] el-A'râf 7/164-165.
[224] en-Nâzi'ât 79/27.
[225] Mü'min 40/57.
[226] Yâsîn 36/51.

Allah bina etti. Tavanını yükseltti, onu bir düzene koydu." [227] Yani Allah onu yeryüzünün üzerine yüksek bir bina gibi yaptı ve tavanını yükseltti. رَفَعَ سَمْكَهَا "*Tavanını yükseltti"* cümlesi, yapılan binayı açıklamaktadır. Mesela şöyle denir: سَمَكْتُ الشَّيْءَ *"Bir şeyi yükselttim."* Yani birşeyi yukarıya kaldırdım demektir. Emeviler zamanındaki hiciv şairlerinden olan Ferezdak'ın (ö. 114/732) atalarıyla övündüğü beyit de aynı manaya işaret etmektedir:

إِنَّ الَّذِي سَمَكَ السَّمَاءَ بَنَى لَنَا ... بَيْتًا دَعَائِمُهُ أَعَزُّ وَأَطْوَلُ

Gökyüzünü yükselten Yüce Allah, bizim için direkleri daha güçlü (sağlam) ve daha uzun bir ev inşa etti.[228]

Mekkeli kâfirlerin bu üslupla sorgulanmasında onlara yapılan tenkit ve kınama vardır. Yani onlara; "Aklınızı çalıştırma ve düşünme yetisi sizden nasıl kaybolur? Sizin düşüncenize göre öldükten sonra tekrar yaratılmanız ve dirilmeniz mi, yoksa gökyüzünün yaratılması mı daha çetindir? denilmektedir. Onlar Yüce Allah'ın kendilerini, gökyüzünü, yeryüzünü ve içindekileri yarattığını nasıl görmüyorlar? Allah onun bir benzerini yaratmaya kadir olamaz mı sanki? İşte Yüce Allah onları ءَاَنْتُمْ اَشَدُّ خَلْقًا اَمِ السَّمَاءُ *"Yaratılışça siz mi daha çetinsiniz, yoksa gök mü?"* ayetiyle kınamaktadır. Allah onlar için belirli bir zaman koydu. Bu zaman ne bir saat ileri alınır ne de bir saat geri bırakılır. Bununla beraber o zalimler küfürde, inatta ve yeniden dirilmeyi inkârda ısrar etti.[229] Bu tür tenkitler, delil ve karşısındakini susturma yönüyle en etkili, en beliğ ve tartışmada en çok kullanılandır. Zira artık karşı tarafa -şayet insaflı ise- anlamak, teslim olmak ve boyun eğmekten başka çıkış yolu bırakmamaktadır. O kâfirlere, ﴿وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ لَيَقُولُنَّ اللّٰهُ فَاَنّٰى يُؤْفَكُونَ﴾ *"Andolsun ki onlara, "Gökleri ve yeri yaratan, güneşi ve ayı buyruğu altında tutan kimdir?" diye sorsan "Allah" derler. O halde nasıl (haktan) çevrilip döndürülüyorlar?"* [230] ayet-i

[227] en-Nâzi'ât 79/27-28.
[228] Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, V, 457.
[229] Hıcâzî, *et-Tefsîru'l-vâdıh*, II, 398.
[230] el-Ankebût 29/61.

kerîmesinde de ifade edildiği gibi kendilerinin de itiraf edip kabul ettikleri Yüce Allah'ın kudreti, yaratma ve emir sahibi olması yönüyle hitap etmektedir. Buradaki tenkit, onların itiraf ettikleri şey ile inkâr ettikleri arasındaki mukayeseyi gerçekleştiremedikleri için yapılmaktadır. Yüce Allah'ın yarattığını itiraf ve ikrar ettiğiniz gökyüzünün yaratılması mı daha büyüktür? Yoksa sizin küçücük bedeninizin yaratılması mı? Bu şekilde bir kıyas yapıldığında Yüce Allah'ın daha önce yarattığını tekrar yaratmaya kadir olduğu ortaya çıkmaktadır. O, buna nasıl kadir olmasın ki? Koskoca gökleri ve onun içinde bulunan gezegen, yıldız ve galaksileri yaratan O'dur. Sanki Yüce Allah onlara "Aklınız nerede? Niçin düşünmüyorsunuz?" demektedir.

Örnek 2:

﴿وَلَقَدْ اَضَلَّ مِنْكُمْ جِبِلًّا كَثِيرًا اَفَلَمْ تَكُونُوا تَعْقِلُونَ﴾ *"Böyle iken o sizden birçok nesilleri yoldan çıkardı. Ya o zaman düşünmüyor muydunuz?"*[231]

وَلَقَدْ اَضَلَّ مِنْكُمْ جِبِلًّا كَثِيرًا *"Böyle iken o sizden birçok nesilleri yoldan çıkardı"* ifadesi, sizi helak etti manasına da gelir. Yani sizden önce geçen Âd, Semûd ve bunların dışında pek çoklarını helak etti demektir. (اَضَلَّ) fiili lügatte saptırmak, yoldan çıkarmak ve helak etmek manasına gelir. Aynı şekilde doğru yoldan sapma manası da vardır. Ayet şu manaya gelmektedir: "Siz gördünüz ve bildiniz ki Yüce Allah, İblis'in kendilerini saptırması sebebiyle nice kavimleri helak etmiş ve onların kökünü kazımıştır. Bundan dolayı Ey Mekke halkı! Dikkatli olun. Ta ki doğru yoldan sapmaları nedeniyle onların başına gelenler sizin de başınıza gelmesin. Daha sonra tenkit içerikli bir istifham ile onları kınayarak şöyle demektedir: اَفَلَمْ تَكُونُوا تَعْقِلُونَ "*Ya o zaman düşünmüyor muydunuz?"* Şayet siz İblis'e itaat eder ve ona tabi olursanız, onlara yaptığını size de yapar. Mâverdî şöyle demektedir: "Bu istifham; onların, o insanların durumuna bakmamaları ve onların hallerinden ders çıkarmamaları sebebiyle onları kınamak ve azarlamak için gelmiştir.[232] جِبِلًّا halk demektir. Çünkü cibil kelimesi, büyük bir dağa benzetilerek büyük topluluk, on binden az olmayan millet manasına gelmektedir. Size

[231] Yâsîn 36/62.
[232] Mâturîdî, *Te'vîlâtü ehli's-sünne*, VIII, 532.

irşatta bulunması için pek çok peygamber gönderilmesine rağmen akıllanmadınız ve başınıza gelenlerden ibret almadınız. Netice olarak da bugün için hazırlık yapmadınız. Kendilerinden önce gelen ümmetlerin peygamberleri yalanlamaları ve düşmanları İblis'e itaat etmeleri sebebiyle başlarına gelenlerden ibret almamanızdan dolayı siz de kınama ve azarlanmayı hak etmiş oldunuz.[233]

Geçen misale benzeyen başka bir ayet-i kerîmede Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿وَلَقَدْ اَتَوْا عَلَى الْقَرْيَةِ الَّتِي اُمْطِرَتْ مَطَرَ السَّوْءِ اَفَلَمْ يَكُونُوا يَرَوْنَهَا بَلْ كَانُوا لَا يَرْجُونَ نُشُورًا﴾ *"(Resulüm!) Andolsun ki, (bu Mekkeli putperestler), bela ve fenalık yağmuruna tutulmuş olan beldeye uğramışlardır. Peki onu da görmüyorlar mıydı? Hayır! Onlar öldükten sonra dirilmeyi ummamaktadırlar."*[234] Onlar yeniden dirilmeyi arzu etmiyordu. Mekkeli müşrikler, kendilerine yöneltilen اَفَلَمْ يَكُونُوا يَرَوْنَهَا "*Peki onu da görmüyorlar mıydı?"* sorusuyla kınanmış ve tenkit edilmiştir. Çünkü onlar ticari yolculukları esnasında oralara uğruyorlardı. Zikri geçen yerin adı ise Sodom idi. Bununla ilgili bir Arap atasözü şöyledir: أَجْوَرُ مِنْ سَدُوم "Sodomdan daha zalim." Özellikle bu yerleşim alanı zikredildi. Çünkü orası, Şam yolculuğu sırasında yolları üzerindeydi. Çoğu kez oraya uğramışlar ve onların haberlerini almışlardı. Orası, yerle bir olduktan sonra gökten yağan taşla azap yağmurunun indiği yerdi. İşte Mekke müşriklerini kınayarak Yüce Allah şöyle demektedir: "Onların helak olma sebebini bilmiyorlar mıydı? Sonra şöyle dedi: "Hayır! Görüyorlar, biliyorlar ve o şehir halkına gelenlerin haberleri kendilerine ulaşmıştı. Lakin كَانُوا لَا يَرْجُونَ نُشُورًا "*Onlar öldükten sonra dirilmeyi ummamaktadırlar."* Öldükten sonra tekrar dirilmeyi ummuyor ve onun meydana geleceğini beklemiyorlardı. İşte bu, onların azabının kaynağı ve helak olmalarının sebebi idi.[235] Kavmini kınayan ve ona sitem eden Şuayb (a.s)'ın lisanıyla benzer bir ayet-i kerîmede şöyle buyurulmaktadır: ﴿اَرَهْطِي اَعَزُّ عَلَيْكُمْ مِنَ اللهِ﴾ *"Benim akrabalarım size Allah'dan daha mı değerli?"*[236] Şuayb (a.s) bu sorusu ile kavmini kınamaktadır. Onlar mekân ve değer olarak Yüce Allah'ın yarattığı insanlardan oluşan aşiretini ve kavmini, Allah'ın yerine koydukları zaman, nasıl olur da akılları, Yüce Allah'ı gerçek manada takdir etme

[233] Molla Hüveyş, *Beyânü'l-me'ânî*, II, 52.
[234] el-Furkân 25/40.
[235] Molla Hüveyş, *Beyânü'l-me'ânî*, II, 87.
[236] Hûd 11/92.

hususunda kendilerini bilgilendirmez? Bu tazim ve değer, nasıl insanların rabbi ve yaratıcısına yapılmaz? Hiç şüphesiz buradaki soru hemzesi, hakiki manada değil, bilakis kınama içindir. Yani onun sözü şu manaya gelir: Kavmim sizin için Allah'tan daha mı kıymetli ki; beni taşlamaktan kaçınmanız, benim onlara olan bağlılığım, yani onların benim kavmim olması sebebiyle mi oldu? Yoksa benim Allah'a olan bağlılığım, yani benim bir peygamber olmam sebebiyle değil mi?[237]

Örnek 3:

﴿اَفَلَمْ يَنْظُرُوا اِلَى السَّمَاءِ فَوْقَهُمْ كَيْفَ بَنَيْنَاهَا وَزَيَّنَّاهَا وَمَا لَهَا مِنْ فُرُوجٍ﴾ *"Artık üstlerindeki göğe bakmazlar mı ki, onu nasıl bina etmiş ve süslemişiz, onun hiç bir çatlağı yoktur."*[238]

Kur'ân-ı Kerîm, istifham konusunda Arapların daha önce çok kullandığını görmediğimiz bir metot takip etmiştir. Bu metot Kur'ân sayesinde yaygınlaşmıştır. Bu da geçen misaldeki (اَفَلَمْ) ifadesinde olduğu gibi istifham harfinin, olumsuzluk edatının başına gelmesidir. İstifhamın daha öncesi üzerine tertip olunduğuna işaret etmesi için de ikisi arasına "fe" harfi girmiştir. Yukarıda geçen ayet-i kerîmeden önceki konu, tekrar dirilmenin olmasına taaccüp etmeleridir. Zira onlar ﴿ءَاِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا ذٰلِكَ رَجْعٌ بَعِيدٌ﴾ *"Öldüğümüz ve bir toprak olduğumuz vakit mi (tekrar) dirileceğiz? Bu dönüş çok uzaktır."*[239] demişlerdi. Kendilerine gelen hakikati inkâr ettiler. Bu yüzden istifhamdan sonra gelen ayetler onlara bir eleştiri ve inkarlarına cevap niteliğindeydi. Burada onların inkâr ettiklerini ispat edecek deliller vardır. Fe (فاء) harfi tertibe işaret etmektedir. Ancak istifham edatından sonra gelmiştir. Çünkü istifham edatının başta bulunması gerekir. Olumsuz cümlenin başına gelen istifhamda bakıp düşünmeye teşvik vardır. İstifham ve olumsuzluk harfi ispata işaret etmektedir. Eğer soru başlangıçta bakmadıklarını söylüyorsa ve bakmakla kâinattaki Cenab-ı Hakk'ın ayetleri tanınıyorsa, bu ve reddiye harfi tasdik manasına gelir ve burada bakma talebi vardır. Size gereken görüp düşünmenizdir. Bunun bir benzeri de Yüce Allah'ın putlarını kırılmış olarak gören

[237] Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân el-Kazvînî, *el-Îzâh fî 'ulûmi'l-Belâga*, thk. Muhammed Abdülmün'ım el-Hafâcî (Beyrut: Dâru'l-Cîyl, 1989), II, 70.
[238] Kâf 50/6.
[239] Kâf 50/3.

İbrahim (a.s)'ın kavminin söylediği şu sözleridir: ﴿قَالُوا ءَاَنْتَ فَعَلْتَ هٰذَا بِاٰلِهَتِنَا يَا اِبْرٰهِيم﴾ *"(İbrahim gelince ona) "Ey İbrahim! Bunu tanrılarımıza sen mi yaptın?" dediler."*[240] Onlar yapılan davranışı açıkça görüyor; ancak faili bulmak ve öğrenmek istiyor. Bu mantıktan hareketle اَفَلَمْ يَنْظُرُوا *"Bakmazlar mı ki?"* ifadesindeki istifham hemzesi, olumsuzluk ekinin başına gelmiştir. O da takrîr ve kınama içindir. Çünkü onlar düşünmüyorlar.[241] Onların düşünmemekle kınanmaları düşünmeye teşvik içindir.

Kur'ân-ı Kerîm kıssalarında bazı peygamberlerin, kavimlerine kınama ve azarlama yoluyla yönelttiği tenkit içerikli istifhamlardan birisi de şu ayet-i kerîmedir: ﴿قَالَتْ رُسُلُهُمْ اَفِي اللهِ شَكٌّ فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ﴾ *"Peygamberleri dedi ki: "Gökleri ve yeri yaratan Allah hakkında da şüphe mi var?"*[242]

Semerkandî ayet-i kerîmeyi şöyle tefsir etmektedir: Ayetteki istifham kınama manasındadır. Sanki o peygamberler onlara "Allah'ın birliğinde şüphe mi var? demektedir. Başka bir görüşe göre istifham azarlama ve kınama içermektedir. O da gayet açık ve nettir. Peygamberler, kâfirlere cevap verdikten sonra bunu teyit etmek için Yüce Allah'ın varlığı ve birliği konusunda şüpheye mahal bırakmamaya işaret eden şahitler sunmaktadır. فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ "*Gökleri ve yeri yaratan."* Yani o ikisini yaratan, onları en güzel ve benzersiz bir şekilde yoktan var eden Allah sizi günahlarınızdan mağfiret etmek için imana davet ediyor.[243]

Örnek 4:

﴿اَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لَا يَخْلُقُ اَفَلَا تَذَكَّرُونَ﴾ *"Hiç yaratan (Allah), yaratmayan (putlar) gibi olur mu? Artık siz düşünmez misiniz?"*[244]

Ayet-i kerîmede geçen istifham, onların zihinlerinde olan kâinatı, insanları ve bütün mahlûkatı yaratan Yüce Allah ile başkalarına fayda vermek şöyle dursun kendilerine

[240] el-Enbiyâ 21/62.
[241] Ebû Zehrâ, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ el-Kur'ân*, 169.
[242] İbrâhîm 14/10.
[243] Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, III, 117.
[244] en-Nahl 16/17.

bile fayda veremeyen putlar ve taptıkları diğer şeyleri eşit görme düşüncelerine reddi ve kınamayı ihtivâ etmektedir. Bu ifadenin, putlara ibadet eden ve onları Yüce Allah'a benzeterek ilah olarak isimlendirenlere yöneltildiği de söylenmiştir. Onlar, yaratmayan cansız varlıkları, yaratan Allah ile eşit tutmuşlardır. اَفَلَا تَذَكَّرُونَ "*Artık siz düşünmez misiniz?"* soru cümlesinde de ima yoluyla uyarı ve kınama vardır.[245] Ayet şöyle de yorumlanmıştır: Yani bu putlar, heykeller ve diğerlerini Yüce Allah'a eş koştular ve canlı ile cansız olanı eşit kabul ettiler. Akıl sahibi ile akıl sahibi olmayanın eşitliği konusunda hiçbir delil yoktur. Zira akıl sahibi varlıklar ile akıl sahibi olmayanlar, Allah yerine tapınılmıştır veya Allah yerine tapınıldığı için akıl sahibi varlıklar oldukları kabul edilmiştir. Bunlara tapanlar, onların akıl sahibi ve etkili olduklarına inanmıştır. Bu yorumların tümü كَمَنْ لَا يَخْلُقُ *"Hiç yaratan (Allah), yaratmayan (putlar) gibi olur mu?"* ifadesi içine girer.[246] Herhalükarda burada gaye yaratan ile yaratmayanı eşit tutmayı tenkit vardır. Zira ne aklen ne de mantıken böyle bir eşitlik sözkonusu olamaz. Yaratan Allah'tır. Yaratmayan ise Allah'ın dışındakilerdir. Her kim Allah'ın dışındaki varlıkların yaratma gücüne sahip olduğunu iddia eder ve bunu İslâm'a nispet ederse Kur'ân-ı Kerîm'i yalanlamış olur.[247]

Örnek 5:

İstifham üslubundan çıkarak yerme, uyarma ve hatırlatma manasında olan ayetlerden birisi de Allah'ın peygamberi Yusuf (a.s)'ın hatırlatma yoluyla sitem ederek ve kınayarak kardeşlerine yönelttiği şu cümlelerdir: ﴿قَالَ هَلْ عَلِمْتُمْ مَا فَعَلْتُمْ بِيُوسُفَ وَاَخِيهِ اِذْ اَنْتُمْ جَاهِلُونَ﴾ *"O dedi ki: "Siz cahilliğinizde Yusuf'a ve kardeşine ne yaptığınızı biliyor musunuz?"*[248] Bu tür misallerde tenkit içeren istifham, geçmişte yapmış olduğu bir iş veya bir olayı hatırlatmak ve yermek için muhataba yöneltilmektedir. Mesela Hz. Yusuf'un kardeşleri, ona karşı büyük bir hata yaptı. Onu küçükken kuyuya attılar ve neredeyse öldüreceklerdi. Ne zamanki bu olayı hatırlatmak için uygun bir vakit

[245] Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ûlûm*, thk. Nu'aym Zurzur (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1987), 344.
[246] Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi kitâbi't-Teshîl*, thk. Hasan Hindâvî (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1997), III, 128.
[247] Muhammed Takıyyüddîn el-Hilâlî, *Takvîmü'l-lisâneyn* (Beyrut: Mektebetü'l-Me'ârif, 1978), 90.
[248] Yûsuf 12/89.

bulundu, yapmış oldukları kötü davranışı hatırlatma, içerisinde sitem, kınama ve eleştiri olan tenkit içerikli bir istifham şeklinde gelmiş oldu. Nitekim Mâverdî şöyle demiştir: "Hatanın zikredilmesi, ayıplama ve kınama şeklindedir." [249] Yusuf (a.s)'ın onlara yöneltmiş olduğu istifham şöyledir: هَلْ عَلِمْتُمْ مَا فَعَلْتُمْ بِيُوسُفَ "*Siz Yusuf'a ne yaptığınızı biliyor musunuz?"*[250] Yusuf (a.s) onların ne yaptığını biliyor. Çünkü kurban bizzat kendisi idi. Ayrıca olayın detaylarını ve zamanını öğrenmek için de onlardan bilgi istemiyor. Ancak kendi kendilerini muhasebe yapmaları, tevbe ve istiğfarda bulunmaları ve de af dilemeleri için onları kınamak, yermek ve davranışlarını tenkit etmek için bunları söylemektedir. Maksat ve gaye sadece tenkittir. [251]

[249] Mâturîdî, *Te'vîlâtü ehli's-Sünne*, VII, 536.
[250] Yûsuf 12/89.
[251] Ziyaüddîn Ebu's-Se'âdât, *Emâlî İbni'ş-Şecerî* (Kahire: Dâru'l-Hancı, 1991), I, 403.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUR'ÂN-I KERÎM'DE FİKİR VE OLGULARA YÖNELİK TENKİT İÇERİKLİ İSTİFHAMLAR

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen tenkitler incelendiği zaman gerek kaynağı gerekse yöneltildiği nesneler açısından çeşitlilik arz ettiği görülecektir. Onun için bu başlık altında Kur'ân-ı Kerîm'de fikirlere, olgu ve olaylara yöneltilen tenkit içerikli istifhamlara yer verilecektir.

3.1. KUR'ÂN'DA FİKİRLERE YÖNELİK TENKİT İÇERİKLİ İSTİFHAMLAR

Düşünce ve edebî tahlillere yönelmiş olması nedeniyle edebî tenkit ile fikrî tenkit, son derece benzerlik gösterir. Lakin hedefleri yönüyle farklılık arz eder. Edebî tenkit, edebî metinlerin tahliline, üsluba, tabire, edebî manzum ve diğer edebî unsurlara yoğunlaşır. Buna mukabil fikrî tenkit, edebî metnin ifade ettiği düşünce ve kavramlara odaklanır; metnin taşımış olduğu fikri mesajı, genel olarak toplum, kültür ve insanlığa etkisini anlamaya çalışır. Bununla birlikte edebî tenkit ile fikrî tenkit, değişik iş ve fikirlerin bütünsel bir analizini oluşturmada birbirlerini tamamlar. Bu bölümde Kur'ân-ı Kerîm'de fikirlere yönelik tenkit içerikli istifhamlardan örnekler sunulacaktır.

3.1.1. Kur'ân-ı Kerîm'de Eşitlik Fikrine Yönelik Tenkit İçerikli İstifhamlar

Burada eşitlikle kastedilen, gerçekte eşit olması mümkün olmayan şeylerin eşit tutulmaya çalışılmasıdır. Kur'ân-ı Kerîm'de iki şey arasında eşitliğin olmadığını söyleyen pek çok ayet ve delil vardır. Nitekim İbn Kayyim el-Cevziyye şöyle demiştir: "Yüce Allah'ın kitabında eşitliği reddetme bazen iki eylem arasında olur. Mesela Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿أَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ آمَنَ بِاللهِ﴾ *"Siz hacılara su dağıtma ve Mescid-i Haram'ı imar etme işiyle Allah'a iman edeni bir mi tuttunuz?* [252] Bazen iki fail arasında olur. Mesela Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿لاَ يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُوْلِي الضَّرَرِ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللهِ﴾ *"Müminlerden özür sahibi*

[252] et-Tevbe 9/19.

olmaksızın oturanlarla Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad edenler eşit olamazlar." [253] Bazen de iki grup arasında olur. Mesela Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿لاَ يَسْتَوِي أَصْحَابُ النَّارِ وَأَصْحَابُ الْجَنَّةِ﴾ *"Cehennem ehli ile cennet ehli bir olmaz."*[254] Başka bir ayet-i kerîmede Yüce Allah üç sınıf insanı bir yerde toplamış ve şöyle buyurmuştur: ﴿وَمَا يَسْتَوِي الأَعْمَى وَالْبَصِيرُ وَلاَ الظُّلُمَاتُ وَلاَ النُّورُ وَلاَ الظِّلُّ وَلاَ الْحَرُورُ وَمَا يَسْتَوِي الأَحْيَاءُ وَلاَ الْأَمْوَاتُ *"Ne kör ile gören eşit olur, ne de karanlıklar ile aydınlık ve ne de gölge ile sıcaklık. Ölülerle diriler de eşit olmaz."*[255]

Ayette geçen kör kimseyle cahil, gören kişiyle âlim; karanlıkla küfür, aydınlıkla iman; gölgeyle cennet, sıcaklıkla ateş; ölülerle kâfirler, dirilerle de müminler kastedilmektedir. Bunların her biri diğerinin zıddıdır. Dolayısıyla eşit olmaları mümkün değildir."[256] Konuyla ilgili Dımaşkî ise şöyle demiştir: "İki eylem veya fail ya da iki grup arasındaki eşitliğin reddedilmesi, şayet ikisi arasındaki farklılık rütbede ise iki fiilden birisinin diğerinden üstün olduğuna işaret eder. Farklılık sevap ve cezaya yönelik ise emir ve yasağa işaret etmektedir. İki fiilden birisi, övgüye diğeri yergiye yönelik ise birincisinin emredilmiş olduğuna, ikincisinin ise yasaklanmış olduğuna işaret etmektedir.[257]

Şimdi ister amelî ister fikrî olsun aralarında eşitliğin olmadığını ifade eden bazı tenkit içerikli istifhamların delilleri sunulmaya çalışılacaktır.

Örnek 1:

﴿أَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ المَسْجِدِ الحَرَامِ كَمَن ءَامَنَ بِاللهِ وَالْيَومِ الْآخِرِ وَجٰهَدَ فِي سَبِيلِ اللهِ ۚ لَا يَسْتَوُونَ عِندَ اللهِ ۗ﴾

"Siz hacılara su dağıtma ve Mescid-i Haram'ı imar etme işiyle Allah'a ve ahiret gününe iman edip, Allah yolunda cihad edenlerin yaptığı işi bir mi tutuyorsunuz? Bunlar Allah katında eşit olamazlar."[258]

---

[253] en-Nisâ 4/95.
[254] el-Haşr 59/20.
[255] Fâtır 35/19-24.
[256] Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb İbn Kayyim el-Cevziyye, *Bedâ'i'u'l- fevâ'id,* thk. Alî b. Muhammed el-'Imrân (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2019), IV, 8-9.
[257] İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm es-Sülemî ed-Dımaşkî, *el-İmâm fî beyâni edilleti'l-ahkâm* (Beyrut: Dâru'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, 1987), 139.
[258] et-Tevbe 9/19.

Ayet, hacılara su dağıtmayı Yüce Allah'a iman ile bir mi tutuyorsunuz? Bunlar eşit olamazlar anlamına gelir.[259] Kur'ân-ı Kerîm, onları tenkit etmekte ve bu düşüncelerini eleştirmekte, su dağıtma ve mescidi imar etmeyi, Yüce Allah'a inanarak onun yolunda cihat etmeyle eşit görmelerinden dolayı kınamaktadır. Ayet-i kerîmede, su dağıtımı ve mescidin imarının kutsallığını Yüce Allah'a iman ve onun yolunda cihadın kutsallığı ile eşit tutulması kınanmaktadır. O halde buradaki istifham vakıayı inkâr içindir. Zira onlar beyti imar etmeyi, hacılara su dağıtmayı ve yemek vermeyi üstün görmekteydi. Bütün hayırların bunda olduğuna ve bunun Allah ve resûlüne iman ve onun yolunda cihada ihtiyaç bırakmayacak şekilde yeterli olduğunu iddia ederek bu hususta yarışıyorlardı. Bilakis kendilerinin beyt-i haramın hizmetçileri olduklarını, hacılara su ve yemek vermenin Yüce Allah ve onun resûlune iman ve onun yolunda cihat etmekten daha faziletli olduğunu iddia etmekteydiler. Gerçekte ise o ikisinin eşit olması mümkün değildir. Hacılara su dağıtmak ve mescidi imar etmenin daha faziletli ve şerefli olmasını bırakın, ikisinin benzemesi ve eşit olması bile inkâr edilmektedir.[260]

Örnek 2:

﴿قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾ *"De ki: "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"*[261] İki şeyin eşit olamayacağını ifade eden bu istifham cümlesinde soru edatı olarak هَلْ (hel) gelmiştir. Yani böyle bir kıyas yapılabilir mi? Cahilin âlim ile mukayese edilmesi mümkün müdür? sorusunun cevabı ikrardır. Yani âlim ile cahil, itaatkâr ile asi eşit olamaz.[262]

Örnek 3:

﴿أَفَنَجْعَلُ الْمُسْلِمِينَ كَالْمُجْرِمِينَ، مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ﴾ *"Öyle ya, teslimiyet gösterenleri günahkarlar gibi tutar mıyız hiç? Neyiniz var, nasıl hüküm veriyorsunuz?"*[263] Ayet-i kerîmede geçen hemze, istifham harfidir. Kınama ve takrîr olarak mecaz ifade etmektedir. Ayet-i kerîmenin tefsirinde şöyle denilmiştir: "Bazı Kureyşli kâfirler;

[259] Ahmed 'Ubeyd ed-De'âs ve diğerleri, *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Dımaşk: Dâru'l-Münîr ve Dâru'l-Fârâbî, 2004), I, 449.
[260] Ebû Zehrâ, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ el-Kur'ân*, 185.
[261] ez-Zümer 39/9.
[262] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, IV, 347.
[263] el-Kalem 68/35-36.

"Şayet onların ahirette hakları olduğunu söyledikleri doğruysa, dünyada onlardan daha üstün olduğumuz gibi ahirette de bizim hakkımız daha büyük olacaktır" dedi. Yüce Allah da onları bu ayet-i kerîme ile kınadı. Ayet-i kerîmenin manası; küfrün hangi halleri üzerine iki grup arasındaki eşitlik hakkında hüküm çıkarıyorsunuz?[264] مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ؟ "*Neyiniz var, nasıl hüküm veriyorsunuz?"* cümlesindeki hemze inkârî istifham içindir. Yukarıda belirtilen iki grubun karşılaşacağı farklı sonuçlar üzerine Müslüman ve kâfirlerin eşitliğini inkâr konusunda ek bir ifadedir. İki fırkanın benzer olduğunun inkârı, ahirette Müslümana verilecek mükâfat ile Müşriklerin bundan mahrum kalmalarından kinayedir. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm ve Arapların sözlerinde tezat olan hayır ve şer manalarında eşitliği inkâr vardır. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ﴾ *"Öyle ya iman eden kimse, fâsık olan gibi olur mu? Onlar eşit olamazlar."*[265] ﴿لاَ يَسْتَوِي أَصْحَابُ النَّارِ وَأَصْحَابُ الْجَنَّةِ﴾ *"Cehennem ehli ile cennet ehli bir olmaz."*[266] ﴿أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْاَرْضِ اَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ﴾ *"Yoksa iman edip de salih amel işleyenleri biz, o yeryüzündeki bozguncular gibi yapar mıyız? Yoksa o takva sahiplerini azgın günahkârlar gibi yapar mıyız?*[267]

Konumuz ile ilgili şair Semev'el (ö. 560) şöyle demiştir:

سَلِي إِنْ جَهِلْتِ الناسَ عَنَّا وَعَنْهُمْ...فَلَيْسَ سَوَاءً عَالِمٌ وَجَهُولٌ!

"Şayet bilmiyorsan insanlara bizim ve onlar hakkında soru sor. Çünkü âlim ile cahil bir olmaz."

Yüce Allah'ın ﴿أَفَنَجْعَلُ الْمُسْلِمِينَ كَالْمُجْرِمِينَ﴾ "*Öyle ya, teslimiyet gösterenleri günahkarlar gibi tutar mıyız hiç?* cümlesi, Müşriklere yöneltilmiş bir sözdür. Mücrim kelimesiyle kastedilen de onlardır. "Günahkarların vasfından, taraflar arasındaki benzerliklerin reddedilmesinin sebebine işaret etmek için, zamir yerine açık isim kullanılmıştır. مَا لَكُم ifadesi onların hükümleri adına yapılmış istifham-ı inkârîdir كَيْفَ تَحْكُمُونَ "*Nasıl hüküm*

[264] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân,* V, 209.
[265] es-Secde 32/18.
[266] el-Haşr 59/20.
[267] Sâd 38/28

veriyorsunuz?" cümlesi de لَكُمْ zamirinin hali olarak ikinci istifham-ı inkârîdir. Yani sizin hüküm verme durumunuzda bir şeyin size ait olacağı reddedilmiştir. O zaman mana "Ey Müşrikler! Ahiretteki karşılıkta kendinizi Müslümanlarla eşit veya onlardan daha üstün görmeyin" demektir.

Örnek 4:

﴿أَفَمَنْ يَمْشِي مُكِبًّا عَلَىٰ وَجْهِهِ أَهْدَىٰ أَمَّنْ يَمْشِي سَوِيًّا عَلَىٰ صِرٰطٍ مُّستَقِيمٍ﴾

"Şimdi yüz üstü kapanarak yürüyen mi daha doğru gider, yoksa dosdoğru yolda yürüyen mi?[268] Bu ayetteki istifham, hakiki olmayıp inkâr ve ayıplama içindir. Çünkü hakiki istifham, sorulan şeyi bilmemek ve onu öğrenmek için yapılır. Bu da Yüce Allah için caiz olmaz. Bu inkârın başka bir örneği şu ayet-i kerîmelerde geçmektedir: ﴿آللهُ أَذِنَ لَكُمْ أَمْ عَلَى اللهِ تَفْتَرُونَ﴾ *"Size Allah mı izin verdi, yoksa siz Allah'a iftira mı ediyorsunuz?"*[269] ﴿آلذَّكَرَيْنِ حَرَّمَ أَمِ الْأُنْثَيَيْنِ﴾ *"(Allah), iki erkeği mi haram kıldı yoksa iki dişiyi mi?"* [270] ﴿آللهُ خَيْرٌ أَمَّا يُشْرِكُونَ﴾ *"Allah mı hayırlı, yoksa O'na koştukları ortaklar mı?"* [271] Zira Yüce Allah, onların şirk koştukları şeylerin hayırlı olduklarına inanmalarından önce kendisinin, onların şirk koştukları şeylerden daha hayırlı olduğunu bilmektedir. Onlara inançlarına göre kınama yoluyla, onları inkâr ederek ve onların mantık ve delile dayanmayan düşüncelerini tenkit etmek suretiyle böyle hitap etmektedir. Aynı şekilde burada hazf vardır. Takdiri ise أَعِبَادَةُ اللهِ خَيْرٌ أَمْ عِبَادَةُ مَا يُشْرِكُونَ؟ "Allah'a ibadet etmek mi daha hayırlıdır? Yoksa onların şirk koştukları şeylere tapmak mı? şeklindedir.[272] Buna benzer bir ayet-i kerîme de şudur ؟ ﴿يَا صَاحِبَيِ السِّجْنِ أَأَرْبَابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمِ اللهُ﴾ *"Ey benim zindan arkadaşlarım! Ayrı ayrı birçok tanrılar mı daha hayırlı, yoksa her şeye hâkim ve galip olan bir tek Allah mı?"*[273] Konuyla ilgili diğer bazı ayet-i kerîmeler de şunlardır:

---

[268] el-Mülk 67/22.
[269] Yûnus 10/59 .
[270] el-En'âm 6/143.
[271] en-Neml 27/59.
[272] İsmâîl İsbehânî, *İ'râbü'l-Kur'ân*, Takdîm: Fâize el-Müeyyid (Riyad: Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1995), 85.
[273] Yûsuf 12/39.

﴿أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا ٱلسَّيِّاتِ أَنْ نَّجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ سَوَاء مَّحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ ۚ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ﴾

"Yoksa, kötülük işleyenler, hayatlarında ve ölümlerinde kendilerini, iman edip iyi ameller işleyen kimselerle bir tutacağımızı mı zannettiler? Ne kötü hüküm veriyorlar!"[274]

﴿أَفَمَنْ أَسَّسَ بُنْيَانَهُ عَلَىٰ تَقْوَىٰ مِنَ اللهِ وَرِضْوٰنٍ خَيْرٌ أَمْ مَّنْ أَسَّسَ بُنْيَانَهُ عَلَىٰ شَفَا جُرُفٍ هَارٍ فَانْهَارَ بِهِ فِي نَارِ جَهَنَّمَ﴾

"O halde binasını Allah korkusu ve Allah rızası üzerine kurmuş olan mı hayırlıdır, yoksa binasını yıkılmak üzere olan bir uçurumun kenarına kurup da onunla birlikte cehenneme yuvarlanan mı daha hayırlı? Allah, zalimler güruhunu hidayete erdirmez."[275]

﴿أَفَمَنِ اتَّبَعَ رِضْوٰنَ اللهِ كَمَنْ بَاءَ بِسَخَط مِّنَ اللهِ وَمَأْوٰهُ جَهَنَّمُ ۖ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ﴾

"Allah'ın rızasına uyan kimse, Allah'ın hışmına uğrayan ve varacağı yer cehennem olan kimse gibi midir? Varış yeri olarak ne kötüdür orası!" [276]

3.1.2. Kur'ân'da Allah'a Şirk Koşulması Fikrine Yönelik Tenkit İçerikli İstifhamlar

Müşrik Araplar, Yüce Allah'ın varlığını ve onun kâinatın yaratıcısı olduğunu kabul ediyor; ancak ibadet konusunda ona ortak ve eşler ediniyordu. Bundan dolayı onları, kâinatın ve kendilerinin yaratıcısı olduğuna inandıkları ilaha ibadet etmeye çağıran ayetler geldi. Yüce Allah onları şöyle davet etti: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾ *"Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk edin ki (Allah'ın) azabından korunasınız."*[277]

Zeccâc ayet-i kerîmenin manası hakkında şöyle demektedir: "Yüce Allah, kendilerini ve kendilerinden öncekileri yaratanın bizzat kendisi olduğunu Araplara delilleriyle

[274] el-Câsiye 45/21.
[275] et-Tevbe 9/109.
[276] Âl-i İmrân 3/162.
[277] el-Bakara 2/21.

sunmuştur. Müşrik Araplar da bunu ikrar ediyordu. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللهُ﴾ *"Eğer sen onlara kendilerini kimin yarattığını sorsan elbette: "Allah" derler."* [278] Onlara "Şayet siz onu sizin yaratıcınız olarak kabul ediyorsanız ona ibadet edin. Putlara tapmayın. Ne zaman ki onlar inkâr etti, inatlaştı, şirk ve inatlarında ısrar etti; kendilerini tenkit eden Yüce Allah'a ibadet etmek ve putlarla yapılan tüm şirkleri terk etmeleri için mücadele eden ayet-i kerîmeler geldi. İşte şimdi bu hususdaki tenkit içerikli istifham örnekleri sunulacaktır.

Örnek 1:

﴿أَيُشْرِكُونَ مَا لَا يَخلُقُ شَيْئا وَهُمْ يُخْلَقُونَ، وَلَا يَسْتَطِيعُونَ لَهُمْ نَصْرًا وَلَا أَنْفُسَهُم يَنْصُرُونَ، وَإِنْ تَدْعُوهُمْ إِلَى الْهُدَىٰ لَا يَتَّبِعُوكُمْ ۚ سَوَاءٌ عَلَيْكُم أَدَعَوْتُمُوهُمْ أَمْ أَنْتُمْ صٰمِتُونَ، إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللهِ عِبَادٌ أَمْثَالُكُمْ ۖ فَادْعُوهُمْ فَلْيَسْتَجِيبُوا لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِينَ، أَلَهُمْ أَرْجُلٌ يَمْشُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ أَيْدٍ يَبْطِشُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ أَعْيُنٌ يُبْصِرُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ ءَاذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا ۗ قُلِ ادْعُواْ شُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ كِيدُونِ فَلَا تُنْظِرُونِ﴾

"Hiçbir şey yaratmayan ve kendileri yaratılmış olan putları mı Allah'a ortak ediyorlar, ona eş koşuyorlar? Bu putlar ne o tapınanlara ne de kendi kendilerine yardım edebilirler. Eğer siz onları doğru yola çağırsanız, size uymazlar. Onları ha çağırmışsınız, ha çağırmayıp susmuşsunuz, hiç fark etmez. Allah'ı bırakıp taptıklarınız da tıpkı sizin gibi kullardır. Eğer iddianızda doğru iseniz haydi onları çağırın da size cevap versinler. Onların yürüyecek ayakları, tutacak elleri, görecek gözleri veya işitecek kulakları mı var? De ki: "Haydi çağırın o ortaklarınızı, sonra bana istediğiniz tuzağı kurun ve elinizden gelirse göz açtırmayın."[279]

أَيُشْرِكُونَ isti'nâf cümlesidir, hemze de soru içindir.[280] Buradaki istifhamda azarlama ve kınama vardır. Yani yaratmayan, kendilerine herhangi bir fayda sağlamayan ve hiçbir zararı defedemeyenleri nasıl Yüce Allah'a eş koşuyorlar? demektir.[281] Ayette onlara tenkit içeren hitab yöneltilmekte ve onlara şu soru sorulmaktadır: "Ey Mekke ehli!

[278] ez-Zuhruf 43/87.
[279] el-A'râf 7/191-195.
[280] ed-De'âs, *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm,* I, 450.
[281] Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, II, 113.

“Hiçbir şey yaratmayan, bir faydası ve zararı olmayanları nasıl Yüce Allah’a ortak koşarsınız?[282]

Ayet-i kerîmeler ile ilgili et-Tâhir İbn Âşûr (1879-1973) şöyle demektedir: “Bu ayet-i kerîmeler, Müşrikleri kınamakta ve onlara delil sunmaktadır. Burada Müşriklerin akıllarına hayret etme ve müşriklere cevap verme konusunda bir ima vardır. Çünkü bu onların kulaklarına kadar ulaşıyor. Ayetteki istifham şaşırma ve inkâr için kullanılmıştır. أَيُشْرِكُونَ fiilinin muzari olarak gelmesi onlardaki şirkin her an yenilendiğine, مَا لَا يَخْلُقُ şeklinde muzari fiilin olumsuz gelmesi ise onlardaki yaratamama durumunun sürekliliğine işaret etmektedir. Aynı zamanda bu ifadeyle, onların gelecekte bir şey yaratamayacağı ve geçmişte de herhangi bir şey yaratamadıkları bildirilmektedir. Şayet yaratmak onlar için sabit bir sıfat olsaydı, geçmişte, şimdiki zamanda ve gelecekte gerçekleşebilirdi.”[283]

Cemâleddin el-Kâsimî (1866-1914) ise ayet-i kerîmeyi şöyle açıklamıştır: “Bu ayet-i kerîme, ﴿يَأَيُّهَا ٱلنَّاسُ ضُرِبَ مَثَلٌ فَاسْتَمِعُوا لَهُۥٓ إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللهِ لَنْ يَخلُقُوا ذُبَابًا وَلَوِ اجْتَمَعُوا لَهُۥ﴾ *“Ey insanlar! Bir misal verilmektedir, şimdi ona iyi kulak verin: Sizin Allah’ı bırakıp taptıklarınız bir araya gelseler, bir sinek bile yaratamayacaklardır”* [284] ayetinin benzeridir. O halde bu vasıfları taşıyana nasıl ibadet edilir? Mabuttan, ibadet edenleri yaratması beklenir ve bu kaçınılmazdır. Onlar ise yaratan değil yaratılmıştır. Nitekim Hz. İbrahim, putperest kavmine soru yönelterek bu gerçeği şöyle dile getirmiştir: قَالَ أَتَعْبُدُونَ مَا تَنْحِتُونَ *“(İbrahim dedi ki:) “Siz kendi yonttuğunuz şeylere mi tapıyorsunuz?”* [285]

Bu misalin özeti şöyledir: Ey Allah’a eş koşan Müşrikler! Siz ibadette Yüce Allah’a eş koşarak cehalet ve ahmaklığa tam olarak dalmış oldunuz. Halbûki onun rabliğini ve yaratıcılığını kabul ediyorsunuz. Hangi cehalet ve ahmaklık size bu günahı işletti? Bütün bu istifham ve tenkitler; onların doğruya yönelmeleri, sadece Yüce Allah’a ibadet etmeleri ve onların cehaletini ortaya çıkarmak içindir.[286]

---

[282] Hân, *Fethu’l-beyân fî makâsidi’l-Kur’ân*, V, 104.
[283] İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, IX, 215.
[284] el-Hac 22/73.
[285] es-Saffât 37/95.
[286] Reşîd Rızâ, *Tefsîru’l-menâr*, IX, 438.

Örnek 2:

﴿أَمْ جَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَاءَ خَلَقُوا كَخَلْقِهِ فَتَشٰبَهَ الْخَلْقُ عَلَيْهِمْ﴾.

"Yoksa Allah'a, O'nun gibi yaratan birtakım ortaklar buldular da bu yaratış kendilerince birbirine benzer mi göründü?"[287]

أَمْ جَعَلُوا ifadesi بَلْ أَجَعَلُوا؟ manasındadır. Bilakis yaptılar mı? demektir. Hemzenin manası inkârdır. خَلَقُوا cümlesi, شُرَكَاءَ kelimesinin sıfatıdır, كَخَلْقِهِ ifadesi de nasp mahallinde mefulü mutlak olan mahzuf bir masdarın sıfatıdır. O zaman mana; onlar, Yüce Allah'ın yarattığı gibi yaratan kimseleri buldular da Yüce Allah'a eşler mi koştular? Öyle ki Yüce Allah'ın yarattıkları ile onların yarattıklarını birbirlerine çok benzettiler de onları ayıramadılar mı? şeklinde olmaktadır. Bunların hiçbiri onların zannettiği gibi değildir. Bilakis Yüce Allah her şeyi yaratandır.[288] Aynı zamanda ayet-i kerîmede inkâr yoluyla tenkit ve alay etme vardır. Zira Yüce Allah'ın dışında hiç kimse onun yarattığının denginde veya daha aşağı seviyede bir şey yaratamaz.[289] Yani Yüce Allah'ın dışında birisi bir şey yarattı da Allah'ın yarattıklarıyla mı karıştı?[290] Allah, resûlune (s.a.v) şöyle emrediyor: Şu Müşriklere söyle ya Muhammed! Sizin Yüce Allah'ın dışında dost edindiğiniz putlarınız, Yüce Allah'ın yarattığı gibi bazı mahluklar yarattı da bunları karıştırdınız ve bundan dolayı da onları ortaklar edindiniz. Öyle mi? Yoksa siz cahilliğinizden dolayı mı doğrudan ayrılıyorsunuz? Zira her akıl sahibi bilir ki, herhangi bir fayda ve zarar vermeyen şeye ibadet etmek cehaletin ta kendisidir. İbadet ancak faydası umulan ve zararından korkulana yapılır.[291]

Örnek 3:

﴿وَجَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَاءَ قُلْ سَمُّوهُمْ أَمْ تُنَبِّئُونَهُ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِي الْأَرْضِ أَمْ بِظٰهِرٍ مِنَ الْقَوْلِ﴾

[287] er-Ra'd 13/16.
[288] el-Münteceb el-Hemedânî, *el-Kitâbü'l-ferîd fî i'râbi'l-Kur'âni'l-Mecîd* (Medine: Dâru'z-Zaman li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2006), III, 670.
[289] Mahmûd Sâfî, *el-Cedvel fî i'râbi'l-Kur'ân* (Dımaşk: Dâru'r-Reşîd, 1995), VII, 110.
[290] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, III, 144.
[291] Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân,* XIII, 495.

"Böyle iken tuttular da Allah'a ortaklar uydurdular. De ki: "Onlara isimler verip durun bakalım. Siz O'na yeryüzünde bilmediği bir şey mi haber vereceksiniz? Yoksa anlamı olmayan kuru bir laf mı?"[292]

Ayetteki أَمْ munkatıdır. تُنَبِّئُونَهُ muzari fiildir, başındaki istifham hemzesi hazfedilmiştir. Takdiri أَتُنَبِّئُونَهُ şeklinde olup fiil, fâil ve mefûlden müteşekkil bir fiil cümlesidir. بِمَا (bimâ) daki ب daha önce geçen تُنَبِّئُونَهُ fiiline müteallıktır. لَا يَعْلَمُ sıla cümlesidir. يَعلَمُ fiilinin mefûlü mahzuftur. Yani لَا يَعْلَمُهُ "Onu bilmiyor mu?" demektir. Bundan maksat, onun eşlerinin olmasının inkârıdır.[293] Aslında onlar eşler değildir ve bunu da Yüce Allah bilmeyecek. Öyle mi? Çünkü vakıada da onlar eşler değildir. Şayet onların sabit bir zatı olsaydı Allah onları bilirdi. Ancak onlar, ibadet edilecek ilahlar olmayıp uydurulmuş rablerdir.[294] ﴿أَمْ تُنَبِّئُونَهُ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِي الأَرْضِ﴾ *"Siz O'na yeryüzünde bilmediği bir şey mi haber vereceksiniz?"* cümlesinin anlamı ise; onlar ibadete layık varlıklar da Yüce Allah bunu bilmiyor. Öyle mi? Burada kinaye yoluyla inkâr vardır. Çünkü Yüce Allah onu bilmiyorsa, o yok demektir. Çünkü yeryüzü ve gökyüzünde zerre miktarı bir şey onun ilmine saklı değildir.[295]

Yüce Allah başka bir ayet-i kerîmede şöyle buyurmaktadır:

﴿قُلْ أَرَءَيتُم شُرَكَاءَكُمُ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللهِ أَرُونِي مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ أَمْ لَهُمْ شِرْكٌ فِي السَّمٰوٰتِ أَمْ ءَاتَينٰهُم كِتٰبا فَهُمْ عَلَىٰ بَيِّنَتٍ مِّنهُ ۚ بَلْ إِن يَعِدُ ٱلظَّٰلِمُونَ بَعْضُهُم بَعْضًا إِلَّا غُرُورًا﴾

"De ki: Gördünüz ya, Allah'ı bırakıp da tapmakta olduğunuz ortaklarınızı! Gösterin bana, yeryüzünden neyi yaratmışlardır? Yoksa onların gökyüzünde bir ortaklığı mı var? Yoksa biz kendilerine bir kitap vermişiz de ondan bir delil üzerinde mi bulunuyorlar? Hayır! O zalimler, birbirlerine aldatmadan başka bir vaadde bulunmuyorlar."[296] Başka bir ayet-i kerîme ise şöyledir: ﴿أَمْ لَهُمْ شُرَكَاءُ فَلْيَأْتُوا بِشُرَكَائِهِمْ إِنْ كَانُوا صٰدِقِينَ﴾ *"Yoksa ortakları*

[292] er-Ra'd 13/33.
[293] Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân,* V, 127.
[294] Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân,* V, 129.
[295] Sâfî, *el-Cedvel fî i'râbi'l-Kur'ân,* VII, 137.
[296] Fâtır 35/40.

mı var onların? Doğru iseler ortaklarını getirsinler."[297] Bu ayet-i kerîmelerde Yüce Allah, çok açık tenkit içeren istifhamlarla, ilah zannedilen putların acizlik ve zayıflıklarını, onlara tapanlara göstermiş oldu. Başka bir ayet-i kerîme de şöyledir: ﴿وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ يَدعُوا مِنْ دُونِ اللهِ مَنْ لَّا يَسْتَجِيبُ لَهُ إِلَى يَومِ الْقِيمَةِ وَهُمْ عَنْ دُعَائِهِمْ غٰفِلُون﴾ *"Allah'ı bırakıp da kıyamet gününe kadar kendisine hiçbir cevap veremeyecek olan putlara dua eden kimseden daha sapık kim olabilir? Oysa taptıkları şeylerin, onların yalvarışlarından haberleri bile yoktur."*[298]

3.1.3. Yeniden Dirilişi İnkâr Fikrine Yönelik Tenkit İçerikli İstifhamlar

Müşrik Araplar yeniden dirilişi inkâr ediyor ve ahiret gününe inanmıyordu. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿وَقَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ﴾ *"Hem müşrikler dediler ki: Hayat, ancak bu dünya hayatımızdan ibarettir. Ölürüz ve yaşarız. Bizi ancak geçen zaman yokluğa sürükler."*[299] Ahiret gününe inanmayanlara gereken cevabı vermek Kur'ân-ı Kerîm'in gayelerinden biridir.[300] Bundan dolayı bu düşünceye karşı Kur'ân-ı Kerîm'de pek çok tenkit içerikli istifhamlar vardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

Örnek 1:

﴿وَيَقُولُ الإِنْسٰنُ أَءِذَا مَا مِتُّ لَسَوْفَ أُخْرَجُ حَيًّا، أَوَلَا يَذْكُرُ الإِنْسٰنُ أَنَّا خَلَقْنٰهُ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ يَكُ شَيْئًا﴾

"Halbuki insan şöyle der: Ben öldüğüm zaman, ileride gerçekten diri olarak (mezardan) çıkarılacak mıyım? O insan, daha önce hiçbir şey değilken kendisini yoktan var ettiğimizi hatırlamaz mı?"[301]

أَوَلَا يَذْكُرُ الْإِنسٰنُ "İnsan hatırlamaz mı?" cümlesindeki hemze istifham içindir. Vav, atıf harfidir.[302] Burada insan ile kastedilen tüm insanlardır. Hepsi söylemese de söz kendi aralarında söylenmektedir. Mesela 'Falanoğulları falanı öldürdü' denilir. Halbûki

[297] el-Kalem 68/41.
[298] el-Ahkâf 46/5.
[299] el-Câsiye 45/24.
[300] Bedevî, *Min Belâgati'l-Kur'ân,* 286.
[301] Meryem 19/66-67.
[302] De'âs, *İ'râbü'l-Kur'ân,* II, 248.

onların içerisinden bir kişi öldürmüştür. Ayet-i kerîmedeki ifadeden maksat haşr, neşr, hesap ve cezayı inkâr eden kâfirlerdir. Ya da Übey b. el-Halef'tir. O yeniden dirilişi inkâr ederdi. Çürük bir kemik bulmuş, onu eliyle ufalamış ve Peygamber'e gelerek: "Ey Muhammed! Ben bu şekilde çürümüş bir kemik olduktan sonra mı dirileceğim"? dedi. أَإِذا مَا مِتُّ "Öldüğüm ve çürümüş kemik olduğum zaman mı?", لَسَوْفَ أُخْرَجُ حَيًّا "canlı olarak çıkarılacağım" sözlerini dalga geçme ve inkâr etme şeklinde söylemiştir.[303]

أَوَلَا يَذْكُرُ الْإِنسٰنُ cümlesi, وَيَقُولُ الْإِنسٰنُ cümlesine atfedilmiştir. Ayetteki istifham, yeniden dirilişi inkâr eden insanın şaşkınlığına karşı bir inkâr ve hayrettir.[304] Bundan maksat, hatırlama ve tefekkürdür. Ayetin manası da "kendisini yoktan var ettiğimizi düşünmeksizin mi bunu söylüyor" demektir. Yani o, eski halini düşünmüyor, ikinci yaratılışı birinci yaratılışa kıyaslayamıyor demektir. Bu hususta şöyle denilmiştir: "Yeniden diriliş üzerine bu şekilde özet bir delil sunmak için bütün insanlar birleşse bunu gerçekleştiremezler." Ancak Kur'ân'ın belagati, sayılı kelimelerden oluşan cümle içerisinde bütün tenkit, tahlil ve misalleri ortaya koymaktadır.

Örnek 2:

﴿أَفَلَمْ يَنْظُرُوا إِلَى السَّمَاءِ فَوْقَهُمْ كَيْفَ بَنَيْنٰهَا وَزَيَّنّٰهَا وَمَا لَهَا مِنْ فُرُوجٍ﴾

"Artık üstlerindeki göğe bakmazlar mı ki, onu nasıl bina etmiş ve süslemişiz, onun hiçbir çatlağı yoktur." [305]

Ayetteki hemze, inkârî istifham içindir. O, inançsızların halinden durumundan taaccüp için de denilmiştir.[306] Yani yeniden dirilişi inkâr eden ve çürüdükten sonra onlara tekrar can verme gücümüze inanmayan Müşrikler, gökyüzünün yaratılışına bakmazlar mı? Biz onu korunmuş bir tavan yaptık ve yıldızlar ile süsledik. Onda herhangi bir çatlak ve yarık yoktur. [307] Deliller yeniden dirilişi inkâr edenlerin gözlerini insanların yaratılışından daha büyük olgu olan Yüce Allah'ın kâinatta, yeryüzü ve gökyüzündeki kudret eserlerine çevirme üslubuyla gelmiştir. Ta ki basiret sahiplerine, gökyüzü ve

[303] Muhammed Ali Tâhâ ed-Dürra, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm ve i'râbuhu ve beyânüh* (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 2009), V, 622.
[304] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* XVI, 145.
[305] Kâf 50/6
[306] Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân,* IX, 282.
[307] Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2000), IV, 147.

yeryüzünü yaratıp onları idare edenin öldükten sonra tekrar diriltmeye kadir olduğuna aklî bir delil olsun. Artık bu delille beraber, inkâra sebep kalmamış olur.

Birkaç ayet-i kerîme sonra da içerisinde öldükten sonra tekrar dirilmeyi inkâr eden için aklî delil içeren ve selim bir akla sahip olan birisinin hemen kabul edeceği tenkit içerikli istifham bulunan ayet gelmektedir. ﴿أَفَعَيِينَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ ۚ بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِّنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ﴾ *"Biz ilk yaratmada acizlik mi gösterdik? Doğrusu, onlar yeni bir yaratılıştan şüphe içindedirler."* [308] Bu ayet-i kerîmede başka bir aklî, burhanî delil hakkında uyarıyı içeren bir istifham vardır. O da olacak olanı, olmuş olana kıyas etmektir. Daha önceden bir benzeri olmayanı ilk yaratan, hiç şüphesiz yok olduktan sonra onu yeniden yaratmaya kadirdir. Yüce Allah ilk yaratmada aciz kalmadı. Yani birinci yaratmada aciz kalmayan, ikinci yaratmada nasıl aciz kalır? Bu delille birlikte ayette, ilk yaratılışın yaratıcıyı bitkin düşürdüğü şüphesinin giderilmesine yönelik bir atıfın da yer aldığı görülmektedir. Ayet, inkârî istifham üslubuyla gelmiştir.[309] O, içerisinde takrîr ve kınama da bulunan bir istifhamdır. Manası ise "O, birinci yaratmadan dolayı acizliğe düşmemiş, ancak onlar yeni yaratmadan yani yeniden dirilişten şüphe içerisindedir" demektir.[310]

Yeniden dirilişi inkâr edenleri tenkit konusunda en açık ayetlerden birisi de şudur: ﴿أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ﴾ *"Sizi sadece boş yere yarattığımızı ve sizin hakikaten huzurumuza geri getirilmeyeceğinizi mi sandınız?"* [311] Ayetteki istifham, inkârîdir. Ahirete ve yeniden dirilişi inkâr edenleri eleştirmektedir. Daha sonra hitap, tenkit edici ve kınayıcı başka bir üslupla devam etmektedir. Bu hitap ile genel çerçevede yeniden dirilişi inkâr edenlerin bahçe ve tarlalarında müşahede ettikleri gözle görülen örnek deliller açıklanmaktadır. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿إِنَّ اللهَ فَالِقُ الحَبِّ وَالنَّوَى يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الحَيِّ ۚ ذٰلِكُمُ اللهُ فَأَنَّىٰ تُؤْفَكُونَ﴾ *"Şüphesiz ki taneleri ve çekirdekleri yaran Allah'tır. O, ölüden diriyi çıkarır, diriden de ölüyü çıkaran O'dur.*

---

[308] Kâf 50/15.

[309] Yahyâ İbn Hamza, *et-Tırâz li esrâri'l-belâga ve 'ulûmi hadâ'ıkı'l-i'câz* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2002), I, 200.

[310] Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân,* IV, 149.

[311] el-Mü'min 23/195.

İşte Allah budur. O halde nasıl yüz çevirirsiniz?" [312] Yani Yüce Allah, kuru taneyi ve tohumu çatlatıp ondan yeşil yaprak çıkarıyor. وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ "*Diriden de ölüyü çıkaran O'dur."* Yetişmekte olan canlı bitkilerden kuru taneyi çıkarır. Yüce Allah onlara yaratılanlardan şahit oldukları şeylerle delil getirdi. Çünkü onlar yeniden dirilmeye inanmadı. Yüce Allah da onlara kendisinin her şeyi yarattığını, dolayısıyla yeniden diriltmeye de kadir olduğunu bildirdi.[313] Yasin sûresinin sonunda, Kureyşli bazı Müşriklerin benimsediği yeniden dirilişi inkâr fikrine karşı yapıcı tenkit içerikli istifhamlar şöyle geçmektedir:

﴿أَوَلَم يَرَ الْإِنسٰنُ أَنَّا خَلَقْنٰهُ مِنْ نُّطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُّبِينٌ ،وَضَرَبَ لَنَا مَثَلا وَنَسِيَ خَلقَهُۥ قَالَ مَن يُحيِ الْعِظٰمَ وَهِيَ رَمِيمٌ، قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ ،الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ مِّنَ الشَّجَرِ الأَخضَرِ نَارًا فَإِذَا أَنتُمْ مِّنْهُ تُوقِدُونَ، أَوَلَيسَ الَّذِي خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضَ بِقٰدِرٍ عَلَىٰ أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ ۚ بَلَىٰ وَهُوَ ٱلخَلَّٰقُ الْعَلِيمُ ، إِنَّمَا أَمرُهُۥ إِذَا أَرَادَ شَيئًا أَنْ يَقُولَ لَهُۥ كُنْ فَيَكُونُ﴾

İnsan, kendisini bir damla sudan yarattığımızı görmedi mi de şimdi apaçık bir hasım kesildi? Yaratılışını unutarak bize bir de misal getirmeye kalkıştı ve "Kim diriltecekmiş o çürümüş kemikleri?" dedi. De ki: "Onları ilk defa yaratan diriltecek ve o her yaratmayı bilir. "Size o yeşil ağaçtan bir ateş yapan O'dur. Şimdi siz ondan tutuşturmaktasınız. Gökleri ve yeri yaratan, onlar gibisini yaratmaya kâdir değil midir? Elbette kâdirdir. Çünkü o her şeyi yaratandır, her şeyi bilendir. O'nun emri, bir şeyi dileyince ona sadece "Ol!" demektir. O da hemen oluverir. O halde her şeyin mülkü ve tasarrufu (hükümranlığı) elinde bulunan Allah'ın şanı ne yücedir. Siz de yalnız O'na döndürüleceksiniz."[314]

Kur'ân-ı Kerîm, yeniden dirilişi inkâr edenlerin öncüsü olarak Übey b. Halef'i sorgulamaktadır. Aynı zamanda onun konuşmasını şöyle diyerek tasvir etmektedir: وَضَرَبَ لَنَا مَثَلاً وَنَسِيَ خَلْقَهُ "*Yaratılışını unutarak bize bir de örnek verdi"* Kur'ânî hitap bu sorgulamaya tenkit içeren bir istifham ve insanın küfür ile inadını ve kendisinin sudan bir sperm iken yaratılış merhalelerini düşünmemesini kınayarak karşılık

[312] el-En'âm 6/95.
[313] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân,* XII, 273.
[314] Yâsîn 36/77-83.

vermektedir. أَوَلَمْ يَرَ الْإِنسٰنُ أَنَّا خَلَقْنٰهُ مِنْ نُّطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُّبِينٌ "*İnsan, kendisini bir damla sudan yarattığımızı görmedi mi de, şimdi apaçık bir hasım kesildi?"* Bu ayet, yeniden dirilişi inkâr etmelerinden dolayı onları kınamak maksadıyla söylenmiş bir başlangıç cümlesidir. Hemze, taaccüb ifade eden inkârî istifham ifade etmektedir. فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُّبِينٌ cümlesi, أَوَلَمْ يَرَ الْإِنْسٰنُ cümlesine atıftır, inkâr ve taaccüp içermektedir.[315]

﴿أَوَلَيْسَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِقَادِرٍ عَلَى أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ﴾ "*Gökleri ve yeri yaratan, onlar gibisini yaratmaya kâdir değil midir?* ayetindeki hemze, inkârî istifham içindir. Vav, atıf harfidir. Yani O, ilk defa yaratan değil midir? Yeşil ağaçtan size ateş yapan değil midir? Gökyüzü ve yeryüzünü yaratmaya kadir değil midir? Cevap بَلَى وَهُوَ الْخَلَّٰقُ الْعَلِيمُ "*Elbette kâdirdir. Çünkü o her şeyi yaratandır, her şeyi bilendir."* بَلَى (belâ) olumsuzu olumluya çevirme harfidir. Vav, atıf harfidir.[316]

Ayet-i kerîmede büyük mahlûkatı yaratanın daha küçükleri yaratmasının mümkün olduğuna dair delil vardır. Gökyüzü ve yeryüzünü yaratanın, insanı öldükten sonra tekrar yaratmaya daha kadir olduğu çok açık bir gerçektir.[317] Takrîrî istifhamların bulunduğu diğer iki ayet-i kerîme de şöyledir: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضَ وَلَمْ يَعْيَ بِخَلْقِهِنَّ بِقٰدِرٍ عَلٰى أَن يُحْيِيَ الْمَوْتٰىۚ بَلٰى إِنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ "*Onlar gökleri ve yeri yaratan ve onları yaratmakla yorulmayan Allah'ın ölüleri diriltmeye de kadir olduğunu görmüyorlar mı? Evet şüphesiz ki, O'nun herşeye gücü yeter."*[318] ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضَ قَادِرٌ عَلَى أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ وَجَعَلَ لَهُمْ أَجَلا لَّا رَيْبَ فِيهِ فَأَبَى الظّٰلِمُونَ إِلَّا كُفُورًا﴾ "*Onlar gökleri ve yeri yaratan Allah'ın, kendilerinin aynı olan insanları yaratmaya da kadir olduğunu görüp bilmediler mi? Allah onlar için şüphe edilmeyen bir vade takdir etmiştir. Fakat zalimler, inkârlarında yine de ısrar ederler."*[319]

İnsan, önceden bir nutfe idi. Bugün ise son derece dili uzadı ve büyük bir düşmanlık içerisinde. Rabbi ile tartışıyor ve onun yeniden diriltmeye olan kudretini inkâr ediyor.

---

[315] Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân,* VIII, 234.
[316] Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân,* VIII, 235.
[317] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXIII, 78.
[318] el-Ahkâf 46/33.
[319] el-İsrâ 17/99.

Bu, nutfe ile düşmanlıkta ileri gitme arasında büyük bir tezattır. Yüce Allah onu nutfeden yarattı ve onu açık bir düşman yaptı.[320] Mekke ehlinden yeniden dirilişi inkâr edenlerin reislerinden birisi, elinde çürümüş bir insan kemiği ile Resûlullah'a (s.a.v) gelmiş, kemiği ufalayıp rüzgârda savurarak; "Ey Muhammed! Bu çürüyüp yok olduktan sonra Allah'ın bunu tekrar canlandıracağını mı zannediyorsun?" demiştir. Resûlullah (s.a.v) ona şöyle cevap verdi: "Evet. Yüce Allah seni öldürecek, sonra diriltecek ve seni cehenneme sokacaktır."[321] Buna benzer istifhamlar Kur'ân-ı Kerîm'de oldukça çoktur. Mesela Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿أَيَحسَبُ الْإِنسٰنُ أَلَّنْ نَّجْمَعَ عِظَامَهُ﴾ "*İnsan, kendisinin kemiklerini bir araya toplayamayacağımızı mı sanıyor?*[322] ﴿أَيَحْسَبُ الْإِنسٰنُ أَنْ يُتْرَكَ سُدًى، أَلَمْ يَكُ نُطْفَةً مِّن مَّنِيٍّ يُمْنَى، ثُمَّ كَانَ عَلَقَةً فَخَلَقَ فَسَوَّى، فَجَعَلَ مِنْهُ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى، أَلَيْسَ ذٰلِكَ بِقٰدِرٍ عَلَى أَنْ يُحيِيَ المَوْتَى﴾ "*İnsan başıboş bırakılacağını mı sanır? O, dökülen erlik suyundan bir damla (sperm) değil miydi? Sonra bir aleka (embriyon) oldu da Rabbi onu biçime koydu, sonra şekil verdi. Ondan da iki cinsi; erkek ve dişiyi var etti. Peki, bunu yapanın ölüleri diriltmeye gücü yetmez mi?"* [323]

3.1.4. Meleklerin Kız Olarak Tasavvurunu Tenkit Eden İstifhamlar

Müşriklerin iddia ve batıl zanlarından birisi de melekleri Yüce Allah'ın kızları olduğunu söylemeleridir. Onlar, "melekler Allah'ın kızlarıdır" diyorlardı. Sonra onları başka yerlerde ilah ediniyorlardı. Yüce Allah bu konuda şöyle buyurmaktadır: ﴿وَيَجْعَلُونَ لله البَنٰتِ سُبْحٰنَهُ وَلَهُمْ مَا يَشْتَهُونَ﴾ *"Onlar, Allah'a kızlar isnat ediyorlar. O, bundan münezzehtir. Kendilerine ise beğendikleri (erkek çocukları) isnat ederler."*[324] Yüce Allah, başka bir ayet-i kerîmede onların şirklerini tasvir ederek şöyle buyurmaktadır: ﴿إِن يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا إِنٰثا وَإِن يَدعُونَ إِلَّا شَيْطٰنا مَّرِيدا﴾ *"Onlar, Allah'ı bırakırlar da yalnız dişilere taparlar. Böylece ancak inatçı şeytana tapmış olurlar."*[325] Kur'ân-ı Kerîm'in değişik yerlerinde bu batıl

[320] Muhammed el-Emîn eş-Şınkîtî, *Edvâ'ü'l-beyân fî îzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân* (Beyrut: Daru İbn Hazm, 2019), VII, 785.
[321] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* XXIII, 73.
[322] el-Kıyâme 75/3.
[323] el-Kıyâme 75/36-40.
[324] en-Nahl 16/57.
[325] en-Nisâ 4/117.

fikir ve iddiayı tenkit ve reddeden istifhamlar gelmiştir. Onları şöyle zikretmek mümkündür:

Örnek 1:

﴿أَفَأَصْفَاكُمْ رَبُّكُمْ بِالْبَنِينَ وَاتَّخَذَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ إِنَاثًا إِنَّكُمْ لَتَقُولُونَ قَوْلًا عَظِيمًا﴾

"Rabbiniz, size oğulları tahsis etti de kendisi meleklerden dişiler mi edindi? Gerçekten siz çok büyük bir söz söylüyorsunuz." [326]

Ayetteki hemze istifham harfidir. Gerçekte bu soru azarlama, kınama ve inkâr ifade eder. Bu istifhamdan sonra gelenlerin vaki olması mümkün değildir ve bunu iddia eden de ancak yalancıdır. Yani o kesinlikle böyle yapmadı ve siz nasıl böyle bir yalan iddiada bulunuyorsunuz? demektir.[327]

Yüce Allah, melekler Allah'ın kızlarıdır diyenleri reddediyor. Cahiliye döneminde Araplar erkeği kadından daha üstün görüyordu. Bu hala cahil toplumlarda böyledir. Bundan dolayı Yüce Allah "Rabbiniz sizi kendisine tercih edip erkekler yaptı da yine sizin zannınıza göre meleklerden kendisine kızlar mı edindi? Onların durumu ne tuhaftır! Meleklerin Yüce Allah'ın kızları olduğunu iddia edip sonra da onlara ibadet ediyorlar. Onun için Yüce Allah إِنَّكُمْ لَتَقُولُونَ قَوْلاً عَظِيمًا "*Gerçekten siz çok büyük bir söz söylüyorsunuz"* buyurmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm, en güçlü ifade biçimiyle Allah'a bir oğul atfetmeyi çok büyük bir yük olarak gören öfkeli bir doğanın durumunu tasvir eder. O kadar öfkelidir ki, neredeyse öfkeden patlar, gök kubbe bu iftira ve bu yalanın büyüklüğü karşısında dehşetle yıkılır. Yüce Allah bu durumu şöyle tasvir etmektedir: ﴿وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمٰنُ وَلَدًا ، لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا إِدًّا ، تَكَادُ السَّمٰوٰتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ وَتَنْشَقُّ الْأَرْضُ وَتَخِرُّ الْجِبَالُ هَدًّا ، أَنْ دَعَوْا لِلرَّحْمٰنِ وَلَدًا ، وَمَا يَنْبَغِي لِلرَّحْمٰنِ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا ،إِنْ كُلُّ مَنْ فِي السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ إِلَّا ءَاتِي الرَّحْمٰنِ عَبْدًا﴾ *"(Yahudilerle hıristiyanlar) "Rahmân, çocuk edindi" dediler. Yemin olsun ki, siz çok çirkin bir şey söylediniz. Az kalsın, söyledikleri sözden gökler çatlayacak, yer yarılacak ve dağlar parçalanıp dağılacaktı. O Rahmân'a çocuk isnad ettiler diye... Halbûki Rahmân'a çocuk edinmek yaraşmaz. Göklerde ve yerde bulunan hiçbir kimse yoktur ki (kıyamet günü) Rahmân'ın huzuruna kul olarak*

[326] el-İsrâ 17/40.
[327] Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân*, V, 447.

çıkmasın."[328] Onlara Tanrı'nın oğulları diyenlere gelince, onlar sadece O'nun emrine tabi olan şerefli kullardır ve onlardan hiçbiri tanrılık iddiasında bulunmaya cesaret edemez. Bu iddiada bulunmaya cesaret edenlerin cezası ise Cehennemdir.[329] Özetle söylemek gerekirse bu hitap, meleklerin Yüce Allah'ın kızları olduğuna ve onlara erkekleri, melekleri ise kendi zatına has kıldığına inananlaradır. Yani işin aslı böyle değildir ve siz bu iddianızla yalancı durumundasınız. Buna benzer başka bir ayet-i kerîme ise şöyledir: ﴿اَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ﴾ *"(Allah) kızları oğullara tercih mi etmiş?*"[330]

Örnek 2:

﴿فَاسْتَفْتِهِم أَلِرَبِّكَ الْبَنَاتُ وَلَهُمُ الْبَنُونَ، أَمْ خَلَقْنَا الْمَلَٰٓئِكَةَ إِنٰثا وَهُمْ شٰهِدُونَ، أَلَا إِنَّهُم مِّنْ إِفكِهِمْ لَيَقُولُونَ، وَلَدَ اللهُ وَإِنَّهُمْ لَكٰذِبُونَ، أَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ، مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ، أَفَلَا تَذَكَّرُونَ، أَمْ لَكُمْ سُلْطٰنٌ مُّبِينٌ، فَأْتُوا بِكِتٰبِكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِينَ﴾.

"Şimdi sor o seninkilere: Kızlar, Rabbinin de oğlanlar onların mı? Yoksa biz melekleri dişi yaratmışız da onlar şahit mi bulunuyorlarmış? Ha! Onlar, şüphesiz uydurdukları iftiralarından dolayı: "Allah doğurdu" derler. Hiç şüphesiz onlar, yalancıdırlar. (Allah) kızları oğullara tercih mi etmiş? Size ne oldu? Nasıl hükmediyorsunuz? Hiç düşünmüyor musunuz? Yoksa sizin için açık bir delil mi var? O halde, eğer doğru söylüyorsanız getirin kitabınızı." [331]

Ayetteki hemze istifham-ı inkârîdir.[332] Ayet-i kerîmenin manası, "Ey Muhammed! Onlara kınama ve azarlama yoluyla sor. Onlar ki meleklerin Yüce Allah'ın kızları olduğunu iddia ediyor. Halbûki Yüce Allah bundan münezzehtir."[333]

Saffât sûresi, yeniden dirilmeyi inkâr etmelerinden dolayı Müşrikleri kınayarak başlamaktadır. Daha sonra, Müşriklerin bu inançlarını açıklamaya, tenkit etmeye ve onun çirkinliğini anlatmaya devam etmektedir. Onların bu inançları ise melekler Allah'ın kızlarıdır demeleriyle Yüce Allah'a çocuk ve kızları nispet etmeleridir. Erkek çocukları da kendilerine nispet edip melekleri erkek değil de dişi kabul ederek Yüce

[328] Meryem 19/88-93.
[329] Bedevî, *Min Belâgati'l-Kur'ân,* 197.
[330] es-Saffât 37/153.
[331] es-Saffât 37/149-157.
[332] Sâfî, *el-Cedvel fî i'râbi'l-Kur'ân,* XII, 89.
[333] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, III, 144.

Allah'a iftirada bulunmalarıdır. Sonra Yüce Allah meleklerin onun kızları olduğunu iddia eden Müşriklere cevap olarak kendisine ibadet ettiklerini açıkladıktan sonra şöyle buyurmaktadır: "Ey Muhammed! Onlara tenkit ve kınama yoluyla sor. Erkek çocuklarını kendilerine has kılmalarından dolayı yapmış oldukları taksimat ve akıllarının düşüklüğünden dolayı onları sorgula. Ayette şiddetle kötü gördükleri kızları Yüce Allah'a nispet etmeleri, kendilerinin razı olmadıklarını Yüce Allah'a isnatta bulunmaları tenkit edilmektedir. Ayrıca ayet-i kerîmede taksimatın adaletsizliğinin ve ifadenin tuhaflığının açıklanması vardır. Kendilerine seçmedikleri bir şeyi Yüce Allah'a nasıl nispet ederler? Nitekim bunu başka bir ayet-i kerîmede Yüce Allah şöyle ifade etmektedir: ﴿أَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْأُنْثى، تِلْكَ إِذاً قِسْمَةٌ ضِيزَى﴾ *"Size erkek O'na dişi öyle mi? Öyle ise bu çok insafsızca bir taksim."*[334] Daha sonra onların meleklerin dişi olduklarıyla ilgili sözlerini tenkit eden istifham gelmektedir. Müşrikler, meleklerin yaratılışına şahit olmadıkları halde nasıl böyle bir hükümde bulunabiliyor? Bu tenkit içeren istifham, birinci hitaptan daha şiddetli olan başka bir hitaba geçiştir. Onlar melekleri nasıl dişi kabul eder? Halbûki o Müşrikler, bizim melekleri yarattığımız zaman orada değildi. Bunu ancak müşahede eden bilir. Onlar buna şahit olmadı ve ellerinde sözlerini teyit eden ne doğru bir nakil ne de selim bir akıl yönünden herhangi bir delilleri vardı.

Buna benzer başka bir ayet-i kerîmede Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿وَجَعَلُوا الْمَلَٰٓئِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبٰدُ الرَّحمٰنِ إِنٰثًاۚ أَشَهِدُوا خَلْقَهُمْۚ سَتُكْتَبُ شَهٰدَتُهُمْ وَيُسْـَٔلُونَ﴾ *"Onlar Rahman olan Allah'ın kulları olan melekleri de dişi saydılar. Onlar meleklerin yaratılışını gördüler mi? Onların şahitlikleri yazılacak ve onlar sorguya çekileceklerdir."*[335] Yani onlar kıyamet günü sorguya çekileceklerdir.[336] Bunun manası, bizim melekleri yarattığımız gün onlar orada bulundular da meleklerin dişi olarak yaratıldığına şahit mi oldular? Cevap, tabi ki hayır olacaktır. Onlar buna şahit olmadı. O halde niçin yalan söylüyorlar? Yüce Allah'ın ﴿اَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ﴾ *"(Allah) kızları oğullara tercih mi etmiş?"*[337] sözü, kınama ve azarlama içerir. اَصْطَفَى Yani Yüce Allah kızları erkek çocuklarına mı tercih etti? Bundan dolayı mı sizin iddia ettiğiniz gibi onları dişi yarattı? Size ne oluyor da böyle batıl ve

[334] en-Necm 53/12-22.
[335] ez-Zuhruf 43/19.
[336] Vehbe Zühaylî, *et-Tefsîru'l-vasît* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1422), XXIII, 148.
[337] es-Saffât 37/153.

bozuk bir hükümde bulunuyorsunuz? Hiç düşünmüyor musunuz? Aklınızı çalıştırın. Yüce Allah eş ve çocuk edinmekten son derece uzaktır. Yoksa sizin açık bir deliliniz yani iddianızı ispatlayacak kuvvetli bir kanıtınız mı var? Halbûki kuvvetli delil, ancak Yüce Allah'ın vahiyle indirdiği ve haber verdiği kitapta olur. O halde, içerisinde sizin iddia ettiğiniz şeyler bulunan فَأْتُوا بِكِتٰبِكُمْ "*Getirin kitabınızı."* İddianızda إِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِينَ *"Doğru söylüyorsanız"* Hani nerede kitabınız? Zaten sizi hidayete erdirmek için inen Kur'ân-ı Kerîm'e inanmadınız. Böylece Yüce Allah onların bu iftiralarını en kuvvetli deliller ile geçersiz kıldı.[338]

Daha sonra Yüce Allah onların bu iddialarını tekrar önlerine sürmekte ve çocuk edinmekten uzak olduğunu takrîr etmektedir. Niçin ihtiyaç duysun ki? Yeryüzü ve gökyüzünde her ne varsa hepsi onundur. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿قَالُوا اتَّخَذَ اللهُ وَلَدًا سُبْحٰنَهُ هُوَ الْغَنِيُّ لَهُ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ إِنْ عِنْدَكُمْ مِنْ سُلْطٰنٍ بِهٰذَا أَتَقُولُونَ عَلَى اللهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ *"Dediler ki: "Allah, kendine çocuk edindi". O, böyle şeylerden münezzehtir. O, müstağnidir. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi onundur. Bu hususta elinizde hiçbir delil yoktur. Allah'a karşı bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?"* [339]

3.2. KUR'ÂN'DA OLGULARA YÖNELİK TENKİT İÇERİKLİ İSTİFHAMLAR

Kur'ân-ı Kerîm'de olgulara yönelik tenkit içerikli istifhamlar, sayılamayacak kadar çoktur. Ancak araştırmamızda hedef ve gayeyi açıklayan fesat, ilhad ve taklitçilik olgularıyla ilgili istifhamlara yer verilecek ve bunlarla ilgili bazı örnekler sunulacaktır. Fesat olgusuna yönelik tenkit içerikli istifhamlar da mâlî, ahlakî ve toplumsal olmak üzere üç bölümde incelenecektir.

3.2.1. Fesat Olgusuna Yönelik Tenkit İçerikli İstifhamlar

Fesat, kötü bir huy ve toplumlarda görülen tehlikeli patolojik bir olgudur. Ancak bu olgunun İslâm toplumunda ortaya çıkması daha kötüdür. Bazıları fesadı şöyle tarif etmiştir: Fesat, bilgeliğin gerektirdiği sınırın değişmesidir ve iyiliğin zıddıdır.[340] Kötülüğün tüm manalarını içinde barındıran bir isimdir; bu yüzden çeşitli alanlara dahil

[338] Ebû Bekir Câbir b. Mûsâ b. Abdilkâdir el-Cezâirî, *Eyseru't-tefâsîr li'l-kelâmi'l-'aliyyi'l-kebîr* (Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hıkem, 2003), IV, 430.
[339] Yûnus 10/68.
[340] Ebû Hilâl el-'Askerî, *el-Furûku'l-lügaviyye,* thk. Muhammed İbrâhîm Selîm (Kahire: Dâru'l-'Ilm ve's-Sekâfe, ts.), 214.

edilmiştir. Bundan dolayı fesat, zulmün ve adaletsizliğin babasıdır denilmiştir. Bazılarına göre ise zulümden daha geneldir; çünkü zulüm, eksikliktir.[341] Fesat ise eksiklikten daha ötedir. Melekler, fesat ve ona bağlı olumsuzluklardan korktukları için henüz daha insanın yaratılma aşamasının başında seslerini yükseltmeye başlamıştır. Yüce Allah bunu şöyle haber vermektedir: ﴿وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً ۖ قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ ۖ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ *"Bir zamanlar Rabb'in meleklere: "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" demişti. (Melekler): "A!.. Orada bozgunculuk yapacak ve kan dökecek birisini mi yaratacaksın? Oysa biz seni överek tesbih ediyor ve seni takdis ediyoruz" dediler. (Rabb'in): "Ben sizin bilmediklerinizi bilirim"dedi."* [342]

Kur'ân'da çeşitli konularda malî, ahlakî ve toplumsal bozulmayla ilgili pek çok tenkit içerikli istifham bulunmaktadır. Şimdi ilk olarak malî yolsuzlukla ilgili örnekler üzerinde durulacaktır.

3.2.1.1. Malî Yolsuzluğa Yönelik Tenkit İçerikli İstifhamlar

İtikadî zayıflıktan sonra hiç şüphesiz malî (finansal) yolsuzluk gelir. Yüce Allah, bu konuda bir ayet-i kerîmede şöyle buyurmaktadır: ﴿قُلْ أَرَءَيْتُمْ مَا أَنْزَلَ اللهُ لَكُمْ مِنْ رِزْقٍ فَجَعَلْتُمْ مِنْهُ حَرَامًا وَحَلٰلًا قُلْ ءَآللهُ أَذِنَ لَكُمْ ۖ أَمْ عَلَى اللهِ تَفْتَرُونَ﴾ *"De ki, "Baksanıza, Allah sizin için nice rızıklar indirdi, siz onlardan bir kısmını haram, bir kısmını helâl yaptınız". De ki, "Size Allah mı izin verdi, yoksa siz Allah'a iftira mı ediyorsunuz?"*[343] Kimilerine göre o, itikadî bozukluktan sonra her kötülüğün kapısıdır. Bundan dolayı fesatlığın bu türünden sakındıran ve ondan kurtarmaya, cömertlik ve el açıklığı gibi güzel sıfatlarla onu değiştirmeye teşvik eden ayet-i kerîmeler gelmiştir. Zira her kim finansal yolsuzluk yaparsa cimrilik, haset, ihtiras, sahtekârlık ve tamahkârlık gibi kötü vasıflara sahip olur. Bu vasıflarla mücadelede, tenkitte ve onlardan sakındırma konusunda Kur'ân-ı Kerîm'deki istifhamlar son derece keskin ve kararlıdır. Bu tenkit içerikli istifhamlardan bazıları şöyledir.

---

[341] Eyyûb b. Mûsâ el-Kefevî, *el-Külliyyât*, thk. Adnân Dervîş (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 692.
[342] el-Bakara 2/30.
[343] Yûnus 10/59.

Örnek 1:

﴿أَمْ لَهُمْ نَصِيبٌ مِّنَ الْمُلْكِ فَإِذًا لَّا يُؤْتُونَ النَّاسَ نَقِيرًا أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَىٰ مَا ءَاتَىٰهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِۦ﴾.

"Yoksa onların yönetimde bir payı mı vardır. Eğer öyle olsaydı, insanlara bir çekirdeğin zerresini bile vermezlerdi. Yoksa onlar, Allah'ın lütuf ve kereminden insanlara verdiği nimetleri kıskanıyorlar mı?" [344]

﴿أَمْ لَهُمْ نَصِيبٌ مِنَ الْمُلْكِ﴾ *"Yoksa onların yönetimde bir payı mı vardır"* cümlesindeki أَمْ munkatıdır. Yani بَلْ أَلَهُمْ "Bilakis onların var mıdır?" manasına gelir. Hemze, onların mülkten bir paylarının olmadığını ifade eder. Yani cümle "onların bundan payı yoktur" anlamındadır. Daha sonra Yüce Allah şöyle buyurdu: فَإِذًا لَايُؤْتُونَ "*Eğer öyle olsaydı, vermezlerdi."* Bu cümle "Eğer onların yönetimde bir nasibi olsaydı, cimrilikteki aşırılıklarından dolayı bir çekirdeğin zerre miktarı kadar bile vermezlerdi" demektir.[345] Burada hitap Yahudileredir ve cümle istifham-ı inkârîdir. Yani onların yönetimde herhangi bir payları yoktur. Şayet onların dünya mülkünden veya Yüce Allah'ın mülkünden bir payları olsaydı, Allah'ın kullarına karşı cimri davranır ve cimriliklerinin aşırılığından dolayı insanlardan hiç kimseye en küçük bir şey bile vermezlerdi. Çünkü şöyle diyorlardı: "Biz yönetime ve nübüvvete Araplardan daha ehiliz. O halde onlara nasıl tabi oluruz? Yüce Allah da onları yalanlamakta ve iddialarını boşa çıkarmaktadır.[346]

Ayet-i kerîmede onların kötülüklerini ortaya çıkarmaya yönelik bir tenkit vardır. Aynı şekilde başka kötülüklerinin de detaylı olarak anlatılması söz konusudur. Zira ayette, onların kendi nefislerini temize çıkarma günahlarını zikrettikten sonra yönetimde payları olduğu iddiaları, cimrilikteki aşırılıkları ve ellerinin sıkı olduğu konusuna geçmektedir. Ayet-i kerîmenin başındaki hemze, onların iddialarını inkâr ve yönetimin kendilerine ait olacağı zanlarını boşa çıkarmak içindir. فَإِذًا لَا يُؤْتُونَ النَّاسَ نَقِيرًا "*Eğer öyle olsaydı, insanlara bir çekirdeğin zerresini bile vermezlerdi"* cümlesi, onların cimrilik ve aşağılıkları sebebiyle bazı şeylerden mahrum bırakılmaya müstehak olduklarının

[344] en-Nisâ 4/53-54 .
[345] Hemedânî, *el-Kitâbü'l-ferîd,* II, 283.
[346] Dürra, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm ve i'râbuhu,* II, 487.

beyanıdır. Zira onlara yönetimin bir kısmı verilseydi, insanlara en ufak bir şey bile vermezlerdi. Halbûki kendisine yönetim verilenden beklenen, başkalarını kendisine tercih etmesidir. Ayetteki "fe" harfi, mahzuf bir şartın karşılığının sebebini ifade eder. O zaman mana "Şayet onlara yönetimden bir pay verilmiş olsaydı, insanlara zerre miktarı bir şey vermezlerdi" olur. "Zerre miktarı bir şey" şeklinde tercüme edilen نَقِير kelimesinin anlamı, hurma çekirdeğinin üzerindeki oyuk, meyve tohumunda bulunan küçük boşluk demektir. Tıpkı bizim "zırnık koklatmaz" ifadesi gibi küçüklük ve basitlikten kinaye olarak kullanılır.

Örnek 2:

Yüce Allah, kendisine yeryüzünün hazinelerini verdiği, buna mukabil nefsini temizlemeyen, salihlerin yolunda yürümeyen ve bu malları kendi zekasıyla elde ettiğini zanneden Kârûn'u kınayarak şöyle buyurmaktadır: " ﴿قَالَ إِنَّمَا أُوتِيتُهُۥ عَلَىٰ عِلْمٍ عِنْدِيٓ أَوَلَمْ يَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ قَدْ أَهْلَكَ مِنْ قَبْلِهِۦ مِنَ الْقُرُونِ مَنْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُ قُوَّةً وَأَكْثَرُ جَمْعًاۚ﴾ *"Kârûn ise: "O (servet) bana ancak kendimdeki bilgi sayesinde verildi" demiştir. Bilmiyor muydu ki Allah, kendinden önceki nesillerden, ondan daha güçlü, ondan daha çok taraftarı olan kimseleri helak etmişti."*[347]

أَوَلَمْ يَعْلَمْ cümlesindeki hemze inkâr içindir. Vav ise mukadder bir cümle üzerine atıf harfidir. Yani o şahıs iddia ettiği şeyi biliyor mu? Yoksa bilmiyor mu? Ne dediğinin farkında mı? Bunun tam anlamı; o mağrûr aldanmış, kendini beğenmiş ahmak, Yüce Allah'ın geçmiş ümmetlerden bedenen ve mal yönünden kendisinden daha kuvvetli nice kimseleri helak ettiğini bilmiyor mu? Beyzâvî, ayetin tefsirinde şöyle demiştir: "Ayet-i kerîme, Tevrat'ı okuması ve bazı tarihleri ezberlemesinden dolayı sahip olduğu ilmiyle beraber kuvvet ve malının çokluğuna aldanan Kârûn'un haline şaşırmakta ve onu kınamaktadır.[348] Şayet mal ve güç fazilete delalet etseydi Yüce Allah onları helak etmezdi. Bu söz, Kârûn'u azarlamak ve kınamak içindir.[349]

[347] el-Kasas 28/78.
[348] Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, II, 410.
[349] eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, IV, 216.

Örnek 3:

﴿أَلَا يَظُنُّ أُولٰئِكَ أَنَّهُمْ مَبْعُوثُونَ﴾ "*Onlar tekrar diriltileceklerini zannetmiyorlar mı?*"[350] ayeti, insanları malları konusunda hile yapıp aldatan, ölçü ve tartıda eksiklik yapanlar hakkında nazil olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm onları şöyle vasıflandırmaktadır: ﴿الَّذِينَ إِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ وَإِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وَّزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ﴾ *"Onlar insanlardan kendilerine bir şey aldıkları zaman tam ölçerler. Kendileri başkalarına bir şey ölçtükleri veya tarttıkları zaman eksik ölçer ve tartarlar.*"[351] Onlar, alacakları zaman haklarını fazla fazla alır, ancak verecekleri zaman ölçü ve tartıyı eksik tutar. Aldatma ve tamahkârlık olarak isimlendirilen bu bozuk ahlakı Kur'ân-ı Kerîm kınamaktadır. Böyle muamelede bulunan kişi, sanki Yüce Allah'a döneceğinden gafildir. Sanki o; yenilen dirilmeye, hesap vermeye ve kıyamet gününün varlığına inanmamaktadır.[352] Ayetteki hemze, inkârî istifham içindir.

Zan; ezdâd (iki zıt mana içeren) kelimelerden kabul edilir. Hem zan hem de yakîn (kesinlik) ifade eder. Burada yakîn anlamındadır. Yani ayet-i kerîme "onlar kesin olarak bilmiyorlar mı? Şayet kesin olarak bilselerdi ölçü ve tartıda noksanlık yapmazlardı" manasına gelir. Bu istifhamdaki tenkit; ölçü ve tartıda yaptıkları şeyin kötülüğünü, buna cüret etmelerine şaşırmayı, işlemiş oldukları günah ve hatanın hayır ve güzel ahlaktan uzak olduğunu belirtmek içindir. Ayetin manası ise şöyledir: "Nasıl olur da onların yeniden dirilecekleri ve yaptıklarından sorguya çekilecekleri akıllarına gelmez?" [353] Ayet-i kerîmede geçen zan kelimesinin bilinen manada olduğu da söylenmiştir. O zaman mana, "Eğer dirilişten şüphe ediyorlarsa, neden onu düşünsünler ve üzerinde derin tefekkürde bulunsunlar, onu araştırsınlar ve sonucundan korktukları şeyden vazgeçsinler?" şeklinde olur.[354] Bu mana, buradaki hitabın münafıklara yönelik olduğu görüşündeki kimselere göredir. Ayet-i kerîmede taaccübî istifhamın bulunması sebebiyle bazılarına göre, burada soru soran kimse onlara yeniden dirilişle ilgili bildiklerini sormaktadır. وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ *"Eksik ölçüp tartanların vay haline!"*[355] ayetindeki

[350] el-Mutaffifîn 83/4.
[351] el-Mutaffifîn 83/2-3.
[352] Met'anî, *et-Tefsîru'l-belâgî li'l-istifhâm,* IV, 349.
[353] Hân, *Fethu'l-beyân fî makâsidi'l-Kur'ân,* XV, 125.
[354] Şevkânî, *Fethu'l-kadîr,* V, 483.
[355] Mutaffifîn 83/1.

hitap ise, eksik ölçüp tartan Müslümanlara yöneliktir. Münafıkların tersine halis Müslümanlar hiç şüphesiz eksik ölçüp tartmaz.[356]

Kur'ân-ı Kerîm'de cimrilik, mala düşkünlük ve parayı çeşitli hayır işlerinde harcamama gibi vasıfları tenkit eden ve bâki olmayıp geçici olması nedeniyle bu malları infak etmeye teşvik eden tenkit içerikli istifham sadedinde şu ayet-i kerîmelerde, başka bir belâğî özellik vardır. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿وَمَالَكُمْ أَلَّا تُنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللهِ وَلِلهِ مِيرَاثُ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ﴾ *"Neden siz Allah yolunda harcamayasınız ki? Göklerin ve yerin mirası zaten Allah'ındır"*[357] ayetinin başındaki vav, isti'nâfiyye harfidir. مَا (mâ) inkârî istifham ismidir ve mübtedadır. لَكُمْ (Leküm) haberdir. Ayet-i kerîme "Gökyüzü ve yeryüzünün mirası Yüce Allah'ın olduğu halde sizi Allah yolunda infak etmekten hangi şey engellemektedir" anlamına gelmektedir.[358] Sanki Yüce Allah onlara "Allah yolunda mallarınızı infakı terk ettiğiniz zaman size ne fayda sağlayacak? Mallarınız başkalarına geçecek. Mallarınızı, Allah'ın sevabına ulaşmak için niçin infak etmezsiniz? Onları infak etmediğiniz zaman size kalmayacaktır" demektedir.[359] Nesefî'ye göre bu, Yüce Allah'tan kullarına bir azarlamadır.[360] Zahiren bakıldığında ayet-i kerîmede münafıkları değil, infakı terk ettiklerinden dolayı müminleri tenkit ve kınama vardır.[361] Müminlerin dışındakilere yöneltilen benzer tenkitte ise Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿وَمَاذَا عَلَيهِمْ لَوْ ءَامَنُوا بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقَهُمُ اللهُ وَكَانَ اللهُ بِهِمْ عَلِيمًا﴾ *"Bunlar, Allah'a ve ahiret gününe iman etselerdi ve Allah'ın verdiği rızıktan gösterişsiz harcasalardı kendilerine ne zarar gelirdi? Allah onların söz ve işlerini çok iyi bilendir."*[362]

3.2.1.2. Ahlakî Bozulmaya Yönelik Tenkit İçerikli İstifhamlar

Fesadın çeşitlerinden birisi de ahlakî bozulma yani yozlaşmadır. Bunu da sınırları aşmak, zina ve Lût kavminin yaptığı gibi Yüce Allah'ın haram kıldığı fuhşiyat (yüz

[356] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* XXX, 192.
[357] el-Hadîd 57/10.
[358] Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân,* IX, 455.
[359] Mansûr es-Sem'ânî, *Tefsîru's-Sem'ânî,* thk. Yâsir b. İbrâhîm vd. (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997), V, 366.
[360] Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, VIII, 332.
[361] Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 171.
[362] en-Nisâ 4/39.

kızartıcı) fiilleri temsil etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'in pek çok yerinde ahlakî bozulmayı tenkit eden ve kötüleyen ayet-i kerîmeler gelmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

Örnek 1:

﴿وَلُوطًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِۦٓ أَتَأْتُونَ الْفٰحِشَةَ مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِّنَ الْعٰلَمِينَ إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِّنْ دُونِ النِّسَاءِۚ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ﴾

"Lût'u da (peygamber olarak) gönderdik. Kavmine dedi ki: "Sizden önce âlemlerden hiçbirinin yapmadığı çirkin işi mi yapıyorsunuz? Çünkü siz kadınları bırakıp da şehvetle erkeklere gidiyorsunuz. Belki de siz haddi aşan bir kavimsiniz." [363]

Yani Lût'un kavmine şöyle dediği vakti hatırla. ﴿أَتَأْتُونَ الْفٰحِشَةَ "*Çirkin işi mi yapıyorsunuz?"* Buradaki hemze, kınamaya yönelik inkârî istifhamdır. مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِّنَ الْعٰلَمِينَ﴾ "*Sizden önce âlemlerden hiç birinin yapmadığı"* anlamına gelen bu cümle, kötülüğü tekit, tenkit ve kınamayı kuvvetlendirmek için isti'nâf cümlesidir. Kötülüğe bulaşmak iyi değildir. Kötülüğü icat etmek ise daha kötüdür.[364] Nitekim Zemahşerî şöyle demiştir: Lût, ilk önce onları أَتَأْتُونَ الْفٰحِشَةَ "*Çirkin işi mi yapıyorsunuz?"* şeklinde eleştirdi. Daha sonra "bunu ilk yapan sizsiniz" diyerek yaptıkları eylemden dolayı onları kınadı. Ya da takdîrî bir soruya cevap olarak "Onu niçin yapmayalım" dediler. Hz. Lût da onlara "Sizden önce hiç kimse bunu yapmadı. Siz de yapmayın" dedi. ﴿إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهوَةً مِّنْ دُونِ النِّسَاءِۚ﴾ "*Çünkü siz kadınları bırakıp da şehvetle erkeklere gidiyorsunuz"* cümlesi, أَتَأْتُونَ الْفٰحِشَةَ *"Çirkin işi mi yapıyorsunuz?"* sorusunun açıklamasıdır. Buradaki hemze inkâr ve ta'zîm içindir. Yani siz nasıl şehvetlerinize teslim oluyor, Yüce Allah'ın size helal kıldığı kadınları bırakıyorsunuz? Bundan daha iğrenç bir şey yoktur. Çünkü bu davranış, onların hayvansal özelliğidir."[365]

مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِنَ العٰلَمِينَ "*Sizden önce âlemlerden hiç birinin yapmadığı"* cümlesinde sert bir tenkit ve şiddetli bir kınama vardır. Ayetin manası, "bu çirkin işi siz icat ettiniz

[363] el-A'râf 7/80-81.
[364] Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân,* III, 395.
[365] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 125.

ve onu insanlar arasında âdet haline getirdiniz" demektir. Kur'ân-ı Kerîm'in pislikler olarak vasıflandırdığı bu çirkin olgu, daha önce hiç kimsenin aklına dahi gelmemişti. Pek çok kötü davranış vardır ki, yapmaya alışkın olmadıkları için birisi onu yapıncaya ve insanlar da ona şahit oluncaya kadar onu yapmazlardı.[366]

Bu istifhamdaki tenkidin özeti; Hz. Lût'un kavmine, azarlayarak ve kınayarak, erkeklere gitmek olan arsızlık ve çirkinlikte tamamen sınırı aşmış fuhuşa mı gidiyor musunuz? şeklinde bir hitapta bulunmasıdır. Bu konuda İbn Abbâs şöyle demektedir: "Bu, onları ayıplama ve kınamak içindir. مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِّنَ الْعٰلَمِينَ "*Sizden önce âlemlerden hiç birinin yapmadığı"* cümlesi, "bunu sizden önce hiç kimse yapmadı. Livata, bu ümmetten önce hiçbir ümmette görülmedi" manasına gelir.[367]

Bu çirkin olguyu tenkit konusunda ayet-i kerîmeler peş peşe devam etmektedir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿وَلُوطًا إِذ قَالَ لِقَومِهِۦٓ أَتَأْتُونَ الْفٰحِشَةَ وَأَنْتُمْ تُبْصِرُونَ، أَئِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِّنْ دُونِ النِّسَاءِۚ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ﴾ "*Lût'u da (peygamber olarak kavmine gönderdik). O, kavmine şöyle demişti: "Göz göre göre hala o hayasızlığı yapacak mısınız? Siz ille de kadınları bırakıp şehvetle erkeklere yaklaşacak mısınız? Doğrusu siz beyinsizlikte devam edegelen bir kavimsiniz!"*[368] أَئِنَّكُمْ (Einneküm) ifadesi, inkârî istifhamdır. مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِّنَ الْعٰلَمِينَ "*Sizden önce âlemlerden hiç birinin yapmadığı"* cümlesi de çirkinliğin zirvesini açıklayan isti'nâf cümlesidir. Dünyada herkesin bu çirkin davranıştan uzak durma fikri hakkında ittifak etmelerinin tek sebebi, bozulmamış fıtratların ondan nefret etmesi ve saygın bireylerin onu iğrenç görmesidir. Ebû Hayyân bu cümlenin أَتَأْتُونَ fiilindeki zamirden hal olmasını caiz görmektedir. Sanki şöyle denilmiştir: "Siz, sizden önce hiç kimsenin yapmadığı bir şey icat ederek o fuhşiyatı getirdiniz. Siz erkeklere mi gidiyorsunuz? Yani onlarla birlikte mi oluyorsunuz ve yol kesiyorsunuz. Bu kötü eylemi teklif etmek ve zorla kendilerine gitmek için yabancı ve gelip geçenlerin yolunu kesiyorsunuz. Ya da kadınlardan yüz çevirerek ve kadın olmayanlara giderek neslin yolunu kesiyorsunuz. Yani "öldürmek ve mallarını almak için yol kesiyorsunuz" demektir. Ayrıca şöyle de denilmiştir: "Onu en kötü şekilde

[366] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XX, 241.
[367] Hân, *Fethu'l-beyân fî makâsidi'l-Kur'ân,* IV, 402.
[368] en-Neml 27/54-55.

kesiyorsunuz ve ona gidiyorsunuz. Yani o işi toplandığınız meclislerinizde yapıyorsunuz.[369] Kötülüğün bu türünü tenkit eden istifhamların bulunduğu başka ayet-i kerîmelerde Yüce Allah Hz. Lût'un lisanıyla şöyle buyurmaktadır: ﴿أَتَأْتُونَ الذُّكْرَانَ مِنَ العٰلَمِينَ *وَتَذَرُونَ مَا خَلَقَ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِّنْ أَزْوٰجِكُمْ ۚ بَلْ أَنتُمْ قَوْمٌ عَادُونَ﴾ *"İnsanlar içinden erkeklere mi gidiyorsunuz? Bırakıyorsunuz da sizler için yarattığı eşleri! Doğrusu siz insanlıktan çıkmış bir kavimsiniz!"*[370] Hz. Lût başka bir ayet-i kerîmede kavmini kınayarak şöyle dedi: ﴿فَاتَّقُوا اللهَ وَلَا تُخْزُونِ فِي ضَيفِي أَلَيسَ مِنْكُمْ رَجُلٌ رَّشِيدٌ﴾ *"Gelin Allah'tan sakının, beni misafirlerime rezil rüsvay etmeyin. İçinizde hiç aklı başında bir adam yok mu?" dedi.*[371]

3.2.1.3. Toplumsal Bozulmaya Yönelik Tenkit İçerikli İstifhamlar

Tıpkı edebî tenkitin, edebî metinlerdeki yanlışlık ve eksikliği tenkit süzgecinden geçirdiği ve onu edebî yönden incelediği gibi, Kur'ân'daki tenkit de farklı yerlerde, toplumsal bozulmayı engellemek ve onunla savaşmak için tenkit içerikli istifhamlara yer vermiştir. Toplumsal bozulma ile kastedilen ise ırksal ayrımcılık, şantaj, hırsızlık, hürriyetlerin kısıtlanması, cinayet, sılayı rahmi kesmek, insanlar arasındaki anlaşmazlıklar ve buna benzer durumlar gibi ister bireysel ister toplumsal olsun, yaşamış olduğu toplum içerisinde insan hayatını ve ilişkilerini olumsuz etkileyen her tür uygulama ve davranıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de zikri geçen ve toplumsal bozulmayı düzeltme gayesi taşıyan tenkit içerikli istifhamların bulunduğu ayetlerden bazıları şunlardır:

Örnek 1:

Sıla-i rahmin kesilmesiyle ilgili olarak Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿فَهَلْ عَسَيْتُم إِنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُفسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَتُقَطِّعُوا أَرْحَامَكُمْ﴾ "*Demek siz iş başına gelecek olursanız yeryüzünde bozgunculuk çıkaracaksınız ve akrabalık bağlarınızı koparacaksınız öyle mi?"* [372]

---

[369] Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* X, 358.
[370] eş-Şu'arâ 26/165-166.
[371] Hûd 11/78.
[372] Muhammed 47/22.

هَلْ (hel) istifham harfidir, başındaki "fe" harfi de isti'nâfiyyedir.[373] Ayet, "eğer siz işbaşına gelirseniz, yeryüzünde bozgunculuk çıkaracak ve akraba bağlarını koparacaksınız" manasına gelir. Şöyle de denilmiştir: "Şayet idareye geçer ve yönetime hâkim olursanız, rüşvet alarak yeryüzünde bozgunculuk çıkarırsınız. Ya da insanların işlerini üstlenirseniz zulüm ve fesat ile yeryüzünde bozgunculuk çıkarırsınız."[374] Buradaki hitabın Kureyş'e olduğu söylenmiştir.[375] Tercih olan görüşe göre ise münafıklara yöneliktir.

Ayet-i kerîmede akraba bağlarını kesmek olan bu ahlaki bozukluğa, inkârî istifhamın yöneltildiği çok açık olarak görülmektedir. Aklı başında bir insan aşiret, komşu ve akrabaları ile bağlarını nasıl keser? Hemen akabinde gelen ayet-i kerîmede de belirtildiği gibi bunu yapanlara lanet ve kovma gibi katı ceza vaat edilmektedir. Ayet-i kerîmede Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿أُولٰئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللهُ فَاَصَمَّهُمْ وَاَعْمٰى اَبْصَارَهُمْ﴾ *"İşte onlar, Allah'ın lanetlediği, kulaklarını sağır, gözlerini kör ettiği kimselerdir."*[376] Burada kötü ahlaktan kaçındırma ve korkutma vardır.

Örnek 2:

Toplumsal bozulmayla ilgili olan ve başkalarının mallarına zarar vermeyi tenkit eden istifhamlardan birisi Hz. Musa ve Hızır arasında geçen konuşmada görülmektedir. Yüce Allah Hz. Musa'nın lisanıyla sahiplerinin geçim kaynağı ve binekleri olan gemiyi delerek ona zarar veren Hızır'ı kınamıştır. Yüce Allah şöyle haber vermektedir: ﴿قَالَ أَخَرَقْتَهَا لِتُغْرِقَ أَهْلَهَا لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا إِمْرًا، قَالَ أَلَمْ أَقُلْ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا، قَالَ لَا تُؤَاخِذْنِي بِمَا نَسِيتُ وَلَا تُرْهِقْنِي مِنْ أَمْرِي عُسْرًا، فَانْطَلَقَا حَتَّىٰ إِذَا لَقِيَا غُلٰما فَقَتَلَهُ قَالَ أَقَتَلْتَ نَفْسًا زَكِيَّةً بِغَيرِ نَفْسٍ لَّقَدْ جِئْتَ شَيْئًا نُّكْرًا﴾ *"Musa, ona şöyle dedi: "Geminin içindekileri boğmak için mi deldin? Doğrusu çok kötü bir iş yaptın." (Hızır:) "Sen benimle asla sabredemezsin, demedim mi?" dedi. Musa dedi ki: "Unuttuğum şeyden dolayı beni suçlama ve bu işimden dolayı bana bir güçlük çıkarma." Yine gittiler. Nihayet bir erkek çocuğa rastladıklarında Hızır hemen*

[373] 'Ulvân, *el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-mefâtihu'l-gaybiyye*, IV, 2245.
[374] Hemedânî, *el-Kitâbü'l-ferîd,* V, 631.
[375] İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab,* XV, 408.
[376] Muhammed 47/23.

onu öldürdü. Musa: "Kısas olmadan masum bir cana nasıl kıyarsın? Doğrusu sen çok fena bir şey yaptın" dedi."[377]

أَخَرَقْتَهَا cümlesindeki hemze inkârî istifham, أَلَمْ أَقُلْ إِنَّكَ cümlesindeki hemze ise takrîrî istifhamdır.[378] İnkâr mahalli لِتُغْرِقَ أَهْلَهَا *"Geminin içindekileri boğmak için mi deldin?"* cümlesinde belirtilen illettir. Çünkü illet, sorulan fiilin ayrılmaz bir parçasıdır. Bundan dolayı Hz. Musa dışarıdan kötü görülen bu fiili değiştirmek için doğrudan müdahil oldu ve لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا إِمْرًا "*Doğrusu çok kötü bir iş yaptın"* diyerek de onun kötülüğünü tekit etti. إِمْر (imr) kelimesi "büyük" anlamına gelir.[379] Görüldüğü gibi Hz. Musa sadece istifham ve tenkit ile yetinmeyip, bir de onu çok kötü bir iş yapmakla itham etmiştir. Hz. Musa, başkalarına ait malın telef edilmesini ve gemi yolcularının boğulmasını büyük bir iş ve zarar olarak görmektedir.[380] قَالَ أَخَرَقْتَهَا لِتُغْرِقَ أَهْلَهَا لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا إِمْرًا "*Geminin içindekileri boğmak için mi deldin? Doğrusu çok kötü bir iş yaptın."* Yani ayet "gemiyi telef ederek ve içindeki büyük bir topluluğu günahsız yere öldürerek çok büyük kötü bir iş yaptın. Ücretsiz olarak bizi taşımalarına karşılık da nankörlükte bulundun" manasındadır.[381]

İşte burada Hızır'ın Hz. Musa'ya cevabı şöyle olmuştur: ﴿قَالَ أَلَمْ أَقُلْ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا﴾ *"(Hızır:) "Sen benimle asla sabredemezsin, demedim mi?" dedi."*[382] Bu ifadede gereken vefaya riayet edilmemesi sebebiyle ima yoluyla bir kınama vardır. Yani benim sana "Benimle beraberliğe sabredemezsin" dediğimi kabul ediyor musun? demektir.[383] Buradaki istifhamda inkâr ve kınama vardır. O zaman mana, "sana benimle beraberliğe ve arkadaşlığa asla sabredemezsin dedim" şeklinde olur. Çünkü sen hayatta eşya ve işler üzerine hükmedilen şeylerle yürüyorsun. Salih kul ise bu dünyada bütün insanlara gaip olan işlerin neticesini bilmek anlamına gelen hakikat ilmini biliyor. O ilim, senin

---

[377] el-Kehf 18/71-74.
[378] Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân,* VI, 7-8.
[379] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* XV, 375.
[380] Muhammed Mütevellî eş-Şa'râvî, *"Tefsîru'ş-Şa'râvî"* (b.y.: Matâbi'u Ahbâri'l-Yevm, 1997), XIV, 8960.
[381] Kâsimî, *Mehâsinü't-te'vîl,* VII, 49.
[382] el-Kehf 18/72.
[383] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* XV, 375.

insanlar arasında hükmettiğin ahkâm (fıkıh) ilminin dışında Yüce Allah'ın takrîr ettiği hakikatlerin ve neticelerin ilmidir. İki ilim arasındaki fark ise şöyledir. İnsanların işlerini kendisine göre düzenlediği ilim. Varlığın rabbini ve Yüce Allah'ın takdir ettiği şeyi bilme ilmi. Yüce Allah'ın kelîmi (Hz. Musa) hatasını anladı ve işini düzeltti. Daha sonra özür beyan ederek[384] şöyle dedi: ﴿قَالَ لَا تُؤَاخِذْنِي بِمَا نَسِيتُ وَلَا تُرْهِقْنِي مِنْ أَمْرِي عُسْرا﴾ *"Unuttuğum şeyden dolayı beni suçlama ve bu işimden dolayı bana bir güçlük çıkarma."*[385]

Bir başka olayla ilgili olarak Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿فَٱنطَلَقَا حَتَّىٰٓ إِذَا لَقِيَا غُلٰما فَقَتَلَهُۥ قَالَ أَقَتَلْتَ نَفْسًا زَكِيَّةًۢ بِغَيْرِ نَفْسٍ لَقَدْ جِئْتَ شَيْـًٔا نُّكْرًا﴾ "*Yine gittiler. Nihayet bir erkek çocuğa rastladıklarında Hızır hemen onu öldürdü. Musa: "Kısas olmadan masum bir cana nasıl kıyarsın? Doğrusu sen çok fena bir şey yaptın" dedi."*[386] Hz. Musa ve arkadaşı Hızır bir çocuk ile karşılaştı. Hızır o çocuğu hemen orada öldürdü. Hz. Musa öfkelendi ve "Hiçbir günah işlememiş tertemiz bir canı mı öldürdün? dedi. لَقَدْ جِئْتَ شَيْـًٔا نُّكْرا "*Doğrusu sen çok fena bir şey yaptın"* ayeti, "hakkında susulması mümkün olmayan büyük bir kötülük işledin" anlamına gelir.[387] Hz. Musa bu defa verdiği sözü unutmuş değildi; fakat tahammül edemediği kötülüğü kınamayı amaçlıyordu. Günahlardan temizlenmiş, hesap günü gelmemiş, yani kısas hakkı bulunmayan bir canı nasıl öldürebilirsin?[388] Buna benzer başka bir istifham başka bir yerde şöyle geçmektedir: ﴿أَتَقْتُلُونَ رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ ٱللَّهُ وَقَدْ جَاءَكُم بِالْبَيِّنٰتِ مِنْ رَّبِّكُمْ﴾ *"Bir adamı, Rabbim Allah dediği için öldürecek misiniz? Halbûki o size Rabbinizden delillerle gelmiştir*."[389]

Arap şiirinde bunun örneği ise şairin şu sözleridir:

أَظَنَنْتُمْ أَنِّي أَخُونُ وَبِئْسَمَا بِأَخِي الْحَفِيظَةَ وَالْوَفَاءِ ظَنَنْتُمُ

وَاللهِ لَسْتُ بِخَائِنٍ عَهْدا وَإِنْ نَاقَضْتُمُ كُلَّ الْعُهُودِ وَخُنْتُمُ

[384] Muhammed Ebû Zehrâ, *Zehratü't-tefâsîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabi, ts.), IX, 4562.
[385] el-Kehf 18/73.
[386] el-Kehf 18/73.
[387] Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr,* II, 183.
[388] Zühaylî, *et-Tefsîru'l-vasît,* XV, 289.
[389] Gâfir 40/28.

"Sadık ve güvenilir kardeşime ihanet edeceğimi mi zannettiniz? Bu ne kötü bir düşünce! Allah'a yemin ederim ki bütün ahitleri bozarak ihanet etseniz bile ben asla ahde ihanet etmem."

Şair birinci beyitte, kendisini ihanet ettiği düşüncesiyle suçlayan halkını veya arkadaşlarını kınıyor ve onlara şöyle bir soru yöneltiyor: "Benim hakkımda bunu mu düşündünüz?" Sanki onlara "arkadaşlık ve dostluk böyle mi olur?" demek istiyor. İkinci beyitte de kendisine ihanet etmiş olsalar bile ihanet etmeyeceğini, masumiyetine yemin ederek ve niyetinin temizliğine dayanarak kendisini temize çıkarmakta, onlara yönelik eleştiri ve azarını daha da yoğunlaştırmaktadır.

Örnek 3:

Kur'ân'daki tenkit içerikli istifhamların yöneltildiği toplumsal kokuşmuşluklardan birisi de insanlar arasındaki ilişkilerin bozulmasıdır. Bunları da içinde yayıldığı toplumu kırıp geçiren tehlikeli bir hastalık olarak değerlendirilen sû-i zan, gıybet, dedikodu ve tecessüs olguları temsil etmektedir. Kur'ân'daki tenkitler, bu tür kötülüklere düşmekten sakındıran ve insanın tüylerini ürperten bir üslupla gelmiştir. Zira böyle bir duruma düşmeyi ölü insan eti yemeye benzetmiştir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا اجتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَب بَعْضُكُم بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُم أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللهَ إِنَّ اللهَ تَوَّابٌ رَّحِيمٌ﴾ *"Ey iman edenler! Zannın birçoğundan kaçının. Çünkü zannın bir kısmı günahtır. Birbirinizin kusurunu araştırmayın. Biriniz diğerini arkasından çekiştirmesin. Biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz. O halde Allah'tan korkun. Şüphesiz Allah, tevbeyi çok kabul edendir, çok merhamet edendir."* [390]

أَيُحِبُّ cümlesindeki hemze takrîrî istifham içindir.[391] Her birisinin böyle bir şeyi yani ölü insan eti yemeyi sevmemesi onun takrîrî anlamını göstermektedir. Zaten bundan dolayı da sorulan soruya bu anlamda bir cevap فَكَرِهْتُمُوهُ "*İşte bundan tiksindiniz"* şeklinde gelmiştir. Genellikle takrîrî istifham أَلَا يُحِبُّ أَحَدُكُمْ "Sizden biriniz sevmez mi?" şeklinde gelirken, ikrarın tahakkukuna işaret olsun diye ayet-i kerîmede sevmeme üzerine gelen

[390] el-Hucurât 49/12.
[391] Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân*, IX, 274.

istifham, bu şekilde gelmemiştir. Aynı zamanda burada gıybet eden kimsenin benzetme yoluyla tasviri vardır. Gıybet etmenin insan eti yemeye benzetilmesi, eti yenilenin yiyenin kardeşi yapılması ve Yüce Allah'ın فَكَرِهتُمُوهُ "*İşte bundan tiksindiniz"* sözü, sonrakinin öncekine tertip için bir benzetmedir. Sanki şöyle denilmiştir: "Durum tam da zikredildiği gibi ve siz ondan tiksindiniz. Yani tabiatınız gereği ondan tiksinmek üzere yaratıldınız."[392] Yine burada gıybetten nefret ettirme ve onu yerme vardır. Kınama ve kötüleme de gıybet edenedir. Çünkü insan etinin yenmesi insanın tabiatının nefret ettiği bir şeydir. İnsan doğası bunu kesinlikle hoş görmez. Ayrıca bu, şer'en de haramdır. Ferrâ'ya göre bu ifadeyle kasdedilen şudur: "İşte bundan tiksindiniz. O halde bunu yapmayın. Tiksindiğiniz gibi ondan uzak durun."[393]

Arap şiirinden misali ise şairin şu sözleridir:

أَيَا طَالِبَ الدُّنْيَا وَيَا تَارِكَ الْأُخْرَى سَتَعْلَمُ بَعْدَ الْمَوْتِ أَيُّهُمَا أَحْرَى

أَلَمْ يَقْرَعُوا بِالْحَقِّ سَمْعَكَ؟ قُلْ بَلَى وَذُكِّرْتَ بِالْآيَاتِ لَوْ تَنْفَعُ الذِّكْرَى

أَمَا وَقْرُ الطَّيْشِ الذي فِيكَ وَاعِظٌ كَأَنَّكَ فِي أُذُنَيْكَ وَقْرٌ وَلَا وَقْرَا

"Ey dünya peşinden koşup ahireti terk eden kişi! Hangisinin daha önemli olduğunu öldükten sonra anlayacaksın.

Kulağını hakikatle çınlatmadılar mı? De ki: Evet. Ayetler sana hatırlatıldı, keşke o hatırlatmalar sana fayda verseydi.

Sendeki bu tutarsızlık ve dengesizlikten ders çıkarmaz mısın? Sanki kulaklarında, öğüdü duymanı engelleyen bir ağırlık var; ama o gerçek bir ağırlık değil. [394]

Beyitlerde peşpeşe gelen tenkit içerikli istifhamlar vardır. Burada hitabın manası, ayetleri ve hak sözü işitmedin mi? Hiç kimse sana oyun ve eğlenceyi bırakıp ahiret için azık edinmeyi hatırlatmadı mı? Hayattaki herhangi bir vaizin öğüdü sendeki deliliği gidermedi mi? Böylece sıfatı dünyayı istemek ve ahireti terk etmek olan gafil bir şahsa

[392] Ebu's-Su'ûd Muhammed b. Muhyiddîn b. Muhammed, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), VIII, 122.
[393] Şevkânî, *Fethu'l-kadîr,* V, 77.
[394] Mahmûd b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşerî, *Dîvânü'z-Zemahşerî* (Beyrut: Dâru Sâdır, 2008), 206.

yöneltilen tenkit, istifhamlarda açığa çıkmaktadır. Hitap, bu vasıfları taşıyan herkesi kapsamaktadır.

3.2.2. İlhâda (Ateizme) Yönelik Tenkit İçerikli İstifhamlar

İlhâd (ateizm); Allah'ın isimleriyle, kutsal evi Kabe'nin ya da yüce ayetlerinin anlamlarıyla ve bu ayetlerin indirildiği kişiyle ilgili olarak hak yoldan sapma ve ondan ayrılma anlamına gelir. Günümüzde Yüce Allah'ın varlığını inkâr etmek manasında kullanılmaktadır. Allah'ın varlığını kabul etmeyenlere göre kâinat yaratıcısız var olmuştur. Madde ezeli ve ebedidir. Kâinattaki değişiklikler tesadüfî ya da maddenin tabiatı ve kanunları gereği olmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm, mülhidlere (ateistlere) cevap verirken eşsiz bir metot takip etmiştir. Onların zan ve şüphelerini tenkit sadedinde hitap, delil sunma ve münakaşa üsluplarını çeşitlendirmede bu durum açıkça ortaya çıkmaktadır. Onlardan hakikati arayanlara, ikna edilmeleri için açık cevaplar vermiştir. Mülhidlere (ateistlere), inat ve inkârda körü körüne ısrardan başka delil ve dayanak bırakmamaktadır. Kur'ân'da ilhada yönelik tenkit içerikli istifhamlardan bazıları şunlardır:

Örnek 1:

﴿قَالَتْ رُسُلُهُم أَفِي اللهِ شَكٌّ فَاطِرِ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ﴾ *"Peygamberleri dedi ki: "Gökleri ve yeri yaratan, Allah hakkında da şüphe mi var?"*[395] Bu, isti'nâfiyye cümlesidir. Sanki peygamberleri onlara ne dedi? diye sorulmuş, onlar da kınayarak ve onların ahmakça sözlerini yadırgayarak "*Allah hakkında da şüphe mi var?"* şeklinde cevap vermiştir. Buradaki hemze onların sözlerini inkâr için kullanılan istifham harfidir.[396] Azarlama, kınama ve inkâr için gelmiştir. Yani son derece açık ve net olmasına rağmen Yüce Allah'ın varlığı hakkında şüphe mi var? Peygamberler kâfirleri bu şekilde kınadıktan sonra Yüce Allah'ın varlığı ve birliği konusunda şüphe olmadığına işaret eden deliller zikredip şöyle dedi: فَاطِرِ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ "*Gökleri ve yeri yaratan."* Yani onları ve ikisi

[395] İbrâhîm 14/10.
[396] Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân,* V, 163.

arasındakileri yoktan var ve icat eden.[397] Çok açık olması nedeniyle burada şüpheye mahal yoktur. Böyle bir iddiada bulunmaya nasıl cesaret ediyorsunuz? İbn Kesir şöyle demiştir: "Onun varlığı hakkında şüphe mi var? Fıtrat onun varlığına şahittir ve onu ikrar etme üzerine yaratılmıştır.[398] Gökyüzü ve yeryüzünü yaratan Yüce Allah hakkında nasıl şüphe edersiniz? O, bu ikisini sağlam ve harika bir nizam üzerine yaratmıştır. O ikisi içinde de sayılamayacak kadar çok varlık halk etmiştir. O halde onun birliği ve varlığı konusunda şüphe edilmemesi gerekir.[399] İnkârın kaynağı, Yüce Allah'ın varlığı konusunda şüphenin vaki olmasıdır. Önemine binaen (شَكّ) şüphe kelimesinin tealluku öne geçmiştir. أَشَكٌّ فِي الله ؟ şeklinde deseydi böyle bir mana ifade etmezdi.

Örnek 2:

﴿أَمْ خُلِقُوا مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ أَمْ هُمُ الْخٰلِقُونَ، أَمْ خَلَقُوا السَّمٰوٰتِ الْأَرْضَ ۚ بَلْ لَّا يُوقِنُونَ، أَمْ عِنْدَهُمْ خَزَائِنُ رَبِّكَ أَمْ هُمُ الْمُصَيْطِرُونَ، أَمْ لَهُمْ سُلَّمٌ يَسْتَمِعُونَ فِيهِ ۖ فَلْيَأْتِ مُسْتَمِعُهُم بِسُلْطٰنٍ مُّبِينٍ﴾ *"Yoksa onlar, hiçbir şey olmadan (yani yaratıcısız) mı yaratıldılar? Yoksa kendileri yaratıcı mıdırlar? Yoksa gökleri ve yeri onlar mı yarattılar? Hayır, onlar düşünüp hakikati anlamazlar. Yoksa Rabbinin hazineleri onların yanında mıdır? Yahut hâkim (her şeyin yöneticisi) kendileri midir? Yoksa kendilerine mahsus (üzerine çıkıp sırları) dinleyecekleri bir merdivenleri mi var? Öyleyse dinleyenleri, açık bir delil getirsin."*[400] Ayette peşpeye gelen istifhamlardaki tenkit, karşı tarafın kendi hatasını kabul etmekten başka seçeneğe sahip olmayacak şekildeki açık deliller ve akli hitaplar çerçevesinde ilhada (ateizme) ve Yüce Allah'ın varlığını inkâra çözümler sunmaktadır. İki ayet-i kerîmenin yaratılış konusunda işaret ettiği üç olasılık vardır. İnsan ve hayatın tezahürleri, kendisini kuşatan evren, yer ve gök, hepsi yaratılmıştır. Peki, bütün bunları kim yarattı?

Birinci olasılık, bunların kendi kendilerine varolmasıdır. Bu ihtimal, insan aklının hakikatleriyle çelişmektedir. Çünkü bunlar, herhangi bir şey yokken nasıl kendiliğinden var olacak? Var olan bir şeyin, kendisini yoktan vücuda getiren bir mucidi vardır. Yok olan bir şey, başka bir şey icat edemez. O halde bu olasılık insan aklının önermeleriyle

[397] Hân, *Fethu'l-beyân fî makâsidi'l-Kur'ân,* VII, 92.
[398] Kâsimî, *Mehâsinü't-te'vîl,* VI, 304.
[399] Hıcâzî, *et-Tefsîru'l-vâdıh*, II, 250.
[400] et-Tûr 52/35-38.

çeliştiği için geçersizdir. Yüce Allah şöyle buyuruyor: أَمْ خُلِقُوا مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ *"Yoksa onlar, hiçbir şey olmadan (yani yaratıcısız) mı yaratıldılar?"*

İkinci olasılık, bazı mahlûkatın diğer bazılarını yaratmış olmasıdır. Bu da aynı şekilde aklın temel gerçekleriyle çelişmektedir. Çünkü yaratılmazdan önce yok olan şey, yok olan başka bir şey var edemez. Dolayısıyla bu ihtimal de geçersizdir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: أَمْ هُمُ الخٰلِقُونَ "*Yoksa kendileri yaratıcı mıdırlar?"*

Üçüncü olasılık ise onların yaratılmamış olmalarıdır. Halbûki o, mahlûkatı yaratmıştır. İkinci olarak o yaratıcı, mahlukatın özelliklerine zıt sıfatlarla vasıflanmaktadır. Mahlûkat, daha önce mevcut değilken var olmuştur. Hâlık, zatıyla vâcibu'l-vücuttur. Mahlûkatın başlangıcı ve sonu vardır. Hâlık ise ilktir, ondan önce hiçbir şey yoktur. O, sondur ve kendisinden başka hiçbir şey olmayacaktır.[401]

Yukarıda geçen ayet-i kerîmeler, mülhidlerin (ateistlerin) kâinattaki acziyet ve zaaflarını ortaya koymak için onları kınama sadedinde işi daha da ileriye götürüyor. Ta ki onlar, Yüce Allah'ın yokluğu konusundaki iddialarını destekleyecek herhangi bir dayanağa sahip olamasınlar. Onlar, yeryüzünün hazinelerine ve mahlûkâtın rızıklarına malik değildir. Yüce Allah şöyle buyuruyor: ﴿أَمْ عِنْدَهُمْ خَزَائِنُ رَبِّكَ أَمْ هُمُ الْمُصَيْطِرُونَ﴾ *"Yoksa Rabbinin hazineleri onların yanında mıdır? Yahut hâkim (her şeyin yöneticisi) kendileri midir?"* Yani onlar peygamberlik, rızık ve bunun dışındaki şeylere malikler mi ki istedikleri gibi tasarrufta bulunsunlar? Ya da onların mahlûkat üzerinde hâkimiyetleri mi var ki onların işlerini istedikleri gibi idare etsinler? Gerçek böyle değildir. Bilakis, Yüce Allah mülkün sahibi, tasarruf eden ve dilediğini yerine getirendir.

Bu ayet-i kerîmelerin peygamberlik dönemindeki tesiri hakkında Sahih-i Buharî'de şöyle bir rivayet geçmektedir: "Muhammed b. Cübeyr b. Mut'ım babası Cübeyr'den şöyle rivayet etmektedir: Resûlullah'ın (s.a.v) akşam namazında Tûr sûresini okuduğumu işittim. ﴿أَمْ خُلِقُوا مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ أَمْ هُمُ الْخٰلِقُونَ، أَمْ خَلَقُوا السَّمٰوٰتِ وَالأَرْضَ ۚ بَلْ لَّا يُوقِنُونَ، أَمْ عِنْدَهُمْ خَزَائِنُ رَبِّكَ أَمْ هُمُ الْمُصَيْطِرُونَ﴾ ayet-i kerîmelerine gelince sanki kalbim uçacak gibi

[401] Mustafa Müslim, *Mebâhis fi't-tefsîri'l-mevdû'î* (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 2005), XV, 151.

oldu. Bu ayet-i kerîmeler onu derinden etkiledi ve onun İslâm'a girmesinin sebeplerinden biri oldu.[402]

Kur'ân-ı Kerîm'de, Yüce Allah'ın varlığını inkâr eden ateistleri, etrafındaki gece-gündüz gibi açık delilleri ve bu evrenin sisteminin nasıl işlediğini düşünmeye sevkeden tenkit içerikli istifhamlar peş peşe gelmektedir. Onlara "Şayet bu sistem, Yüce Allah ve onun mükemmel hikmeti olmasaydı, bu şekilde olabilir miydi?" şeklinde bir soru yöneltilmektedir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "﴿قُلْ أَرَءَيتُمْ إِنْ جَعَلَ اللهُ عَلَيْكُمُ الَّيْلَ سَرْمَدًا إِلَى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ مَن إِلٰهٌ غَيرُ اللهِ يَأْتِيكُمْ بِضِيَاءٍ أَفَلَا تَسْمَعُونَ قُلْ أَرَءَيتُمْ إِنْ جَعَلَ اللهُ عَلَيْكُمُ النَّهَارَ سَرْمَدًا إِلَى يَومِ القِيٰمَةِ مَن إِلٰهٌ غَيرُ اللهِ يَأْتِيكُمْ بِلَيْلٍ تَسْكُنُونَ فِيهِ أَفَلَا تُبْصِرُونَ﴾ *(Resulüm!) De ki: "Düşündünüz mü hiç, eğer Allah üzerinizde geceyi tâ kıyamet gününe kadar aralıksız devam ettirse, Allah'tan başka size ışık getirecek tanrı kimdir? Hâlâ işitmeyecek misiniz?" De ki: "Haber verin bakayım, eğer Allah üzerinizde gündüzü ta kıyamet gününe kadar aralıksız devam ettirse, Allah'tan başka, istirahat edeceğiniz geceyi size getirecek tanrı kimdir? Hâlâ görmeyecek misiniz?"*[403] Konumuzla ilgili olarak Yüce Allah başka bir ayet-i kerîmede ise şöyle buyuruyor: ﴿هٰذَا خَلْقُ اللهِ فَأَرُونِي مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ بَلِ الظّٰلِمُونَ فِي ضَلٰلٍ مُّبِينٍ﴾ *"İşte bu, Allah'ın yarattığıdır. Haydi gösterin bana O'ndan başkaları ne yaratmıştır? Fakat o zalimler, apaçık bir sapıklık içindedirler."*[404]

Daha sonra ayet-i kerîmeler onları, kendilerini, yaratılışlarını ve bedenlerinin taşıdığı mucizeleri düşünmeye çağırdı. Şüphesiz bu mucizeler, bu beden ve nefisleri yaratan ve onları mükemmel olarak var eden bir yaratıcıya işaret etmektedir. Bunu Yüce Allah şöyle ifade etmektedir: ﴿وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ﴾ *"Kendi nefislerinizde nice ibretler vardır. Hiç görmüyor musunuz?"*[405] Şüphesiz bu hassasiyet ve mükemmelliğin kendiliğinden olması mümkün değildir. Bilakis bunun arkasında onu yapan, mükemmel ve büyük bir yaratıcı vardır. Yüce Allah bunu istifham sigasıyla şu şekilde dile getirmektedir: ﴿مآ أَشْهَدْتُهُمْ خَلْقَ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَا خَلْقَ أَنْفُسِهِمْ وَمَا كُنْتُ مُتَّخِذَ الْمُضِلِّينَ عَضُدًا﴾ *"Ben, onları (İblis ve*

[402] Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Mustafa Dîb el-Begâ (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1993), IV, 1839.
[403] el-Kasas 28/71-72.
[404] Lokmân 31/11.
[405] ez-Zâriyât 51/21.

soyunu) ne göklerin ve yerin yaratılışında ne de kendilerinin yaratılışında şahit tutmadım ve hiçbir zaman doğru yoldan çıkanları yardımcı edinmiş değilim."[406] Başka bir ayet-i kerîmede Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي ءَايٰتِنَا لَا يَخْفَوْنَ عَلَيْنَا أَفَمَنْ يُلْقَىٰ فِي النَّارِ خَيْرٌ أَم مَّن يَأْتِي ءَامِنًا يَوْمَ القِيٰمَةِۚ اِعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ إِنَّهُۥ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾ *"Ayetlerimiz hakkında doğruluktan ayrılıp inkâra sapanlar bize gizli kalmazlar. O halde ateşe atılacak olan mı daha hayırlıdır, yoksa kıyamet günü güven içinde gelecek olan mı? İstediğinizi yapın. Şüphesiz ki Allah, yaptığınız şeyleri hakkıyla görür."* [407]

Yüce Allah'ın rubûbiyetini kabul edip, ulûhiyetini inkâr eden ve ona ortaklar edinen mülhidlere (ateistlere) yöneltilen tenkit içerikli istifhamların en güzeli, takrîrî istifham ile rubûbiyetin bir olduğu konusunda Kur'ân-ı Kerîm'in kendilerine hitap ettiği ayetlerdir. Onlar Yüce Allah'ın rubûbiyetini kabul ederse O, bunu onlara karşı delil olarak kullanır, kendisinin ibadete layık tek ilah olduğuna dair onları azarlar. O'nun tek Rab olduğunu kabul etmelerine rağmen, kendisine ortak koşmalarını kınar. Zira her kim, yalnız O'nun Rab olduğunu kabul ediyorsa, yalnız O'nun ibadete layık olduğunu da kabul etmelidir. Bunun en bariz örneği Yüce Allah'ın şu ayet-i kerîmesidir: ﴿قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْاَرْضِ اَمَّنْ يَمْلِكُ السَّمْعَ وَالْاَبْصَارَ فَسَيَقُولُونَ اللهُ فَقُلْ اَفَلَا تَتَّقُونَ﴾ *"De ki, "size gökten ve yerden kim rızık veriyor? O, kulaklara ve gözlere hükmeden kim?"*[408] فَسَيَقُولُونَ اللهُ "*Hemen 'Allah'dır' diyecekler."*[409] Onun rubûbiyyetini bu şekilde ikrar ettiklerinde Yüce Allah فَقُلْ اَفَلَا تَتَّقُونَ "*De ki, "O halde Allah'a karşı gelmekten sakınmaz mısınız?"*[410] buyurarak şirk koşmalarını kınamaktadır.

Konumuzla ilgili buna benzer pek çok ayet-i kerîme mevcuttur. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

---

[406] el-Kehf 18/51.
[407] Fussilet 41/40.
[408] Yûnus 10/31.
[409] Yûnus 10/31.
[410] Yûnus 10/31.

1. ﴿قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمٰوَاتِ السَّبْعِ وَرَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ﴾ *"Yedi kat göklerin Rabbi, azametli Arş'ın Rabbi kimdir?" diye sor."*[411] سَيَقُولُونَ لِلّٰهِ *"(Onlar da) 'Allah'ındır' diyecekler"*[412] şeklinde itirafta bulununca Yüce Allah onların şirke düşmelerini kötüleyip kınamak suretiyle şöyle buyurmaktadır: اَفَلَا تَتَّقُونَ *"O halde Allah'a karşı gelmekten sakınmaz mısınız?" de.*[413]

2. ﴿قُلْ مَنْ بِيَدِهٖ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ يُجِيرُ وَلَا يُجَارُ عَلَيْهِ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ سَيَقُولُونَ لِلّٰهِ﴾ *"Eğer biliyorsanız (söyleyin), her şeyin melekûtu (mülkiyeti ve yönetimi) kendisinin elinde olan, kendisi her şeyi koruyup kollayan; fakat kendisi korunmayan (buna muhtaç olmayan) kimdir?" diye sor."(Bunlar da) Allah'ındır." diyecekler."*[414] Onlar bu şekilde ikrar edince şirke düşmelerini kötülemek ve onları kınamak için şu ayet gelmektedir: قُلْ فَاَنّٰى تُسْحَرُونَ *"Öyle ise nasıl olur da büyülenirsiniz?" de."*[415]

3. ﴿قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ قُلِ اللّٰهُ﴾ *"De ki: "Göklerin ve yerin Rabbi kimdir?" De ki: "Allah'tır."*[416] Aynı şekilde onlardan itiraf gelince Yüce Allah onların şirke düşmelerini kötüleyip kınayarak şöyle cevap vermektedir: ﴿قلْ اَفَاتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِهٖ اَوْلِيَاءَ لَا يَمْلِكُونَ لِاَنْفُسِهِمْ نَفْعًا وَلَا ضَرًّا﴾ *"De ki: "Allah'tan başkalarını, o kendi kendilerine ne bir fayda ne de bir zarar verebilenleri dostlar mı ediniyorsunuz?"*[417]

4. ﴿وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللّٰهُ﴾ *"Eğer sen onlara kendilerini kimin yarattığını sorsan elbette: "Allah" derler."*[418] Yine burada da onlardan ikrar gerçekleşince aynı şekilde kendilerine kötüleme ve kınama gelmektedir. فَاَنّٰى يُؤْفَكُونَ *"O halde nasıl haktan çevriliyorlar?"*[419]

---

[411] el-Mü'minûn 23/86.
[412] el-Mü'minûn 23/87.
[413] el-Mü'minûn 23/87.
[414] el-Mü'minûn 23/88-89.
[415] el- Mü'minûn 23/89.
[416] er-Ra'd 13/16.
[417] er-Ra'd 13/16.
[418] ez-Zuhruf 43/87.
[419] ez-Zuhruf 43/87.

5. ﴿وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ لَيَقُولُنَّ اللّٰهُ﴾ *"Andolsun ki onlara, "Gökleri ve yeri yaratan, güneşi ve ayı buyruğu altında tutan kimdir?" diye sorsan "Allah" derler."*[420] Burada da ikrar ettiklerinde Yüce Allah onlara inkârî istifham ile şöyle mukabelede bulunuyor: فَأَنَّى يُؤْفَكُونَ *"O halde nasıl (haktan) çevrilip döndürülüyorlar?"*[421]

6. ﴿اَمَّنْ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَاَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَاَنْۢبَتْنَا بِهٖ حَدَائِقَ ذَاتَ بَهْجَةٍ مَا كَانَ لَكُمْ اَنْ تُنْۢبِتُوا شَجَرَهَا﴾ *"(Onlar mı hayırlı) yoksa, gökleri ve yeri yaratan, gökten size su indiren mi? Çünkü biz onunla, bir ağacını bile bitirmeye gücünüzün yetmediği güzel güzel bahçeler bitirmişizdir."*[422] Tabi ki burada başka bir cevabın olması mümkün değildir. Yeryüzü ve gökyüzünü yaratmaya kadir olan Yüce Allah, hiçbir şeye gücü yetmeyen varlıklardan daha hayırlıdır. Onların bu itirafı üzerine düşmüş oldukları durumu kötülemek ve kınamak maksadıyla Yüce Allah onlara şöyle bir soru yöneltiyor: ءَاِلٰهٌ مَعَ اللّٰهِ بَلْ هُمْ قَوْمٌ يَعْدِلُونَ "*Allah'la beraber başka bir ilâh mı var! Doğrusu onlar taptıklarını Allah'a denk tutan bir topluluktur.*"[423]

7. ﴿اَمَّنْ جَعَلَ الْاَرْضَ قَرَارًا وَجَعَلَ خِلٰلَهَا اَنْهٰرًا وَجَعَلَ لَهَا رَوَاسِيَ وَجَعَلَ بَيْنَ الْبَحْرَيْنِ حَاجِزًا﴾ *"(Onlar mı hayırlı) yoksa, yeryüzünü oturmaya elverişli kılan, aralarında nehirler akıtan, onun için sabit dağlar yaratan, iki deniz arasına engel koyan mı?"*[424] Aynı şekilde burada da cevap aynıdır. Yüce Allah'tan başka bunları yapacak başka bir varlığın olması söz konusu değildir. Bundan dolayı Yüce Allah onları şöyle kınamaktadır: ءَاِلٰهٌ مَعَ اللّٰهِ بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ *"Allah'ın yanında başka bir ilâh mı var? Hayır onların çoğu (hakikatleri) bilmiyorlar."*[425]

8. ﴿اَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ اِذَا دَعَاهُ وَيَكْشِفُ السُّوٓءَ وَيَجْعَلُكُمْ خُلَفَآءَ الْاَرْضِ﴾ *"(Onlar mı hayırlı) yoksa, kendine yalvardığı zaman bunalmışa karşılık veren ve başındaki sıkıntıyı gideren, sizi*

[420] el-Ankebût 29/61.
[421] el-Ankebût 29/61.
[422] en-Neml 27/60 .
[423] en-Neml 27/60.
[424] en-Neml 27/61.
[425] en-Neml 27/61.

yeryüzünün hakimleri yapan mı?"[426] Yüce Allah'ın bu sorusuna verilecek cevap diğerlerinden farklı olmayacaktır. Bundan dolayı Yüce Allah az düşündüklerini ifade ederek onları şöyle ikaz etmektedir: ءَاِلٰهٌ مَعَ اللهِ قَلِيلًا مَا تَذَكَّرُونَ *"Allah'ın yanında başka bir ilâh mı var? Ne kıt düşünüyorsunuz!"*[427]

9. ﴿اَمَّنْ يَهْدِيكُمْ فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَنْ يُرْسِلُ الرِّيَاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَىْ رَحْمَتِهِ﴾ *"(Onlar mı hayırlı) yoksa, karanın ve denizin karanlıkları içinde size yolu bulduran, rahmetinin (yağmurun) önünde rüzgarları müjdeci olarak gönderen mi?"*[428] Görüldüğü gibi yine soru-cevap metoduyla konu ele alınmakta ve Yüce Allah sözlerine şöyle devam etmektedir: ءَاِلٰهٌ مَعَ اللهِ تَعَالَى اللهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ *"Allah'ın yanında başka bir ilâh mı var? Allah onların koştukları ortaklardan çok yücedir, münezzehtir."*[429]

10. ﴿اَمَّنْ يَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَمَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْاَرْضِ﴾ *"(Onlar mı hayırlı) yoksa, önce yaratan, sonra yaratmayı tekrar eden ve sizi hem gökten hem yerden rızıklandıran mı?"*[430] Cevap malumdur. Yüce Allah onlara meydan okuyarak onlardan şöyle delil istemektedir: ءَاِلٰهٌ مَعَ اللهِ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِين *"Allah ile beraber başka bir ilâh mı var? De ki: Eğer doğru söylüyorsanız, siz kesin delilinizi getirin haydi!"* [431]

11. ﴿اَللهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَفْعَلُ مِنْ ذٰلِكُمْ مِنْ شَيْءٍ﴾ *"Allah, O'dur ki, sizi yarattı, sonra da size rızık verdi, sonra sizi öldürür, sonra sizi diriltir. Hiç sizin ortak koştuklarınızdan, bunlardan birini yapacak olan var mı?*" Burada da cevap aynıdır. Yani onların "bizim şirk koştuklarımız yaratamaz, rızık veremez, öldüremez ve diriltmeye güç yetiremez" şeklindeki itiraflarından sonra Yüce Allah onların yaptıklarını kötüleyerek onları şöyle kınamaktadır: سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى عَمَّا يُشْرِكُونَ *"Allah, onların ortak koştuklarından münezzeh ve yücedir."*[432]

---

[426] en-Neml 27/62.
[427] en-Neml 27/62.
[428] en-Neml 27/63.
[429] en-Neml 27/63.
[430] en-Neml 27/64.
[431] er-Rûm 30/40
[432] er-Rûm 30/40.

Kur'ân'da rubûbiyetin bir olmasıyla ilgili başka ayet-i kerîmeler de çoktur. Bu ayetlerde de sorular takrîrî istifham şeklinde gelmiştir. Rubûbiyeti kabul eden kişinin ulûhiyeti de kabul etmesi gerekir. Bunun misali Yüce Allah'ın şu iki sözüdür: أَفِي اللهِ شَكٌّ *"Allah hakkında da şüphe mi var?"* [433] قُلْ اَغَيْرَ اللهِ اَبْغِي رَبًّا *"De ki: Ben O'ndan başka Rab mi arayayım?"*[434] Her ne kadar bazı âlimler bu istifhamın inkârî istifham olduğunu iddia etseler de Kur'ân-ı Kerîm'den yapılan çıkarımlar, rubûbiyetle ilgili istifhamların inkârî değil, takrîrî olduğuna işaret etmektedir. Çünkü görüldüğü gibi pek çok ayet-i kerîme onların rububiyeti inkâr etmediğini bildirmektedir.[435] Takrîrî istifhamın Arap şiirinden örneği ise şair Cerîr'in, Abdülmelik b. Mervân'ı methettiği şu sözüdür:

أَلَسْتُمْ خَيْرَ مَنْ رَكِبَ الْمَطَايَا وَأَنْدَى الْعَالَمِينَ بُطُونَ راحِ.

"Siz bineklere binenlerin en hayırlısı ve alemlerin en cömerti değil misiniz?"

3.2.3. Taklit ve Bağımlılık Olgusuna Yönelik Tenkit İçerikli İstifhamlar

Taklit ve bağımlılıktan maksat; başkalarını davranış, tutum, gelenek veya inanç bakımından, o konunun doğruluğunu araştırmaksızın takip etmektir. Bilinçsiz bir şekilde başkalarını taklit etme, Kur'ân söylemlerinin birçok yerinde ve çeşitli şekillerde kınayarak ve uyararak ele aldığı kötü bir olgudur. Kur'ân'da bu olguya yönelik tenkit içerikli istifhamlardan bazıları şu ayetlerde geçmektedir.

﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنزَلَ اللهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيهِ ءَابَآءَنَآ أَوَلَوْ كَانَ ءَابَآؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئا وَلَا يَهْتَدُونَ﴾

"Onlara: "Allah'ın indirdiğine uyun" dendiği vakit de: "Yok, atalarımızı neyin üzerinde bulduysak ona uyarız" dediler. Ya ataları bir şeye akıl erdiremez ve doğruyu seçemez idiyseler de mi onlara uyacaklar?"[436]

Ayet-i kerîmedeki hemze kınamak ve inkâr için gelen istifham harfidir.[437] Manası, "babaları cahillerdense de mi onlara tabi olacaklar?" demektir.[438]

---

[433] İbrâhîm 14/10.
[434] el-En'âm 6/164.
[435] Muhammed b. İsmâîl eş-Şevkânî, Muhammed b. Alî es-San'ânî, *Tathîru'l-i'tikâd 'an edrâni'l-ilhâd,* thk. 'Abdülmuhsin b. Hamed el-'Abbâd (Riyad: Matba'atü Sefîr, 2003), 18-20.
[436] el-Bakara 2/170.
[437] Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân,* III, 33.

Zemahşerî ayet-i kerîmenin tefsirinde şöyle demektedir: "Yüce Allah taklit edenleri zemmetmiştir. Zira onlardan daha sapkın kimse yoktur. Sanki Yüce Allah akıl sahiplerine şöyle demektedir: "Şu ahmaklar ne diyor? Hele bir bakın." Onların Müşrikler olduğu söylendi. Başka bir görüşe göre onlar, Yahudilerden bir gruptur. Resûlullah (s.a.v) onları İslâm'a davet etmiş, onlar da 'Yok, atalarımızı neyin üzerinde bulduysak ona uyarız. Onlar bizden daha hayırlı ve daha bilgiliydiler' dedi. أَلْفَيْنَا (Elfeynâ) cümlesinin manası, وَجَدْنَا (vecednâ) bulduk demektir. Ta'cîb manası ise "Babaları dinden bir şey anlamıyor ve doğru yolu bulamadılarsa da mı hala onlara tabi olacaklar? demektir."[439]

Kur'ân; babaları, ecdadı, şeyhleri, hocaları ve liderleri taklit etmeyi tenkit etmiş ve kötülemiştir. Çünkü o, cahilliktir ve cahiliye taassubudur. Onun delilleri bu sûrede ve başka sûrelerde oldukça çoktur. En bariz olanı ise Yüce Allah'ın, kıyamet günü kendilerine tabi olunanların, tabi olanlardan kaçtığını haber verdiği şu iki ayet-i kerîmedir: ﴿إِذْ تَبَرَّاَ الَّذِينَ اتُّبِعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا وَرَاَوُا الْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْاَسْبَابُ وَقَالَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا لَوْ اَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَتَبَرَّاَ مِنْهُمْ كَمَا تَبَرَّؤُا مِنَّا كَذٰلِكَ يُرِيهِمُ اللهُ اَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ﴾ *"O zaman kendilerine uyulan kimseler, azabı görerek kendilerine uyanlardan kaçıp uzaklaşmışlar ve aralarındaki bütün bağlar parça parça kopmuştur. Onlara uyanlar da şöyle demektedirler: "Ah, bizim için dünyaya bir dönüş olsaydı da onların bizden uzaklaştıkları gibi biz de onlardan uzaklaşsaydık!" İşte böylece Allah onlara bütün amellerini, üzerlerine yığılmış hasretler (pişmanlık ve üzüntüler) halinde gösterecektir. Onlar bu ateşten çıkacak değillerdir."*[440] Taklidin yasaklanmasında ve Kur'ân-ı Kerîm'in bunu kabul etmeyip taklit edeni ahirette mazur görmediği yönündeki açık ifadesinde bilginin zorunluluğuna güçlü bir vurgu vardır.[441] İçerisinde taklid olgusunu tenkit eden istifhamların bulunduğu bazı ayet-i kerîmeler şunlardır:

1. ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنزَلَ اللهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ ءَابَآءَنَآ أَوَلَوْ كَانَ الشَّيْطٰنُ يَدْعُوهُم إِلَى عَذَابِ السَّعِيرِ﴾ *"Onlara "Allah'ın indirdiğine tabi olun!" dendiği zaman: "Hayır, biz*

---

[438] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 242.
[439] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 213.
[440] el-Bakara 2/166-167.
[441] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-menâr,* I, 95.

atalarımızı neyin üzerinde bulduksa, onun ardınca gideriz" diyorlar. Şeytan onları cehennem azabına çağırıyor olsa da mı onlara uyacaklar?"[442]

2.﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَى مَا أَنزَلَ اللهُ وَإِلَى الرَّسُولِ قَالُوا حَسْبُنَا مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ ءَابَآءَنَآ أَوَلَوْ كَانَ ءَابَآؤُهُم لَا يَعْلَمُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ *"Onlara: "Allah'ın indirdiği (kitabı)ne ve Peygamber'e gelin" dendiği zaman: "Atalarımızı üzerinde bulduğumuz şey bize yeter" derler. Ataları bir şey bilmeyen ve doğru yolu da bulamayan kimseler olsa da mı?*"[443]

3. Mâide sûresinin başka bir ayetinde, kendilerinden öncekilere tabi oldukları, onları taklit ettikleri, onların dinlerini, örflerini ve hükümlerini kendilerine şiar edindikleri ve Yüce Allah'ın kör cahiliye hükümlerinden daha güzel, daha saf ve daha temiz olarak nitelediği hüküm, şeriat ve dininden yüz çevirdikleri için Mekke Müşriklerini kınayan tenkit içerikli istifham şu şekildedir: ﴿أَفَحُكْمَ الجٰهِلِيَّةِ يَبْغُونَ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللهِ حُكْما لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ﴾ *"Yoksa cahiliyye hükmünü mü arıyorlar? Kesinlikle bilen bir toplum için Allah'tan daha güzel hüküm veren kim olabilir?*"[444]

4. Başka bir ayet-i kerîme, bilmeden tabi olmanın ve taklit etmenin sonuçlarını hatırlatır. Kıyamet gününde cehennemde tâbi olanlar ve tâbi olunanlar arasındaki diyalogdan bahseder. Tâbi olanlar, tâbi oldukları kimseleri kınayarak onlara tenkit içerikli bir istifham yöneltir. Kendilerine tâbi olanlara, dünyada bir şey yapmaktan aciz olan liderlerinden nasıl cevap geliyor? Yüce Allah şöyle haber veriyor: ﴿وَبَرَزُوا لله جَمِيعًا فَقَالَ الضُّعَفَٰٓؤُا لِلَّذِينَ استَكبَرُوا إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا فَهَلْ أَنتُمْ مُّغْنُونَ عَنَّا مِنْ عَذَابِ اللهِ مِنْ شَيْءٍ قَالُوا لَوْ هَدَىٰنَا اللهُ لَهَدَيْنٰكُمْ سَوَاءٌ عَلَينَا أَجَزِعْنَا أَصَبَرْنَا مَا لَنَا مِنْ مَّحِيص﴾ *"(Kıyamet günü) İnsanların hepsi Allah'ın huzuruna çıkacaklar. Ve zayıflar büyüklük taslayanlara şöyle diyecekler: "Bizler, sizlere uymuştuk. Şimdi siz, Allah'ın azabından en ufak bir şeyi bizden savabilir misiniz?" Onlar da diyecekler ki: "Allah bizi hidayete erdirseydi, biz de size doğru yol gösteririrdik. Artık şimdi bizler sızlansak da sabretsek de birdir. Çünkü hiç kaçacak yerimiz yoktur."*[445]Semerkandî bu durumu şöyle izah etmektedir: "Zayıflar yani aşağı derecedeki tâbi olanlar, büyüklük taslayan liderlere "Dünyada biz size tâbi idik, bize

[442] Lokmân 31/21.
[443] el-Mâide 5/104.
[444] el-Mâide 5/50.
[445] İbrâhîm 14/21.

emrettiğiniz şeylere itaat ederdik. Bugün bize bir faydanız olacak mı? Üzerimizdeki Allah'ın azabından bir şey alabilecek misiniz? Onlar yani liderler, zayıflara "Şayet Allah bize hidayet nasip etseydi, biz de size doğru yolu gösteririrdik. Artık pişmanlık ve geri dönüşün yeri yoktur. Zaman geçti, tren kaçtı" derler."[446]

Sonuç olarak; Kur'ân'daki tenkitler, insanlar arasındaki diyalog ve münakaşalar gibi, sade bir tenkit olarak veya karşısındakine üstünlüğü ispat için değil; ancak yüce gayeler ve ulvi hedefler için gelmektedir. Onun gayesi, insanı hayatında ve davranışlarında olgunluğa ulaştırmaktır. Çünkü insan tabiatı gereği kusurlarını kabullenmeye ve hayat tarzını geliştirmeye muhtaçtır. İşte Kur'ân-ı Kerîm'in istifhamlar yoluyla yönelttiği tenkitler bunu açıklamak ve teşvik içindir.[447]

[446] Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, II, 239.
[447] Kerem Abdüssettâr Rıdvân, "İcâbiyyetü'n-nakd, Ru'ye Kur'âniyye", *Mecelletü Külliyyeti'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye bi Asvân* Aded: 4 Mısır (2021), 358.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KUR'ÂN-I KERÎM'DE PEYGAMBERLERLE İLGİLİ TENKİT İÇERİKLİ İSTİFHAMLAR

Kur'ân-ı Kerîm'e bakıldığı zaman başta Resûlullah (s.a.v) olmak üzere, peygamberlere çeşitli istifhamlar yöneltildiği görülecektir. Bu başlık altında öncelikle Resûlullah'a (s.a.v) daha sonra diğer peygamberlere yönelik, sonrasında da peygamberlerin başkalarına yönelttiği tenkit içerikli istifhamlara yer verilecektir. Ancak fazla teferruata girilmeden sınırlı ve belirli örneklerin zikredilmesiyle yetinilecektir. Bu istifhamlar, ister peygamberlerin insan olması sebebiyle Yüce Allah tarafından kendilerine yöneltilenler olsun isterse bunun dışında peygamberlerin kavimlerine veya kavimlerinden peygamberlere yöneltilen tenkit içerikli istifhamlar olsun hepsini içine almaktadır.

İlmi camiada peygamberlerin ismeti (masum oluşları) konusu geniş tartışma alanı olması nedeniyle araştırılması gerekmektedir. Zira Kur'ân-ı Kerîm'de peygamberlere yöneltilen uyarı ve tenkit içerikli hitaplar etrafında pek çok soru gündeme gelmektedir. Bu tenkitler peygamberlerin ismet sıfatına halel getirir mi? Gerek istifham şeklinde gerekse genel olarak bu tenkitler peygamberlerin masumluğu ve konumuyla çelişir mi? Bu tip soruların gündeme gelmesi, peygamberlere has olan ismet sıfatının mana ve tanımının açıklanmasını gerekli kılmaktadır. Masum birisinin hiç hata yapmaması mı gerekir? Bir peygamberin risaletini tebliğ ederken hataya ve insani sürçmelere düşmemesi mi icap eder? Nebi ve resûllerin avam halktan olması ne anlama gelir?

İbn Kuteybe vb. bazı Kur'ân-ı Kerîm araştırmacıları, nebi ve peygamberleri insanî suçlar, küçük günahlar ve evla olanı terk etmeleri şeklinde isimlendirilen durumlardan korumak için şerh ve te'vili zorunlu hale getiren konuların varlığını açıklamıştır. Bu araştırmacıların peygamberlerin Yüce Allah'ın kitabına muhalefetlerini tenzih etmeleri ve te'villeri zorlamaları onları zayıf yöntemlerle konu dışı lafızlara yöneltmiştir.[448] O halde ismet sıfatının tanımı bağlamında bu meselenin açıklanması gerekmektedir. Nebi ve peygamberlere yöneltilen tenkitler etrafındaki konularla çelişmeden ismet sıfatı nasıl anlaşılmalıdır? İsmet sıfatının tanımları ve sınırları nelerdir?

[448] Abdülhakîm er-Râzî, *Nazariyyetü'l-lüga fi'n-nakdi'l-'Arabî* (el-Meclisü'l-A'lâ li's-Sekâfe, 2003), 431.

Masum kimdir? Masum, günaha girmesi mümkün olmayan kişidir denilmiştir.[449] İsmet, araştırmacıların ittifakıyla, Yüce Allah'ın peygamberleri kendilerine peygamberlik verildikten sonra günaha düşmekten ve dine muhalefet etmekten uzak tutması ve korumasıdır. Başka bir görüşe göre bu koruma ve tenzih peygamberlikten öncesi için de geçerlidir.[450]

Kur'ân-ı Kerîm'e baktığımızda nas yoluyla peygamberlerin ismetiyle ilgili bir açıklama bulamıyoruz. Fahruddin Râzî, kitabında peygamberlerin ismetiyle ilgili on beş delil söylemektedir. Ona göre delillerin hepsi peygamberlerin masum olduğuna işaret etmektedir. Ancak bu işaret nas yoluyla değil gereklilik yoluyladır. Bununla beraber Râzî, zikri geçen kitabının girişinde tıpkı diğer insanlar gibi peygamberlerden de sehv ve nisyanın (unutmanın) sadır olmasının caiz olduğunu şöyle açıklamaktadır: "Peygamberler, peygamberlikleri zamanında kasten yapılan küçük ve büyük tüm günahlardan korunmuşlardır. Ancak sehven olması caizdir."[451] Aynı şekilde Râzî, peygamberlerin insan olduğunu ve kendisini vahyin düzelttiği bazı hatalara düşmelerinin mümkün olduğunu hadislerle açıklamaktadır. Konuyla ilgili şu hadisi zikretmektedir: "Resûlullah (s.a.v) şöyle buyurdu: "Sizden hiçbir kimse yoktur ki kendisine cinlerden ve meleklerden birisi kendisine arkadaş olarak vekâlet etmesin. Dediler ki: 'Sana da mı? Evet. Fakat Allah yardım etti ve benim cinim Müslüman oldu. Bana hayırdan başkasını emretmez" diye cevap verdi.[452]

Sonuç olarak yukarıda geçen bilgiler bize göstermektedir ki peygamberler, Yüce Allah'tan gelen vahyi tebliğ etme konusunda hataya düşmekten masumdur. Çünkü Yüce Allah'ın risaleti, hükümleri ve ilkelerini yerine getirme konusunda peygamberlerin hataya düşmemeleri için peygamberliğin tebliğinde ismet sıfatına haiz olmaları bir zorunluluktur. Bundan dolayı onlar peygamberlik görevini yerine getirirken hata yapmadıklarından dolayı getirdikleri her şeye uymak ve itaat etmek gerekir. Ancak bunların dışında kendilerinden bazı hata ve nisyanın sadır olması mümkündür. Fakat

---

[449] Muhammed b. Abdillâh Bedruddîn ez-Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fıkh* (Ürdün: Dâru'l-Kütüb, 1994), VI, 17.
[450] 'Uveyd b. 'Ayyâd el-Matrafî, *Âyâtü 'ıtâbi'l-Mustafâ fî dav'i'l-'ısmet ve'l-ictihâd* (Mekke: Câmi'atü Melik 'Abdülazîz, Külliyyetü'ş-Şerî'a, 2005), 36.
[451] Ebû Abdillâh Fahruddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn er-Râzî, *'Ismetü'l-enbiyâ'*, Takdîm: Muhammed Hicâzî (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1986), 40.
[452] Müslim b. el-Haccâc en-Nîsâbûrî, *Sahîhu Müslim,* thk. Muhammed Fu'âd Abdülbâkî (Kahire: Matba'atü 'Îsâ el-Bânî el-Halebî, 1955), IV, 2167.

onlar hatada ısrar etmez. Çünkü uyarının gelmesi ve vahiyle hatanın düzeltilmesi gerekir.[453] Aynı şekilde tenkit konusunu inceleyen kişi, peygamberlerin hatadan korunduklarını ve onda ısrar etmediklerini görecektir. Çünkü vahiy onların hatalarını ve davranışlarını düzeltmekte, onlara durumu açıklamaktadır. Bununla beraber onda ümmetin diğer fertleri için de irşat ve öğreti vardır. Bilakis şu veya bu eleştirel hitap, yanılmazlıklarına rağmen, resûller için zahiren doğrudur. Çünkü burada maksat, hem onları kendi içlerinde hidayete erdirmek hem de kendilerine uyanlara ve halka doğru yolu göstermektir.

4.1. RESÛLULLAH'A YÖNELİK İSTİFHAMLAR

Kur'ân-ı Kerîm'de, çeşitli durum ve olaylarla ilgili olarak Resûlullah'a (s.a.v) pek çok tenkit içerikli istifhamlar yöneltilmiştir. Belki de Peygamber (s.a.v) beşerî tabiatı ve şahsî ictihadıyla evla olana muhalif bir tasarrufta bulunmuş olabilir. Bu da hayırlı ve güzel olanı elde etme maksadıyla ya da ümmetine olan düşkünlüğünden dolayı ictihatta bulunma durumudur. Nitekim Yüce Allah resûlullah hakkında şöyle buyurmaktadır:

﴿لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ اَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ﴾

"Andolsun size içinizden öyle bir peygamber geldi ki, gayet izzetli ve şereflidir. Sıkıntıya düşmeniz ona çok ağır gelir üstünüze titrer, müminlere gayet merhametli ve şefkatlidir."[454]

Bununla birlikte Kur'ân-ı Kerîm ona şiddetli bir kınama, sert bir azarlama ve acı bir tenkit de yöneltmiştir. Bu durum nadir durumlarda bile görülmektedir. Mesela Yüce Allah kendisine şöyle bir istifham yöneltmektedir:

﴿يَآ اَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا اَحَلَّ اللهُ لَكَ تَبْتَغِي مَرْضَاتَ اَزْوَاجِكَ﴾

"Ey Peygamber! Eşlerinin rızasını arayarak Allah'ın sana helâl kıldığı şeyi niçin sen kendine haram ediyorsun?"[455]

﴿وَتُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللهُ مُبْدِيهِ وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشٰيهُ﴾

[453] Matrafî, *Âyâtü 'ıtâbi'l-Mustafâ fî dav'i'l-'ısmet,* 201-202.
[454] et-Tevbe 9/128.
[455] et-Tahrîm 66/1.

"Nefsinde Allah'ın açacağı şeyi gizliyordun. İnsanlardan çekiniyordun. Halbuki Allah kendisini saymana daha lâyıktı."[456]

Bütün bu ifadeler peygamber ve nebilerin beşerî olmasının ve masumluğunun, Yüce Allah'ın sorumlu tuttuğu risalet ve vahyi tebliğ yönünde olduğunun tekididir. Bunun dışındaki konularda tıpkı diğer insanlar gibi onlar da birer beşerdir. Bu gerçeği Yüce Allah şöyle bildirmektedir: قُلْ إِنَّمَا أَنَاْ بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ *"De ki; ben de sizin gibi ancak bir beşerim."*[457] Mutlak manada masumiyet ise yalnızca tek olan Yüce Allah'a aittir. Onun dışındaki beşer ve diğerleri hata da yapabilir doğru da.

Resûlullah'a (s.a.v) yönelik tenkit içerikli istifhamların bulunduğu bazı ayetler şunlardır:

Örnek 1:

﴿يَآ اَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا اَحَلَّ اللهُ لَكَ تَبْتَغِي مَرْضَاتَ اَزْوَاجِكَ وَاللهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

"Ey Peygamber! Eşlerinin rızasını arayarak Allah'ın sana helâl kıldığı şeyi niçin sen kendine haram ediyorsun? Allah çok bağışlayan çok esirgeyendir."[458]

Yüce Allah ayet-i kerîmede şerefli nebisine helalden kendisini menetmesi sebebiyle tenkit içeren ve azarlayıcı bir istifham üslubuyla hitap etmiştir. Halbûki menettiği şey ister yeminli isterse yeminsiz olsun mübahtır. Kutsal değerine saygı ve makamına hürmeten, kendi eşlerinin rızasını gözetmesi sorgulanmıştır.[459]

1. Yüce Allah'ın لِمَ تُحَرِّمُ *"Niçin haram kılıyorsun?"* cümlesindeki istifham inkâr manasındadır. Allah'ın inkâr etmesi ise yasak ifade eder. Helal olan bir şeyin haram edilmesi mekruhtur. Bir helal ancak Yüce Allah'ın haram kılmasıyla haram olabilir.[460]

2. تَبْتَغِي مَرْضَاتَ أَزْوَاجِكَ cümlesinde تَبْتَغِي fiili muzari sığasında bir haldir. O zaman bu Resûlullah (s.a.v) için bir zelledir. Çünkü Yüce Allah'ın helal kıldığı bir şeyi hiçbir kimse haram yapamaz. Zira Yüce Allah bir şeyi helal kıldığı zaman onu bir hikmet ve

[456] el-Ahzâb 33/37; Muhammed Abdullâh Dirâz, *en-Nebe'ü'l-'azîm*, Takdîm: 'Abdülazîm el-Mat'anî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2005), 54.
[457] el-Kehf 18/110.
[458] et-Tahrîm 66/1.
[459] Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 1986), VI, 3615.
[460] Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXX, 568.

maslahata binaen helal kılmaktadır. Haram ettiği zaman ise maslahatın mefsedete dönüşmesindendir.[461] Ayet-i kerîme "Sana halkın razı olacağı şeyle meşgul olman gerekmez. Bilakis uygun olan eşlerin ve diğer insanların senin rızanı kazanmaları için çalışmaları ve senin de rabbinden sana vahyolunana uymandır" manasına gelir. el-Hatîb şöyle dedi: "Burada kendisine gerekli olmayan şeyin Resûlullah'tan (s.a.v) sadır olduğu şeklinde bir uyarı vardır." Bu küçük günahlardandır. Onun için Yüce Allah Resûlullah'ı (s.a.v) kınamıştır denilmiştir. Buradaki kınama evla olanı terkinden dolayıdır şeklinde de söylenmiştir. Nitekim Nesefi de bunun zelle (hata) olduğunu ifade etmiştir."[462]

3. Bu istifhamla gelen tenkit, yapılmış bir yeminin bozulmasının meşru olduğuna delalet etmektedir. Zira haram kılma ifadesini kefaretin meşruluğu cümlesi takip etmiştir.

﴿قَدْ فَرَضَ اللهُ لَكُمْ تَحِلَّةَ اَيْمَانِكُمْ﴾ *"Allah size yeminlerinizi çözmeyi meşrû kılmıştır"*[463] ayet-i kerîmesinde iki mana vardır. Birincisi, "Yüce Allah yeminlerinizde istisnayı meşru kıldı anlamındadır. İkinci, "Yüce Allah yeminlerinizi kefaret ile çözmenizi (bozmanızı) meşru kıldı" demektir.[464]

Tenkit ve kınamanın bu şekilde gelmesiyle birlikte, lütufla vahyedildiğine dair de pek çok işaretler vardır. Burada Yüce Allah Resûlullah'a seslenirken yalın ismiyle değil ona hürmeten nebilik sıfatıyla nida etmiştir. Halbûki diğer peygamberlere mesela Ey Âdem, Ey Nuh şeklinde isimleriyle hitap etmiştir. İşte burada onun büyüklüğüne, şanının yüceliğine, geçmiş ve geleceklerin efendisi olduğuna işaret vardır. Ona, eşleri ve onların dışındaki her şeyden yüz çevirerek bütün benliğiyle kendisine yönelmesi için nida etmekte ve onun ilahi helal ve haram etme sınırlarından haberdar olduğunu hissettirecek şekilde müphem bir ifade kullanmaktadır.[465]

Yüce Allah'ın lütfuna delalet eden başka bir cümle ise وَاللهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ *"Allah çok bağışlayan çok esirgeyendir*"[466] ayetidir. Helali haram kılma cezayı gerektireceği halde Yüce Allah وَاللهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ buyurmaktadır. Yani Allah, kullarından tevbe edenlerin

[461] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 564.
[462] Hân, *Fethu'l-beyân fî makâsidi'l-Kur'ân*, IV, 205.
[463] et-Tahrîm 66/2.
[464] Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XV, 491.
[465] İsmâîl el-Mukaddim, *Durûs fî Tefsîri'l-Kur'ân* (el-Mektebetü'ş-Şâmile: ed-Durûsü's-savtiyye, el-Mevkı'u'l-İslâmî, ts.), II, 176.
[466] et-Tahrîm 66/1.

günahlarını bağışlayandır. Sana helal kıldığı şeyden kendini menetmeni bağışladı. Kullarından günahlarına tevbe edenlere ceza vermede de son derece merhametlidir. İşin yemin boyutuna gelince nassın imasına göre Resûlullah (s.a.v) yemin etti ve Yüce Allah yemini bozmayı yani kefareti meşru kıldı. Daha sonra şöyle buyurdu: وَاللهُ مَوْلَاكُمْ *"Allah sizin sahibinizdir."*[467] Yani o size güç yetiremediğiniz ve zorlandığınız şeylerde yardım edecektir. Onun için sıkıntı ve meşakkatten kurtulasınız diye yeminleri bozmayı meşru kıldı.[468]

Örnek 2:

﴿عَفَا اللهُ عَنْكَ لِمَ اَذِنْتَ لَهُمْ حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَتَعْلَمَ الْكَاذِبِينَ﴾

"Allah seni affetsin. Doğru söyleyenler kimler, gerçekten yalancılar kimlerdir, bunların iyice belli olmasını beklemeden niçin onlara izin verdin?"[469]

لِمَ اَذِنْتَ لَهُمْ "*Onlara niçin izin verdin*?" cümlesi "sana ne oldu da onlara seninle beraber çıkmayıp geride kalmalarına izin verdin?" manasındadır.[470] Bu, Resûlullah'a (s.a.v) söylenen en güzel ve en latif ifadedir. Zira Yüce Allah عَفَا اللهُ عَنْكَ "*Allah seni affetsin"* şeklinde başlayarak af cümlesini öne almış, daha sonra tenkit içeren istifhamı getirmiştir. Af, suç işlemekten kinayedir. Çünkü onun eş anlamlısıdır denilmiştir. Zemahşerî bu ayet-i kerîmeyi şöyle açıklamıştır: "Hata ettin. Ne kötü bir şey yaptın! لِمَ اَذِنْتَ لَهُمْ "Senden cihattan geri kalmak için izin isteyenlere ve mazeret beyan edenlere sana ne oldu da izin verdin?" Çeşitli özürleri konusunda sadık ile yalancı ortaya çıkıncaya kadar benim iznimi bekleseydin ya. Denildi ki Resûlullah'ın (s.a.v.) emr olunmadığı için Yüce Allah'ın kendisini ikaz ettiği iki şey vardır. Birincisi münafıklara izin vermesi; ikincisi Bedir esirlerinden fidye almasıdır.[471] Çünkü Yüce Allah senden gizlediklerini bilendir. Burada evla olan, gerçek sana ayan beyan ortaya çıkıncaya ve özür bildirenlerden sadık ve yalancı gruplar birbirinden ayrılıncaya kadar onlara izin

[467] et-Tahrîm 66/2.
[468] Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 1986), VI, 3615.
[469] et-Tevbe 9/43.
[470] Behçet Abdülvâhid Sâlih, *el-İ'râbü'l-mufassal li kitâbi'llâhi'l-mürattel* (Ürdün: Dâru'l-Fikr, 1998), IV, 302.
[471] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 274.

vermemendir. Yalan söyleyen ile doğru söyleyeni öğreninceye (tam olarak birbirinden ayırıncaya) kadar onları bekletseydin. Sen onlara izin vermesen bile onlar cihaddan geri kalmada son derece ısrarlıydı. İçinde bulundukları tehlike ve zarardan dolayı Yüce Allah onların sizinle beraber cihada çıkmalarını istemiyordu.[472]

Bazı yorumcular ise Resûlullah'a (s.a.v) yöneltilen bu tenkit ve ikazı, bir insan olarak beşerî bir konum için açık bir tenkit olmasına rağmen kabul edilmesi mümkün olmayan te'villerle açıklamaya çalışmıştır. Onlar şöyle diyorlardı: "Bu hitabın ikaza hamledilmesi gerekmez. Çünkü lafız sadece ikaz için konulmuş değildir. Bilakis böyle söylenir ve istifham murat edilir. Bazen takrîr bazen de ikaz kastedilir. İşte bu lafzın bütün bu zikredilen manalara gelmesi muhtemeldir. O zaman biz bu lafzı diğer manaları göz ardı edip peygamberimiz hakkında ikaza hamledemeyiz.[473] Birinci görüşün sahipleri, ilgili ayette ve içerisinde Musa (a.s), İbrahim (a.s) ve Muhammed'e (s.a.v) tenkit ve ikaz yapılan diğer ayet-i kerîmelerde, tenkit ve ikazın çok açık ve net olduğunu ileri sürerek Kur'ân-ı Kerîm'in birçok yerinde nebilere tenkit yapıldığını ifade etmek suretiyle bu görüşü kabul etmediler. Onlara göre bu şekildeki tenkit ve ikazlar ümmetin kalbinde o peygamber ve nebilerin büyük makamları hakkında olumsuz bir etki bırakmaz. Bilakis onların ilahi inayet ve Yüce Allah'ın gözetim ve denetimi altında olduklarının delilidir. Herhangi bir insanî hataya maruz kaldıklarında onları yönlendirmek ve hatayı düzeltmek için hemen vahiy gelmektedir. Bu ise ne kadar ihtimam gösterildiğinin ve onların Yüce Allah'ın yanındaki makam ve mevkilerinin ne kadar yüce olduğunun delilidir. Diğer taraftan ayet-i kerîmenin af ile başlaması ve ikazın gerekçesi olan münafıklara izin konusunun takdim edilmesi, Yüce Allah'ın peygambere yöneltmiş olduğu ikazda Allah'ın peygambere olan lütuf ve ihsanının ne kadar büyük olduğuna işaret etmektedir. Yani bu nazik ikaz, ikaz edilenin ikaz edenin yanındaki makamının büyüklüğünü göstermektedir. Af ile başlaması, daha sonra olmaması gerekeni beyan etmesi, bunların hepsi buna işarettir.[474]

Resûlullah (s.a.v) Bedir esirlerinden fidye kabul ettiği zaman başka bir ayet-i kerîmede bundan daha çetin bir ikaza maruz kalmıştı. O zaman ikaz çetin ve tehdit de gayet kuvvetli idi. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

---

[472] Zühaylî, *et-Tefsîru'l-vasît,* I, 865.
[473] Şerîf el-Murtazâ, *Emâli'l-Murtazâ,* thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm (Dımaşk: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabî, 1954), II, 402.
[474] Met'anî, *Hasâ'isu't-ta'bîri'l-Kur'ânî,* I, 275.

﴿مَا كَانَ لِنَبِيٍّ اَنْ يَكُونَ لَهُ اَسْرٰى حَتّٰى يُثْخِنَ فِي الْاَرْضِ تُرِيدُونَ عَرَضَ الدُّنْيَا وَاللّٰهُ يُرِيدُ الْاٰخِرَةَ وَاللّٰهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ لَوْلَا كِتَابٌ مِنَ اللّٰهِ سَبَقَ لَمَسَّكُمْ فِيمَآ اَخَذْتُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

"Hiçbir peygamberin, yeryüzünde ağır basmadıkça (kesin zafere ulaşıp üstün gelmedikçe) esirleri olması layık değildir. Siz dünya malını istersiniz, oysa Allah ahireti kazanmanızı murad eder. Allah azizdir, hakimdir. Eğer Allah'dan bir yazı (hüküm) bulunmasa idi aldığınız fidyeden dolayı size mutlaka büyük bir azab dokunurdu."[475]

Bedir muharebesi, hak ile batılın ayrıldığı ilk savaştır. Ümmetin geleceği, dinin ve davetinin yayılması bunun üzerine bina edilmiştir. Bundan dolayı diğer yerlerde ikaz nazik ve yumuşak olmuştur.

﴿عَفَا اللّٰهُ عَنْكَ لِمَ اَذِنْتَ لَهُمْ حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَتَعْلَمَ الْكَاذِبِينَ﴾

"Allah seni affetsin. Doğru söyleyenler kimler, gerçekten yalancılar kimlerdir, bunların iyice belli olmasını beklemeden niçin onlara izin verdin?"[476]

﴿يَآ اَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا اَحَلَّ اللّٰهُ لَكَ تَبْتَغِي مَرْضَاتَ اَزْوَاجِكَ﴾

"Ey Peygamber! Eşlerinin rızasını arayarak Allah'ın sana helâl kıldığı şeyi niçin sen kendine haram ediyorsun?"[477]

Sadık ile yalancının bilinme fırsatı o an kaybolmuş olabilir; ancak başka fırsata ulaşmak mümkündür. Aynı şekilde Resûlullah'ın (s.a.v) helal olan bir şeyi kendisine haram kılması, cihada herhangi bir etkisi olmayan tamamen Resûlullah'ın (s.a.v) kendi şahsıyla ilgili bir meseledir.[478]

Örnek 3:

﴿وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّهُ يَزَّكّٰى﴾ *"Ne bilirsin, belki o temizlenecek?"*[479]

[475] el-Enfâl 8/67-68.
[476] et-Tevbe 9/43.
[477] et-Tahrîm 66/1.
[478] Met'anî, *Hasâ'isu't-ta'bîri'l-Kur'ânî*, I, 274.
[479] 'Abese 80/3.

وَمَا يُدْرِيكَ cümlesindeki و (vav) isti'nâfiyye harfidir. مَا (ma) soru ismi mübtedadır, sükun üzere mebnidir ve mahallen merfudur. يُدْرِيكَ (Yüdrîke) cümlesi haberdir. Cümle "Bu âmânın haliyle ilgili hangi bilgi seni böyle yapmaya sevketti" manasındadır.[480]

Şu bilinen bir gerçektir ki tenkit eden, tenkidini metinlerden bir metne ya da fikirlerden bir fikre yönelttiği zaman büyük çaba sarf etmesi, fikir ve kelimeleri güzel seçmesi beklenir. Uyarmış olduğu konuların ispatına dikkat çekmek için kendisini tenkide sevk eden durumları açıklarken sözü uzatır. Ancak Kur'ân-ı Kerîm'deki tenkit içerikli istifhamlarda bunun tam tersini görüyoruz. Çünkü bu istifhamlar iki veya üç kelimeyle gelmekte, ancak bütün belagat manalarını içermektedir. Sözü uzatmaya ihtiyaç duymadan ve uzun cümleler sarf etmeden, birkaç kelimeyle doğru, düzgün ve ikna edici bir şekilde bunu gerçekleştirmektedir. Bu da ancak onun Yüce Allah'ın kelamı olmasından kaynaklanmaktadır. Abese sûresinde geçen şu ayet, bunun en güzel örneğidir. وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّهُ يَزَّكَّى *"Ne bilirsin, belki o temizlenecek?"*[481] ayetindeki dört kelimeyle maksat ifade edilmiştir. Aynı zamanda bu kısa metinde yapılan tenkit ve kınama Resûlullah'a ağır gelmemesi için عَبَسَ وَتَوَلَّى *(Peygamber) yüzünü ekşitti ve döndü)"*[482] şeklinde ön hazırlık kabilinden gaib üçüncü şahıs hitabından sonra doğrudan Rasûllah'a hitap edilmesinde O'nun için hesap ve ikaz vardır.

Şimdi olaya üç açıdan bakılacaktır. Birincisi, olayın esasıdır. Yani ilim talep eden âmânın gelmesi. İkincisi, yapılan tasarrufu tenkit ve düzeltmek için inen vahyi gerekli kılan Rasûllah'ın davranışıdır. Üçüncüsü olayın sonucudur.

Birincisi, ilim talebiyle âmânın Resûlullah'a gelmesi. Âmâ olan İbn Ümmü Mektûm lakaplı Amr b. Kays Resûlullah'ın (s.a.v) yanına geldi. O sırada Resûlullah (s.a.v) Utbe b. Rebî'a, Ebû Cehil b. Hişâm, Abbâs b. Abdülmuttalib, Übey b. Halef ve Ümeyye b. Halef ile konuşuyor ve onların Müslüman olmalarını istiyordu. İbn Ümmü Mektûm ayağa kalktı ve "Ey Allah'ın Resûlü! Beni bilgilendir. Yüce Allah'ın sana öğrettiklerini bana öğret" dedi. Resûlullah'ın (s.a.v) başkalarıyla meşgul olduğunu bilmeden seslenmeye devam etti. Sözünün kesilmesinden memnun olmayan Resûlullah'ın (s.a.v)

[480] Sâlih, *el-İ'râbü'l-mufassal*, XII, 344-345.
[481] 'Abese 80/3.
[482] 'Abese 80/1.

yüzünde rahatsızlık ifadesi belirdi ve içinden "Şu ekâbir takımı, ona ancak âmâ, avam ve köleler tabi oluyor diyecekler" dedi ve yüzünü ekşitti, ondan yüz çevirip, konuştuğu topluluğa döndü. İşte burası olayda ikinci merhalenin başlangıcıdır. O da Resûlullah'ın (s.a.v) bu şekilde davranması, adamdan yüz çevirmesi ve bu durumu düzeltmek için vahyin inmesidir.[483] Resûlullah (s.a.v) daha henüz kendisiyle baş başa kalmadı ki Yüce Allah'ın kendisine bir söz söyleme veya vahiy indirme halini hissetti. Çünkü vahiy Müslümanlara değil, ona inmekte, söz Müşriklere değil ona idi. Yüce Allah onu ikaz etti ve şöyle dedi: عَبَسَ وَتَوَلّٰى اَنْ جَاءَهُ الْاَعْمٰى "*(Peygamber) Yüzünü ekşitti ve döndü. Kendisine âmâ geldi, diye."*[484] Yüce Allah Resûlüne şöyle diyordu: ﴿وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّهُ يَزَّكّٰى اَوْ يَذَّكَّرُ فَتَنْفَعَهُ الذِّكْرٰى اَمَّا مَنِ اسْتَغْنٰى فَاَنْتَ لَهُ تَصَدّٰى وَمَا عَلَيْكَ اَلَّا يَزَّكّٰى﴾ *"Ne bilirsin, belki o temizlenecek? Veya öğüt belleyecek de öğüt ona fayda verecek. Ama buna ihtiyaç hissetmeyene gelince, Sen ona yöneliyorsun. Onun temizlenmemesinden sana ne?"*[485] Rabbi onu kınıyor ve kınamasında şöyle diyordu: ﴿وَاَمَّا مَنْ جَاءَكَ يَسْعٰى وَهُوَ يَخْشٰى فَاَنْتَ عَنْهُ تَلَهّٰى كَلَّآ اِنَّهَا تَذْكِرَةٌ﴾ *"Âmâ sana can atarak gelen, Allah'tan korkarak gelmişken, sen onunla ilgilenmiyorsun. Hayır hayır, sakın. Çünkü o Kur'ân bir öğüttür."*[486] O esnada Resûlullah (s.a.v) Kureyş kavmine anlatıyordu. Kendisi ile kavim arasında konuşma henüz bitmemişken birisi seslendi ve sanki Amr b. Kays şöyle diyordu: "Bana oku, Yüce Allah'ın sana öğrettiklerini bana öğret." Resûlullah (s.a.v) onun halini soran, ancak kendisine cevap verilmeyen, oturması için kendisine izin verilmediği halde orada duran davetsiz misafirin hali gibi tasavvur etti. Ancak Resûlullah (s.a.v) ona kötülük yaptığını ya da kötülenmesini kastettiğini bilmiyordu. Bir peygambere, birisine kötülük yapması ve insanları haktan saptırması yakışmaz. Resûlullah o gece uyuyamadı. Kuşku içerisinde, rabbinden duyduğu şeyi ve dün kim için yüzünü ekşitip yüz çevirdiğini düşünüyordu.[487]

Peygamber'in yaptığı bu davranışa karşılık işte bu tenkit ortaya çıktı. Sabah olunca Resûlullah (s.a.v) İbn Ümmü Mektûm'u bulup onunla güzel bir şekilde hoş-beş etmek,

[483] Ebu'l-Hasen el-Vâhıdî, *Esbâbü nüzûli'l-Kurân*, thk. 'Isâm b. Abdülmuhsin (Demmâm: Dâru'l-Islâh, 1992), 449.
[484] 'Abese 80/1-2.
[485] 'Abese 80/3-7.
[486] 'Abese 80/8-11.
[487] Met'anî, *Hasâ'isu't-ta'bîri'l-Kur'ânî,* I, 174.

selam vermek, elini sıkmak ve ona "Kendisi hakkında rabbimin beni ikaz ettiği kişi merhaba sana" demek istiyordu. Daha sonra onunla karşılaşınca ona ikramda bulunuyor ve kendisinin ihtiyacı olup-olmadığını soruyordu. Sanki Yüce Allah onu yüz çevirdiği kişiye yöneltmişti ve sanki peygamberin ekşiyen yüzü onu görünce bir ekran ve karşılaştığında ferahlık veren bir yüz oluvermişti. Artık Amr, Resûlullah'ın (s.a.v) müezzini ve onun Medine'deki halifesi idi. Resûlullah (s.a.v) savaşa çıktığı zaman bir iki sefer değil, tam on üç sefer onu kendi yerine Medine'ye halife tayin etmiştir. Veda haccına çıktığı zaman da yine yerine Amr b. Kays'ı halife bırakmıştır. Onun "Rabbim beni en güzel şekilde terbiye etti" sözü bu şekilde yerini buluyordu.

Bu, Yüce Allah'ın Resûlullah'a (s.a.v) yönelttiği ve katılığıyla beraber içerisinde pek çok hakikati beyan ettiği ikaz ve kınamanın en son noktasıydı. Kur'ân-ı Kerîm bundan daha hafif olanları da içermektedir. Yüce Allah, Resûlullah'ın (s.a.v) Abdullah İbnü Ümmi Mektûm'den yüz çevirip, konuşmakta olduğu Kureyş heyetine yönelirken içinde bulunduğu niyeti açıklamaktadır. Yine Yüce Allah'ın yüz ekşitme ve yüz çevirme fiillerini anlatırken عَبَسَ وَتَوَلَّى "*(Peygamber) Yüzünü ekşitti ve döndü"* şeklinde gaib üçüncü şahıs kalıbını kullanması ikazı biraz daha hafifletmekteydi. Ona "Sen yüzünü ekşittin ve yüz çevirdin" demiyordu. Halbûki durum bunu gerektiyordu. İkazı biraz daha hafifletmek ve sanki yüzü ekşiten ve yüz çeviren başka birisiymiş, Resûlullah (s.a.v) değilmiş gibi bir ifade kullanmaktaydı.[488] لَعَلَّهُ (leallehü) deki هُ (hü) zamiri hakkında iki görüş vardır. Birincisi; onunla kastedilen İbn Ümmü Mektûm'dur. Manası, "umulur ki o, şeriat ve hükümlerden duydukları sayesinde temizlenecek" demektir. يَزَّكّٰى (Yezzekke) nin aslı, يَتَزَكَّى (yetezekke) dir. التاء (te), الزاي (ze) ye dönüştürüldükten sonra ona idgam edilmiştir. İkinci görüşe göre ise o kâfirdir. O zaman mana "Sen İslâm ile onun temizlenmesini ümit ediyorsun" şeklinde olmaktadır. Birinci görüş daha uygun görülmüştür.[489]

Resûlullah (s.a.v) da sahabeye karşı Kur'ân-ı Kerîm'in tenkit ve düzeltme üslubuyla muamelede bulunmuştur. O pek çok yerde sahabenin davranışlarını, Kur'ân-ı Kerîm'in yönelttiği tenkit içerikli istifham üslubuyla sorguluyor ve onları eleştiriyordu. Hatîb b.

[488] Met'anî, *Hasâ'isu't-ta'bîri'l-Kur'ânî,* I, 275.
[489] Hemedânî, *el-Kitâbü'l-ferîd,* VI, 341.

Ebî Belte'a Mekke ehline, Resûlullah'ın (s.a.v) Mekke fethi için çıktığını bildiren bir haberci göndermişti. Resûlullah'a bu konu bildirildi. Resûlullah da Hatîb'i sorgulamak ve yargılamak için yanına çağırdı. Hatîb af dilemek ve bağışlanmak talebiyle günahını itiraf etti. Resûlullah (s.a.v) onun doğru söylediğini anladı ve onu affetti. Ömer (r.a) kılıcını çekti ve "Ey Allah'ın Resûlü! Bana izin ver de onun boynunu vurayım. Şüphesiz o münafık oldu" dedi. Resûlullah (s.a.v) onun bu isteğini tenkit içeren bir ifadeyle reddetti: "Ey Ömer! Sen nereden bileceksin? Belki Yüce Allah Bedir ehline muttali oldu ve onlara 'İstediğinizi yapın ben sizi afettim dedi."[490]

Örnek 4:

﴿وَلَوْ شاءَ رَبُّكَ لَآمَنَ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعًا أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ﴾

"Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde kim varsa hepsi toptan iman ederdi. O halde insanları hep mümin olsunlar diye sen mi zorlayacaksın?"[491]

Bu ayet-i kerîmede İslâm'ın en önemli ilkelerinden biri çok açık bir şekilde görülmektedir. O ilke de din seçme hürriyetidir. Zorlama, icbar ve baskı yoktur. Bu, hak din olan İslâm'ın özelliğidir ve onun son din olduğuna işaret etmektedir. Ayet-i kerîmede Yüce Allah Resûlüne şunu bildirmektedir: "Şayet isteseydi beşer cinsini de tıpkı melekler gibi tek yol olan iman yolunu bilen canlılar olarak veya onların bütün fertlerini imana sevk eden yeteneklerle yaratırdı. Yine o isteseydi, hepsini zorlar ve zorla istediğini onlara yaptırırdı. Böylece onların seçme iradeleri ortadan kalkmış olurdu. Ancak ilahi hikmet hayır ile şer, hidayet ile dalalet arasında insanlara seçme hürriyetini gerekli kılıyordu. Sonra da ona aklı, kalbi ve diğer uzuvlarıyla onu veya bunu seçme kudretini kendisine veriyordu.[492]

Ayet-i kerîmenin manası, şayet Yüce Allah isteseydi insanların idraklerini eşit ve hayra yönlendirilmiş olarak yaratırdı. Hidayet ve doğru görüşü kabul etmede eşit olurlardı demektir. لَوْ (lev) şartın ortadan kalkmasıyla cevabın ortadan kalktığını bildiren bir edattır. O zaman mana, lakin o böyle yapmak istemedi şeklinde olmaktadır. كُلُّهُمْ (küllühüm) kelimesiyle tekit edilmesi, geneli ifade etmek içindir. Aynı şekilde ayet-i

[490] Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, III, 1120.
[491] Yunus 10/99.
[492] Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, III, 1821.

kerîmedeki ismi mevsul olan (مَنْ) de geneli ifade etmektedir. جَمِيعا (cemîan) kelimesi ise tekidi, hakiki değil örfî umumun ihtimalinin yükseltilmesini artırmak maksadıyla getirilmiştir. Lakin (ilahi) hikmetin bir gereği olarak, o insanların akıllarını, farklı tesirlerden etkilenmesiyle gerçekleri kavramada iman üzere bir birlik oluşturamamak üzere yaratmıştır. Bir kişinin, hakkı itiraf edebilmesi için hayra davet ve hidayete ulaşmada kendisinin doğru düşünce ve güzel kavrayışını hazırlayan akli melekelerinin tam olması gerekir.[493]

Resûlullah (s.a.v) yaratılanların en hayırlısı, Ademoğlunun efendisi olunca bütün insanların iman etmesini istiyordu. Yüce Allah da kendisine bunun mümkün olmadığını, kendisinin yüce hikmet ve tercih edilen maslahatlar gereği geçerli olan talebinin bunu gerektirmediğini haber vererek şöyle buyuruyor: ﴿أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ﴾ "*O halde insanları hep mümin olsunlar diye sen mi zorlayacaksın?"* [494] Ayetteki insanlardan maksat ise Araplar ve Araplardan olan Mekke ehlidir. Bu da ayet-i kerîmeden önce geçmiş kıssaların anlatılmasından maksadın kendileri olduğuna bir işarettir. Manası ise "Ey Muhammed! Sen onların iman etmemelerine üzülüyor ve hayıflanıyor musun? İnsanları zorluyorsun. Yani insanları iman etmeleri için zorluyor musun? حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ "*Taki onların hepsi mümin olsunlar."* Bu, senin imkân ve kudretin dahilinde olan bir şey değildir. Nitekim Yüce Allah başka ayet-i kerîmelerde: إِنْ عَلَيْكَ إِلَّا الْبَلَاغُ "*Sana düşen sadece tebliğdir"*[495] مَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِجَبَّارٍ *"Sen onlara karşı zor kullanacak değilsin."*[496] لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ *"Dinde zorlama yoktur"*[497] buyurmaktadır.[498]

أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ "*İnsanları sen mi zorlayacaksın?* cümlesindeki istifham, inkârîdir.[499] Resûlullah'ın insanları inandırmadaki aşırı hırsı, bu şekilde ifade etmeye ve kendisine isnat edilenin, fiil isnadının önüne geçen inkâra başvurmaya sevk etmiştir. أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ

[493] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* XI, 292.
[494] Yûnus 10/99.
[495] eş-Şûrâ 42/48.
[496] Kâf 50/45.
[497] el-Bakara /2255.
[498] Muhammed el-Emîn b. 'Abdillâh el-Üremî el-'Alevî el-Hererî, *Hadâ'iku'r-ravh ve'r-rayhân fî ravâbî 'ulûmi'l-Kur'ân,* (Beyrut: Dâru Tavkı'n-Necât, 2001), XII, 362.
[499] Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ûlûm,* 316.

"*İnsanları sen mi zorlayacaksın?* denilmiş, أَفَتُكْرِهُ النَّاسَ "İnsanları zorlayacak mısın? ya da أَفَأَنْتَ مُكْرِهُ النَّاس "Sen insanları zorlayıcı mısın? şeklinde söylenmemiştir. Müsned-i ileyhin bu şekilde müsnedin önüne geçmesi, hükmün kuvvetine ve zorlamanın Resûlullah'tan (s.a.v) sadır olduğuna işaret etmektedir. Böylece kuvvetlendirmenin inkâr mahallinde olması gerekir. Bu da peygambere övgü ile arz etme ve insanların kendisine icabet etmemelerinin mazereti olarak sunulmasıdır. Kim çaba sarf ederse özür dilenmesi onun hakkıdır.[500] Burada açık ve net bir tenkit vardır. Aynı zamanda da Resûlullah'a (s.a.v) bir teselli ve göğsünü daraltan şeyi defetme söz konusudur.[501]

أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ "*İnsanları sen mi zorlayacaksın?* ayetindeki istifhamda tenkit açıkça görülmektedir. Ayet "onları Yüce Allah'ın istemediği şeye mi zorlayacaksın?" anlamındadır. Bunu şart cümlesindeki imtina harfiyle haber vermektedir. Sanki Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "Bunu rabbin istemiyor. Sen ise onları mümin olmaları için zorluyorsun."

Örnek 5:

﴿أَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذابِ أَفَأَنْتَ تُنْقِذُ مَنْ فِي النَّارِ﴾

"Ya üzerine azap kelimesi hak olmuş kimse de mi (böyledir)? Artık o ateşteki kimseyi sen mi kurtaracaksın?"[502]

Yüce Allah'ın takdir ettiği istek ve iradeyle alakalı olması nedeniyle bu ayet-i kerîme önceki ayete benzemektedir. Burada Peygamberimize yöneltilen hitapta bir tenkit olduğu gayet açıktır. Yüce Allah bir önceki ayet-i kerîmelerde şöyle buyurmaktaydı:

﴿وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَنْ يَعْبُدُوها وَأَنابُوا إِلَى اللهِ لَهُمُ الْبُشْرى فَبَشِّرْ عِبادِ* الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولٰئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللهُ وَأُولٰئِكَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبابِ﴾ *"Tağuttan, ona kulluk etmekten kaçınıp da tam gönülle Allah'a yönelenlere gelince, müjde onlaradır. Haydi müjdele kullarımı. O kullarımı ki, onlar sözü dinlerler, sonra da en güzeline uyarlar. İşte onlar, Allah'ın kendilerine hidayet verdiği kimselerdir. İşte gerçek akıl sahipleri onlardır"*[503] Buradan

[500] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XI, 292.
[501] Hererî, *Hadâ'iku'r-ravh ve'r-rayhân*, 316.
[502] Kâf 50/45.
[503] ez-Zümer 39/17-18.

anlaşılan mana "Tağuta kulluk yapanlar, cehenneme giderler ve hiç kimse onları oradan kurtaramaz. أَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذابِ *"Ya üzerine azap kelimesi hak olmuş kimse de mi (böyledir)?"* Yani, Yüce Allah'ın azap takdir ettiği kişiyi, sen kurtaracaksın veya bizim daha önce azap hükmümüzün sabit olduğu o kişi veya kişileri oradan kurtarmak için çalışıp çabalayacaksın öyle mi? Kendini hiç yorma. Bu senin yetkin dâhilinde değildir.[504]

Resûlullah'a yapılan bu hitaba bakıldığı zaman uyarı ve te'dîb amacı taşıdığı görülecektir.[505] Aynı zamanda ayette tenkit de vardır.

أَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذابِ *"Ya üzerine azap kelimesi hak olmuş kimse de mi (böyledir)?"* ayet-i kerîmesi şart cümlesidir. Ayet-i kerîme أَفَمَنْ "*kimse de mi (böyledir)?"* şeklinde başlamıştır. Baştaki hemze inkâr ifade etmektedir. Fe ise ceza fesidir ve hitabın kendisine işaret ettiği bir mahzuf üzerine atfetmek için gelmiştir. Onun takdiri أَأَنْتَ مَالِكٌ أَمْرَهُمْ، فَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ فَأَنْتَ تُنْقِذُهُ "Sen, onlara emir verme yetkisine sahip misin ki, azabı hakedenleri ondan kurtaracaksın. أَفَأَنتَ (Efe ente) ifadesindeki hemze de önceki cümledeki gibi manayı kuvvetlendirmek ve kurtarmanın son derece uzak olduğunu belirtmek etmek için gelmiştir.[506] Zira istifham, ihtiyaç halinde bazen daha öncekini kuvvetlendirmek için gelebilir. Yani onun manası, "Kim azabı haketmişse, sen onu kurtaramazsın" demektir. Ayetteki مَنْ (men) şart edatıdır. الفاء (fe) şartın cevabıdır. أَفَأَنتَ (Efe ente) kelimesindeki hemze de söz uzun olduğu için tekraren gelmiştir.[507] Şayet söz uzun olmasaydı o hemzenin getirilmesi caiz olmazdı. Çünkü Arapça'da hem şart hem de ceza isminin başına hemze getirilmesi uygun değildir.[508]

أَفَأَنْتَ تُنْقِذُ مَنْ فِي النَّارِ "Ateşteki kimseyi sen mi kurtaracaksın?" cümlesinde dikkat çeken üsluplardan biri de zamir yerine مَنْ ismi mevsulünün getirilmesidir. Zira normal olarak cümlenin أَفَأَنْتَ تُنْقِذُهُ "Onu sen mi kurtaracaksın?" şeklinde olması gerekirdi. O zaman

[504] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* XXIII, 368.
[505] 'Ulvân, *el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-mefâtihu'l-gaybiyye*, II, 245.
[506] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 121.
[507] Meydânî, *el-Belâgatü'l-'Arabiyye*, I, 302.
[508] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 121.

ayet tek cümle olacaktı.[509] Zamir yerine açık ismin gelmesinin faydası ise ateşin her taraftan kendisini çevirdiğini ifade eden mekân zarfının (fî) harf-i cerri ile tasvir edilerek onların hallerinin korkunçluğunu anlatmaktır. Yani sen onları ateşten kurtarmak istiyorsun. Halbûki onlar şu an ateşin tam içerisindedir. Çünkü gidecekleri yer ateşin içidir. Ayette, gelecekte olacak bir şey, şimdi olana benzetilmiştir.[510]

Ayet-i kerîmedeki başka bir detay ise حَقَّ (hakka) fiilinin faili كَلِمَةُ (kelime) müennes olmasına rağmen fiilin müenneslik te'sinden tecrit edilmesi yani tesiz olarak gelmesidir. Çünkü fiil, anlam olarak muzafla değil de muzafün ileyhle daha çok bağlantılı ise ve müzafün ileyh müzekkerse o da müzekker olabilir. Cümle أَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ anlamındadır. Burada كَلِمَةُ (kelime)'nin zikredilmesi, onun Yüce Allah'ın emri, takdiri ve tehdidi olduğuna işaret etmektedir. Aynı şekilde أَفَأَنْتَ تُنْقِذُ cümlesinde müsned-i ileyhin fiilî haberin önüne geçmesi de hükmü kuvvetlendirmek içindir. O hüküm ise Resûlullah'ın (s.a.v) davetini tekrar tekrar icra ettiğinde onları tehditten kurtaramayacağı veya Yüce Allah takdir etmediği zaman hidayetin olmayacağı gerçeğidir.[511]

Diğer yönden ayet-i kerîmenin أَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِ *"Ya üzerine azap kelimesi hak olmuş kimse de mi (böyledir)?* ve أَفَأَنْتَ تُنْقِذُ مَنْ فِي النَّارِ "*Artık o ateşteki kimseyi sen mi kurtaracaksın?"*[512] şeklinde iki ayrı cümle olarak geldiği görülmektedir.

Ayrıca أَفَأَنْتَ تُنْقِذُ مَنْ فِي النَّارِ "*Artık o ateşteki kimseyi sen mi çıkaracaksın?"* ayet-i kerîmesinde mecâz-i mürsel sanatının olduğunu söyleyenler de vardır. Alaka sebebiyettir. Müsebbib zikredilmiş, ancak sebep kastedilmiştir. Çünkü dalalet ateşe girmeye sebeptir. Manası ise şöyle olmaktadır: "Sen mi onu imana çağırarak hidayete erdirecek ve ateşten kurtaracaksın."[513] Buradaki istifham, takrîrî istifhamdır. Bu kişiyle müminin arasının eşit olmamasından kinayedir diyenler de vardır.[514]

---

[509] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 121.
[510] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* XXIII, 368.
[511] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* XXIII, 368.
[512] ez-Zümer 39/19
[513] Hererî, *Hadâ'iku'r-ravh ve'r-rayhân,* XXIV 560.
[514] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-envîr,* XXXIII, 371.

Her halükârda ayet-i kerîmenin manası ve kullanılan üsluplardan anlaşılan şu ki burada tenkitin olduğu gayet açıktır. Bununla beraber peygambere yapılan bu hitapta, hafifletme ve Mekkelileri İslâm'a davet ederken fazla hırslanmaması, onların İslâm'dan yüz çevirmeleri ve sapıtmalarına üzülmemeye davet vardır. Bundan dolayı peygamberin, onların hidayete ermeleri için göstermiş olduğu hırs ve davetine icabet etmelerini sağlamak adına ikna çabasının boş olduğu söylenmekte, onların da yapılan davete ilgisiz halleri ateşe düşmüş ve ateş kendisini her taraftan sarmış olan birisini kurtarmaya çalışan kişinin haline benzetilmektedir. Onların hali, tıpkı ileride ateşe düşecek kişinin durumuna benzemektedir. Müşebbeh bihin (kendisine benzetilenin) haline işaret eden terkip hazfedilmiş ve mahzuf olan terkibe uygun olanlardan birisi zikredilmek suretiyle manaya ima ile işaret edilmiştir. Mahzuf olan terkip ise temsil bi'l-mekniyye yoluyla onların ateşe düşmeleri ifadesine uygun olan تُنْقِذُ مَنْ فِي النَّارِ cümlesindeki fiildir ve bu cümle mekniyyenin delilidir. Aslında o da Yüce Allah'ın اَلَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللهِ *"Onlar ki, Allah'a verdikleri sözü bozarlar"*[515] ayet-i kerîmesinde olduğu gibi istiare-i tahkîkiyyedir.[516]

4.2. DİĞER PEYGAMBERLERE YÖNELİK İSTİFHAMLAR

Peygamberler, Yüce Allah'ın insanlara tebliğ ve risalet görevini yerine getirmek için seçtiği kişilerdir. Allah, onları risaletten önce ve sonra her türlü aykırılık, günah ve fuhşiyyattan beri tutmuştur. Ancak insan hayatı, beşerî tabiatı gereği hataya düşmekten kurtulamamıştır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de peygamberlerin hayatında görülen buna benzer olaylara temas eden pek çok ayet-i kerîme vardır. Bu bölümde Hz. Muhammed dışındaki diğer peygamberlere (Hz. Âdem, Hz. İbrahim, Hz. Musa ve Hz. İsa) yöneltilen tenkit içerikli istifhamların bulunduğu bazı ayetlere yer verilecektir.

4.2.1. Hz. Âdem

Kur'ân-ı Kerîm'de Yüce Allah'ın peygamberi Hz. Âdem ile ilgili ancak bir tane tenkit içerikli istifham vardır. Konuyla ilgili olup da istifham tarzında olmayan iki ayet-i kerîme daha vardır. İstifhamla ilgili ayet-i kerîmeye geçmeden önce bu iki ayetten bahsetmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

---

[515] el-Bakara 2/27.
[516] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* XXI, 371.

﴿وَلَقَدْ عَهِدْنَا اِلٰى اٰدَمَ مِنْ قَبْلُ فَنَسِيَ وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا﴾ *"Doğrusu bundan önce Âdem'e (bu ağaçtan yeme diye) emrettik, fakat unuttu ve biz onda bir azim (bir kararlılık) bulmadık."*[517]

Hasan Basrî ve te'vil ehlinin tümü نَسِيَ kelimesi hakkında şöyle demektedir: "Bu kelime unutkanlık veya dalgınlık değil; ihmal etti, fırsatı kaçırdı ve terk etti anlamlarına gelir. Çünkü o, kınandı ve cezalandırıldı. Halbûki kişi, unuttuğu için cezalandırılmaz."[518]

İkinci ayet-i kerîmede Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: وَعَصٰى اٰدَمُ رَبَّهُ فَغَوٰى *"Âdem Rabbinin emrinden çıktı da şaşırdı."*[519] Ayetteki tenkit, tartışmasız ve çok açık bir şekilde görülmektedir. Nitekim Zemahşerî tefsirinde şöyle demektedir: وَزَلَّ آدَمُ وَأَخْطَأَ وَمَا أَشْبَهَ ذٰلِكَ "Âdem dalalete düştü ve hata etti" anlamındaki benzer ifadeler kullanılmayıp فَغَوٰى (fe gavâ) fiilinin söylenmesinde sorumluluk sahiplerine şevkat, güçlü bir uyarı ve kapsamlı bir nasihat vardır. Sanki onlara 'Küçük günahlardan başka günah işlemesi caiz olmayan, Yüce Allah'ın dostu, masum peygamberini bu çirkin sözlerle nasıl kınadığıma bir bakın ve ibret alın da bırakın büyük günahları işlemeye cesaret etmeyi, küçük ve önemsiz gibi görülen şeyleri işlemede bile gevşeklik göstermeyin manasına gelmektedir."[520] Bazıları da tenkit içeren bu ayet-i kerîmeyi ihtimali olmayan manalarda ve غَوَى (gavâ) kelimesini Hz. Âdem'e günah yüklemekten uzak bir şekilde yorumlamıştır. Araplar inek veya deve yavrusu, iğrenip tiksininceye kadar süt emip kenara çekilince غَوَى الْفَصِيلُ "Buzağı, deve yavrusu iyice doyup şişti" derler. Ancak İbn Kuteybe ayetten böyle bir çıkarım yapmayı doğru bulmamaktadır. Çünkü غَوَى (gavâ) kelimesi ayet-i kerîmede vav harfinin fethasıyla غَوَى şeklinde gelmektedir. الغيُّ (el-Gay) ise sapmak manasına gelir. عصى (asâ) gibi غَوَى (gavâ) da denilmektedir.[521]

Hz. Âdem ve eşi Havva'ya tenkit içerikli istifham üslubunda ve tesniye kalıbında bir ayet gelmiştir. Yüce Allah, kendilerine yaklaşmaları ve yemeleri yasak edilen ağaçtan

---

[517] Tâhâ 20/115.
[518] Mâturîdî, *Te'vîlâtü ehli's-sünne,* VII, 315.
[519] Tâhâ 20/121.
[520] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 94.
[521] Râzî, *Nazariyyetü'l-lüga fi'n-nakdi'l-'Arabî,* 224-225.

yedikleri için günaha giren Hz. Âdem ve Havva'ya hitaben şöyle buyurmaktadır: ﴿وَنَادٰيهُمَا رَبُّهُمَا اَلَمْ اَنْهَكُمَا عَنْ تِلْكُمَا الشَّجَرَةِ وَاَقُلْ لَكُمَا اِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمَا عَدُوٌّ مُبِينٌ﴾ *"Rableri onlara seslendi: "Ben sizi o ağaçtan menetmedim mi ve şeytan size apaçık düşmandır, demedim mi?"*[522]

Ayet-i kerîmede geçen اَلَمْ اَنْهَكُمَا "*Ben sizi menetmedim mi?"* cümlesindeki hemze istifham içindir ve yapılan hatadan dolayı azarlama ve uyarı bildirmektedir. Zira onlar Yüce Allah'ın ikaz ettiği şeyden kendilerini koruyamadı.[523]

Bu ayet-i kerîme bize Şeytan'ın düşmanlığını ve insana karşı kurduğu komployu, insanın doğası gereği ayartmalar, vesveseler ve baştan çıkarmalar karşısında ne kadar zayıf olduğunu gösteriyor. Allah'ın şerefli kıldığı, doğumu en yüksek mecliste müjdelenen, meleklerin secde ettiği ve bu yüzden Şeytan'ın Cennet'ten kovulduğu ve en yüksek meclisten kovulan bu eşsiz varlık, her iki tarafa (hak-batıl) yönelme eğiliminde yaratılmıştır. İnsan, kendisini Yüce Allah'ın emirlerine uymayan şeylere sevk eden belirli zaaf noktalarına ve şehevi duygulara sahip bir varlıktır. Yüce Allah, insana meşru zevklerin tadını çıkarmasına izin vermiş, yasak olan şeylerden uzak durmasını emretmiştir. İnsanın bir sınırda durmayı, arzularını ve şehvetlerini kontrol etmeyi öğrenmesi için yasak bir şeyin olması gerekir.

Kur'ân bu ayet-i kerîmede bir olaydan bahsediyor, ancak ağacın detaylarına girmiyor. Çünkü ağacın cinsini belirtmenin bir faydası yoktur. Kıssa, Şeytan'ın rolünü oynamasıyla başlar ve şöyle der: ﴿فَوَسْوَسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ لِيُبْدِيَ لَهُمَا مَا وُرِيَ عَنْهُمَا مِنْ سَوْاٰتِهِمَا﴾ *"Derken onların, kendilerinden gizli kalan çirkin yerlerini kendilerine göstermek için onlara fısıldadı"*[524] Ve onlara aynen şöyle dedi: ﴿وَقَالَ مَا نَهٰيكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هٰذِهِ الشَّجَرَةِ اِلَّآ اَنْ تَكُونَا مَلَكَيْنِ اَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينَ﴾ "*Rabbiniz, başka bir sebepten dolayı değil, sırf ikiniz de birer melek ya da ebedî kalıcılardan olursunuz diye sizi şu ağaçtan men etti" dedi."*[525] Şeytanın vesvesesinden sonra Hz. Âdem ve eşi Havva hata yaptı, Yüce Allah'ın ﴿يَآ اٰدَمُ اِنَّ هٰذَا عَدُوٌّ لَكَ وَلِزَوْجِكَ فَلَا يُخْرِجَنَّكُمَا مِنَ الْجَنَّةِ فَتَشْقٰى﴾ *"Ey Âdem! Şüphesiz bu (İblis) sana ve eşine*

[522] el-A'râf 7/22.
[523] Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân*, III, 324.
[524] el-A'râf 7/20.
[525] el-A'râf 7/20.

düşmandır. Sakın sizi cennetten çıkarmasın, sonra bedbaht olursun (sıkıntı çeker, perişan olursun)"[526] ikazını unuttu. Nisyanı (unutmayı) kendi içinde değerlendiren mezhebe göre Hz. Âdem'in unuttuğu ahit işte budur. Hz. Âdem, Yüce Allah'ın وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ *"Fakat şu ağaca yaklaşmayın"*[527] sözünü unuttu. Olan olduktan sonra Yüce Allah kendilerine şöyle nida etmiştir: ﴿اَلَمْ اَنْهَكُمَا عَنْ تِلْكُمَا الشَّجَرَةِ وَاَقُلْ لَكُمَا اِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمَا عَدُوٌّ﴾ مُبِينٌ "*Ben sizi o ağaçtan menetmedim mi ve şeytan size apaçık düşmandır, demedim mi?"*[528] Yüce Allah'ın istifham şeklindeki bu hitabında Hz. Âdem'i ve eşi Havva'yı çok açık ve net olarak tenkit içeren bir üslup ile sorguladığı görülmektedir. Bunu şöyle açıklamak mümkündür:

Yüce Allah Hz. Âdem'e ve Havva'ya isimleriyle seslenmedi. Onları uyararak ve kınayarak nidada bulundu. Bundan dolayı denilmiştir ki "İçlerinde bulunan utanç hali bütün cezalardan daha şiddetli idi. Keşke onlar nidayı duyduklarında Yüce Allah'ın huzurunda olmayıp başka yerde olsalardı. Çünkü Allah'ın huzurunda bulunmak saygı ile huşu içinde olmayı gerektirir. Yüce Allah onlara kınayarak seslendiğinde mahcup olmuşlardı.[529] Şöyle de denilmiştir: "Allah, mutluluk ve kutlama anında ismini açıkça söyleyerek يَآ اٰدَمُ اسْكُنْ *"Ey Âdem yerleş"* şeklinde, uyarı zamanında ise ismini açıkça söylemeden seslenmiştir."[530] Daha sonra Yüce Allah اَلَمْ اَنْهَكُمَا عَنْ تِلْكُمَا الشَّجَرَةِ "*Ben sizi o ağaçtan menetmedim mi?"* buyurmaktadır. Buradaki istifham üslubu yapılan hatadan dolayı uyarı, kınama ve ikaz ifade etmektedir. İblis'in düşmanlığından uyarıldıkları gibi uyarılmamışlardır. اَلَمْ اَنْهَكُمَا "*Ben sizi menetmedim mi?"* cümlesinin kınama içeren bir istifham olduğu da söylenmiştir.[531]

---

[526] Tâhâ 20/117.
[527] el-A'râf 7/22.
[528] el-A'râf 7/22.
[529] Abdülkerîm b. Hevâzîn b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Letâ'ifu'l-işârât,* tah. İbrâhîm el-Besyûnî (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'Âmme li'l-Kitâb, ts.) I, 526.
[530] Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr,* V, 28.
[531] İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz,* II, 386.

Sonra Yüce Allah "Şeytan size apaçık bir düşmandır. Şayet ona uyarsanız, sizi bol ve geniş bir yaşam içeren cennetten çıkarıp yaşamı zorlu, hayatı yorgun ve bitkin olana götürür demedim mi?" buyurdu.[532]

Artık olan olduktan sonra Yüce Allah Hz. Âdem ve Havva'nın davranışlarını şöyle haber vermektedir: ﴿قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا اَنْفُسَنَا وَاِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾ *"Dediler ki: "Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik, eğer bizi bağışlamaz ve bize rahmetinle muamele etmezsen muhakkak ziyana uğrayacaklardan oluruz!"*[533] İşte bu ifade, Yüce Allah'ın kendilerini o ağaçtan yemelerini yasakladığını ve kendi kendilerine zulmettiklerini hatırladıktan sonra yapmış oldukları giriş açıklamalarıdır. Dediler ki; "Ey Rabbimiz! Şeytana uymak ve sana âsi olmak suretiyle biz kendi kendimize zulmettik. Zaafımızı ve itaatine karşı acziyetimizi öğrenmiş olduk. Kendi kendimize yapmış olduğumuz zulmü bağışlamaz, zulmü terk etmede hidayetin ve inayetinle, cehalet ve cahillerden ilim ve hilm ile bizi korumaz ve tevbe ettiğimiz zaman tevbemizi kabul ederek ve fazlından layık olduğumuzun üstünde bize vererek acımazsan nefsimiz, saadetimiz, kurtuluşumuz ve nefsimizi temizlemede mutlaka hüsrana uğrarız. Kazanç ve kurtuluş, günahında ısrar eden ve direten, büyüklenen ve günah işlemeye bahane uydurup günahta ısrar eden şeytan gibi Yüce Allah'a karşı gelenlere değil, ancak sana tevbe eden ve senin yoluna tabi olanlar içindir." Bu da Yüce Allah'ın ﴿فَتَلَقّٰى اٰدَمُ مِنْ رَبِّهٖ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ اِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾ *"Derken Âdem Rabbinden birtakım kelimeler aldı, (onlarla tevbe etti. O da) tevbesini kabul etti. Muhakkak O, tevbeyi çok kabul eden, çok esirgeyendir"*[534] ayet-i kerîmesinde haber verdiği gibi Hz. Âdem'in rabbinden öğrendiği makam ve mukteda'l-hale uygun sözlerdir.[535]

Ayet-i kerîmedeki uyarı ve tenkitin bir benzeri de Cerîr'in şu sözünde geçmektedir:

أَلَمْ يَكُ فِي ثَلَاثِ سِنِينَ هَجْرٌ ... فَقَدْ طَالَ التَّجَنُّبُ وَالصُّدُودُ

"Ayrılalı üç yıl olmadı mı? Bu ayrılık ve uzaklık kesinlikle uzun sürdü."[536]

---

[532]Ahmed b. Mustafa el-Merâgî, *Tefsîru'l-Merâgî,* (Mısır: Matbaatü Mustafa el-Bâbî, 1946), XVIII, 121.
[533] el-A'râf 7/23.
[534] el-Bakara 2/37.
[535] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-menâr,* VIII, 311.
[536] Cerîr İbn 'Atiyye, *Dîvânü Cerîr bi şerhi Muhammed b. Habîb* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), I, 287.

4.2.2. Hz. İbrahim

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. İbrahim ile ilgili tenkit içeren istifham ayeti şudur:

﴿وَاِذْ قَالَ اِبْرٰهِيمُ رَبِّ اَرِنِي كَيْفَ تُحْيِ الْمَوْتٰى قَالَ اَوَلَمْ تُؤْمِنْ قَالَ بَلٰى وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي﴾ *"Bir zamanlar İbrahim de "Ey Rabbim! Ölüleri nasıl dirilttiğini bana göster!" demişti. Allah: "İnanmadın mı ki?" buyurdu. İbrahim: "İnandım, fakat kalbim iyice yatışsın diye istiyorum" dedi."*[537]

Ayet-i kerîmeye ve önceki ayetlerle olan münasebetine bakıldığı zaman, bu ayetin Nemrut kıssasının ve Hz. İbrahim'in رَبِّيَ الَّذِي يُحْيِ وَيُمِيتُ *"Benim Rabbim odur ki; hem diriltir, hem öldürür"*[538] sözünden ve bir köye uğrayıp kendi kendisine ﴿اَنّٰى يُحْيٖ هٰذِهِ اللّٰهُ بَعْدَ مَوْتِهَا﴾ *"Bunu bu ölümünden sonra Allah, nerden diriltecek?"* diyen adamın kıssasından sonra geldiği görülecektir. Yüce Allah yeniden diriltmenin hakikatini ona kendi nefsinde ve eşeğinde gösterdi. Bu adam mümin idiyse öldükten sonra tekrar dirilmeyi garipsemekteydi. O zaman bu garipseme, inkâr ifade etmese bile inkâra benzeyen bir şaşırmadır. Şayet kâfir biri idiyse o zaman önceki ayet-i kerîmelerle münasebeti açıkça ortaya çıkmaktadır.[539]

Müfessirlerin açıklamalarına bakıldığında görülecektir ki; İbrahim (a.s) Yüce Allah'ın ölüleri diriltmesi ve gücü konusunda herhangi bir şüphe içerisinde değildi. Sadece yaratılışın nasıl gerçekleştiğini gözü ile görmek istiyordu. Çünkü nefisler, bilmediği şeyleri öğrenmek ve kendisine haber verilen şeyleri de görmek ister. Bundan dolayı Resûlullah'ın (s.a.v) لَيْسَ الْخَبَرُ كَالْمُعَايَنَةِ *"Haber, görmek gibi değildir"* şeklinde bir hadisi vardır. اَوَلَمْ تُؤْمِنْ *"İnanmadın mı ki?"* cümlesindeki hemze ile yapılan istifhamın anlamı, yani benim yaratma kudretime inanmadın mı? demektir. İbrahim'in (a.s) bu soruya cevabı, kalbinin bildiği şeyi gözüyle şahit olmak için nasıl yaratıldığını görmeyi istemek şeklinde olmuştur. Yüce Allah'ın, Hz. İbrahim'in imanını bilmesine rağmen ona soru sorması ve onun da cevap vermesi ancak duyanlara öğretmek içindir. Hz. İbrahim'in cevabında kullanmış olduğu بَلَى (belâ) harfinin manası, elbette inandım demektir. وَلٰكِنْ

[537] el-Bakara 2/260.
[538] el-Bakara 2/258.
[539] Hererî, *Hadâ'iku'r-ravh ve'r-rayhân,* IV, 35.

لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي *"Fakat kalbim iyice yatışsın diye istiyorum"* sözünün manası ise "Bunu senden kalbimin, ispatla alakalı olan görmekle sükun bulması için istiyorum" demektir.[540]

Ayet-i kerîmede İbrahim (a.s) mümin, Müslüman ve Yüce Allah'a teslim olmuş birisi olarak tenkit edilmiştir. Bu imanın gereği olarak da onun, ölülerin diriltilmesi de bir parçası olan Yüce Allah'ın vahiy ile haber verdiği gaybe iman etmesi gerekir. Bununla beraber, gaybi konularda meşru sorgulama bütün insanlara değil de özel olarak peygamberlere olmaktadır. O zaman tenkit içeren istifham açıklayıcı olmakta ve sanki Yüce Allah Hz. İbrahim'e "Sen mümin değil misin? İmanın gereklerinden birisi olan gaybe inanmıyor musun? Niçin böyle bir istekte bulunursun?" demektedir. Bundan dolayı da cevap, بَلَى şeklinde gelmiştir. Yüce Allah'ın yanında Hz. İbrahim'in dostluk makâmı sabittir. İman, İslâm ve teslimiyetini tekit edince Yüce Allah onun talebine cevap verdi. Bu da bazılarının rütbesi ve dini makamı her ne kadar yüksek olursa olsun sorma ve soruşturmalarının meşru olduğuna işaret etmektedir.

4.2.3. Hz. Musa

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Musa ile ilgili tenkit içerikli istifham ayetlerinden bazıları şunlardır:

Örnek 1:

﴿وَمَا أَعْجَلَكَ عَنْ قَوْمِكَ يَا مُوسَى﴾ "*Ey Musa! Seni kavminden (ayırıp) daha çabuk (gelmeye) sevkeden nedir?" (dedik.)"*[541] Hz. Musa'ya yöneltilen bu soruda, Hz. Musa'nın verdiği karardan, aceleciliğinden ve kavmine olan üstünlüğünden kaynaklanan bir sonuç olduğu için eleştiri, kınama ve sitem söz konusudur. Kıssa tefsir kitaplarında detaylı bir şekilde yer almaktadır. ﴿وَوٰعَدْنَا مُوسٰى ثَلٰثِينَ لَيْلَةً﴾ *"Ve Musa'ya otuz geceye vaat verdik"*[542] ayetinde bildirildiği gibi Yüce Allah Hz. Musa ve kavmine Tur'da buluşmak için vaat vermişti. Hz. Musa İsrailoğullarını alıp Tur dağının sağ tarafına geldi. Yüce Allah ile konuşma vaadi orada gerçekleşecekti. Hz. Musa kendi ictihadıyla Yüce Allah'ın emrine uyma, ona yakın olma hırsı ve onunla konuşma şevkiyle tek başına kavminden önce mikat

[540] Zühaylî, *et-Tefsîru'l-vasît*, III, 36.
[541] Tâhâ 20/83.
[542] el-A'râf 7/142.

yerine geldi. Kardeşi Hz. Harun'u da kavminin başına halife tayin ederek onlara "Tur'un yanına gelin" dedi. Mikat yerine gelip Rabbi ile konuşunca Yüce Allah zamanı (ömrünü) on gece (yıl) daha uzattı. Yüce Allah, Musa'nın halkını terk ettikten sonra, Musa'nın yanlarında olması durumunda gerçekleşmesi pek mümkün olmayan olayları ona bildirdi. ﴿قَالَ فَإِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَكَ مِنْ بَعْدِكَ وَأَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ﴾ *"Allah: "Doğrusu biz senden sonra kavmini imtihan ettik. Sâmirî onları saptırdı" dedi."*[543] Bu ayet-i kerîmede Hz. Musa'nın acele etmesinden dolayı tenkit edildiği açıkça görülmektedir. Yüce Allah Hz. Musa'ya وَمَا أَعْجَلَكَ "*Seni acele ettiren nedir?"* buyurdu. Kavminin önüne neden geçtiğini sormadı. Ancak acele ve hızlı davranmasının sebebini sordu.[544]

Bu ayetteki istifham inkâr manasındadır. Bu durumda Hz. Musa'nın ya kavminden önce kendisinin gelmesi yasaklanmış ya da yasaklanmamış olabilir. Şayet yasaklandıysa o zaman bu önce gelme isyandır. Bu da peygamberlerden günahın vaki olabileceğini gösterir. Şayet yasaklanmadıysa o zaman da bu inkâr Yüce Allah'a caiz değildir. Bunun cevabı ise belki de Hz. Musa bu konuda bir nass veya emir bulmadı ve kendi ictihadıyla böyle yaptı ve hata etti. O zaman da uyarı ve tenkit gerekti. Sonra Hz. Musa acele ettim dedi. Halbûki acele etmek kınanmıştır. Buna verilecek cevap ise ﴿وَسَارِعُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ﴾ *"Rabbinizin bağışına ve cennete koşun!"*[545] ayet-i kerîmesinde de emredildiği gibi dini konularda acele etmek övülmüştür.[546]

Yüce Allah'ın وَمَا أَعْجَلَكَ *"Seni acele ettiren nedir?"* sözünün manası, "Hangi şey seni onların önüne geçirip buraya gelmeye acele ettirdi?" demektir. Ayet-i kerîmede istifham kınamak için kullanılmıştır. Müfessirlerin açıklamalarına göre ayet-i kerîme şuna işaret etmektedir: Hz. Musa, Yüce Allah'ın İsrailoğullarını Tur dağı ile ihata etmeden önce Allah'ın vaadi doğrultusunda şeriata kavuşmaya aşırı rağbetinden dolayı ve kendi içtihadıyla rabbiyle konuşmaya gitmek için kavmini terk etme konusunda acele etti. Kendisi ve kavmi için hayırlı gördüğü şeye erken ulaşmaktan başka bir şeye riayet etmiyordu. Yüce Allah da bu kavminden uzaklaşma ve ayrılma sebebiyle, Allah'ın vaat

---

[543] Tâhâ 20/85.
[544] Abdullâh b. Ca'fer İbn Durusteveyh, *Tashîhu'l-fasîh ve şerhuhu*, thk. Muhammed Bedevî (Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, 1998), 156.
[545] Âl-i İmrân 3/133.
[546] Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXII, 85.

ettiği güzel ahit esnasında fitne ve günaha düşme şeklinde meydana gelecekleri göz ardı ettiği için onu kınamıştır.[547]

Şüphesiz bu sorgulama iki şeyi kapsamaktadır. Birincisi, kendi içerisinde aceleciliği inkâr ifadesini içeren istifham üslubudur. Burada sebebi sorulan kınanmış iş, acele etmek ve buna sevk eden amildir. Hz. Musa'nın yapması gereken en önemli iki iş, özür dilemesi ve kınandığı şeyin illetini hazırlamasıdır. Kendisini basit bir aceleye sevk edenin, âdeten benzeri sayılmayan ve hesaba katılmayan bir durum olduğu şeklinde delil sundu. Benim ile geride bıraktıklarım arasında öncü elçinin benzeri yakın bir mesafe vardır.[548] ﴿قَالَ هُمْ اُولَاءِ عَلٰى اَثَرِي﴾ *"Musa: "Onlar benim izimdeler (arkamdan beni takip edip geliyorlar) dedi."*[549] ayet-i kerîmesi de buna işaret etmektedir. İkincisi, acele etmesinin sebebi olarak sorulan soruya verdiği cevabı devam ettirmesidir. Yüce Allah'ın uyarısındaki heybetten dolayı ona olan oldu ve konuşma sınırlarına uygun bir cevap vermeyi unuttu.[550]

Acele, genellikle düşünmeyi tam gerçekleştirmeden harekete geçmektir. Bundan dolayı اَلْعَجَلَةُ مِنَ الشَّيْطَانِ "Acele şeytandandır" denilmiştir. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْاٰنِ مِنْ قَبْلِ اَنْ يُقْضٰى اِلَيْكَ وَحْيُه﴾ *"(Ey Muhammed!) Ku'rân sana vahyedilirken, vahiy bitmeden önce unutma korkusu ile Kur'ân'ı okumada acele etme."*[551] Şayet acele etmek kınanmış bir davranış ise Hz. Musa niçin وَعَجِلْتُ اِلَيْكَ رَبِّ لِتَرْضٰى "*Ben sana acele ettim (geldim) ki, hoşnud olasın."*[552] dedi şeklinde bir soru sorulursa ona şöyle cevap verilir: "Hz. Musa bu sözü özür yoluyla, maksadının övülmüş bir davranış olduğunu ve aceleciliği tercih ettiğini ifade etmek için sarf etmiştir. Kim övülmüş bir fiili kasteder de istenmeyen bir duruma düşerse o mazur görülür. Hayırda yarışmak, onu seçmek, bundan mutluluk duymak ve onu dünya işlerinin önüne geçirmek insanın faziletiyle beraber marifetinin artması konusunda derecesini yükseltir. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿وَسَارِعُوا اِلٰى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ﴾ *"Rabbinizin*

[547] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* XVI, 277.
[548] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 81.
[549] Tâhâ 20/84.
[550] Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXII, 86.
[551] Tâhâ 20/114.
[552] Tâhâ 20/84.

bağışına ve cennete koşun!"[553] Yani Yüce Allah'ın mağfiret ve cennetine bütün beden ve gayretleri ile yarışanlar gibi siz de koşmada yarışın.[554]

Sonuç olarak bu ayet-i kerîmede وَمَا أَعْجَلَكَ *"Seni acele ettiren nedir?"* sözüyle genel olarak insanda bulunan acelecilik özelliği neticeye bakılmaksızın istifham yoluyla tenkit edilmiştir. Niyet hayır da olsa bu acelecilik için yeterli değildir. O halde insanın bir şeye karar vermeden davranışlarında acele etmemesi, düşünerek hareket etmesi ve doğruyu seçmesi gerekir.

Özel olarak bazı işlerde acele etmenin tenkit edilmesi, fertle değil, toplumun geleceği ile irtibatlıdır. عَنْ قَوْمِكَ "kavminden" ibaresinden bunu anlamaktayız. Konu tamamen toplumun durumuyla alakalıdır. Şayet bu acele etme toplumla alakalı olmayıp ferdi bir amelde olsaydı belki de övülmüş olacak ve tenkit gerektirmeyecekti.

Örnek 2:

﴿اَمْ اَنَا خَيْرٌ مِنْ هٰذَا الَّذِي هُوَ مَهِينٌ وَلَا يَكَادُ يُبِينُ﴾ *"Yoksa ben, nerede ise meramını anlatamayan şu zavallıdan daha hayırlı değil miyim?"* Ayet-i kerîmedeki istifham, Firavun tarafından Hz. Musa'ya yöneltilmiş bir tenkittir. Bu istifham Hz. Musa'yı eksik ve hakir görmeyle doludur. Zira Firavun'un bu hitabı ve bundan önceki ayetteki ﴿يَا قَوْمِ اَلَيْسَ لِي مُلْكُ مِصْرَ وَهٰذِهِ الْاَنْهَارُ تَجْرِي مِنْ تَحْتِي اَفَلَا تُبْصِرُونَ﴾ *"Ey kavmim! Mısır hükümdarlığı ve altımdan akıp giden şu ırmaklar benim değil mi? Görmüyor musunuz?"*[555] şeklindeki Mısır halkına yönelttiği hitabında, onların Hz. Musa'yı tasdik etmeleri ve kendisini terk etmelerinden dolayı bir tenkit vardır.

Seyyid Kutup bu durumu şöyle tasvir etmektedir: "Firavun, Mısır halkının kalplerindeki tesiri yok etmek için bütün ihtişam ve krallığıyla karşılarına çıkarak onlara seslendi. Burada Firavun, ihtişamı ve saltanatı ile süs ve ziynetini sergiliyor, yüzeysel bir mantık ile saf toplumların aklını başından alıyordu. Ancak görkemli ve parlak bu hal, tiranlık dönemlerinde yaşamış köleleştirilmiş toplumlar arasında revaç buluyordu. Zira Firavun kavmine ﴿يَا قَوْمِ اَلَيْسَ لِي مُلْكُ مِصْرَ وَهٰذِهِ الْاَنْهَارُ تَجْرِي مِنْ تَحْتِي اَفَلَا تُبْصِرُونَ﴾ *"Ey kavmim! Mısır*

[553] Âl-i İmrân 3/133.
[554] Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, *Tefsîru'r-Râgıb el-İsfahânî,* thk. Muhammed Abdülazîz Besyûnî (Mısır: Câmi'atü Tantâ Külliyyetü'l-Âdâb, 1999) II, 808-809.
[555] ez-Zuhruf 43/51.

hükümdarlığı ve altımdan akıp giden şu ırmaklar benim değil mi? Görmüyor musunuz?"[556] ﴿اَمْ اَنَا خَيْرٌ مِنْ هٰذَا الَّذِي هُوَ مَهِينٌ وَلَا يَكَادُ يُبِينُ﴾ *"Yoksa ben, nerede ise meramını anlatamayan şu zavallıdan daha hayırlı değil miyim?"*[557] diyerek seslendi. Yüce Allah ise kendisine şöyle cevap veriyordu: ﴿فَلَوْلَا اُلْقِيَ عَلَيْهِ اَسْوِرَةٌ مِنْ ذَهَبٍ اَوْ جَاءَ مَعَهُ الْمَلٰئِكَةُ مُقْتَرِنِينَ﴾ "*Eğer O'nun dediği doğru ise üzerine altın bilezikler atılmalı veya kendisiyle beraber onu tasdik eden melekler gelmeli değil miydi?"*[558] Mısır krallığı ve Firavun'un altından akan nehirler, kitleler tarafından yakından takip edilen, tanık olunan bir konudur ve onları büyüler. Mısır ile eşit olması ve kıyaslanması mümkün olmayan gökyüzü, yeryüzü ve ikisi arasındakilerin krallığı ve iman eden gönüllerin bunu sezmesi, onunla Mısır'ın küçük, önemsiz krallığı arasında bir kıyaslama yapması gereken bir meseledir. Köleleştirilmiş ve aldatılmış kitleler, gözlerinin önündeki aldatıcı parıltıyla baştan çıkarılıyor, kalpleri ve zihinleri o uçsuz bucaksız kozmik yönetimi tefekkür edemiyor! İşte bu noktada Firavun, ihtişamlı görüntüsü ile bu kalpler üzerinde rolünü oynamakta ve onları gafil avlamaktadır."[559]

Firavun'un Hz. Musa ve insanlara peş peşe üç defa yöneltmiş olduğu tenkitsel içerikli istifhamlar; insanları ikna etmek, Hz. Musa'yı dinlemelerini engellemek ve kendisinin büyük bir saltanat, güç ve zaferin sahibi olduğuna işaret ederek halkı tekrar itaat dairesine çekmek için göstermiş olduğu son çabalarıdır. Nitekim İbn Âşûr şöyle demektedir: "Arka arkaya sıralanan üç istifhamdan birincisi, Firavun'un övünmesine işaret etmektedir. Firavun يَا قَوْمِ اَلَيْسَ لِي مُلْكُ مِصْرَ *"Ey kavmim! Mısır hükümdarlığı benim değil mi?* demek suretiyle saltanatıyla övünmüştür. İkincisi, اَفَلَا تُبْصِرُونَ "*Görmüyor musunuz?"* cümlesindeki hemze, kınama ve azarlama içeren inkâr ifade eden istifham harfidir. Manası ise "Benim büyüklüğümü ve Musa'nın acizliğini görmemezlikten geliyor ve görmüyorsunuz" demektir. Daha sonra Firavun اَمْ اَنَا خَيْرٌ *"Ben daha hayırlı değil miyim?"* dedi. اَمْ kelimesi بل (bel = bilakis) anlamındadır. O zaman cümlenin manası "Bilakis ben daha hayırlıyım" şeklinde olmaktadır. Bu ifadede Hz. Musa'yı halkına karşı bazı şeylerle küçük gösterme gayreti vardır. O şeyler de etkisi olmayan

[556] ez-Zuhruf 43/51.
[557] ez-Zuhruf 43/53.
[558] ez-Zuhruf 43/52.
[559] Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, V, 3194.

güç ve kuvvettir. Firavun kendisinin büyüklüğü ile dinini ve kavminin kendisine kulluk etmesini hakir gören Hz. Musa arasındaki mesafeyi açıklama safhasına geçti ve اَمْ اَنَا خَيْرٌ مِنْ هٰذَا *"Ben bundan daha hayırlı değil miyim?"* dedi. Burada tahkire, hor görmeye ve küçümsemeye işaret vardır. Zira onun maksadı, kendisinin daha hayırlı olduğunu karşı tarafa kabul ettirmektir. Sanki şöyle demektedir: "Fazilet sebepleri ve hayır ilkeleri sayıları neticesinde size benim bu zavallıdan daha hayırlı olduğum ispatlanmıştır. Bilakis ben bu zavallı, hakir, fakir, zelil ve kendisinin herhangi bir kıymeti, saltanatı ve yetkisi olmayan sihirbazdan daha hayırlıyım. O ki zillet içerisindedir. Kendi meramını anlatamayan, izah ve açıklamaları karışık ve dilinde sorun olan birisine nübüvvet ve risalet nasıl uygun olur? Bilakis ben mülk, saltanat ve makam sahibi olarak ondan daha hayırlı ve daha faziletliyim. Yani zayıf, hakir, kendi içinde aşağılanmış, izzeti olmayan, neredeyse kendisini ifade edemeyen, istediği şeyi açıklayamayan ve ateş parçasından dolayı dilinde tutukluluk bulunan Musa'dan daha hayırlı ve üstünüm. Geçmişte bilinen bir şeyden dolayı onun dilindeki tutukluluk hakkında hüküm verdi. Halbûki Hz. Musa ﴿وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي يَفْقَهُوا قَوْلِي﴾ *"Dilimden düğümü çöz ki sözümü iyi anlasınlar"*[560] şeklinde dua etmiş Yüce Allah da "قَدْ أُوتِيتَ سُؤْلَكَ يَا مُوسَى *Allah buyurdu: "Ey Musa! Dilediğin (şeyler) sana verildi"*[561] ayet-i kerîmesinde belirttiği gibi onun duasını kabul ederek dilindeki tutukluluğu (düğümü) çözmüştür. Firavun bu durumu bilmeden böyle demiştir.[562]

Sonuç olarak ayet-i kerîmede, övünme ve büyüklenme şeklinde Firavun tarafından Hz. Musa'ya yöneltilmiş bir tenkit vardır. Firavun, Mısır'a yönetici olması konumuyla, hiçbir mülke ve mekâna sahip olmayan sadece insanlardan birisi olarak gördüğü Hz. Musa'nın konumunu mukayese etmektedir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi dilindeki bir arızadan dolayı açıklama ve güzel konuşmaya kadir olamaması hususunda Hz. Musa'nın şahsî özelliğini tenkit etmektedir. Firavun tarafından yöneltilen bu tenkit içerikli istifhamın gayesi düzeltmek değil, hakaret etmektir.

Konumuz bağlamında Arap şiirinden bir örnek de şöyledir: Zeynelâbidîn Ali b. Hüseyin Kabe'yi tavaf ederken ve hacer-i esved'i selamlarken insanlar, hürmet ve takdir

[560] Tâhâ 20/27.
[561] Tâhâ 20/36.
[562] Hererî, *Hadâ'iku'r-ravh ve'r-rayhân,* XVI, 262.

göstererek kendisine yol açıyorlardı. Bu duruma şahit olan Hişâm b. Abdülmelik, kendisini tanımasına rağmen onu hakir görmek ve insanların ona saygı göstermesini engellemek için "Bu kim?" dedi. Orada bulunan şair Ferazdak "Ben onu tanıyorum" dedi ve şu beyti söyledi:

هٰذَا الذي تَعْرِفُ الْبَطْحَاءُ وَطْأَتَهُ ... وَالْبَيْتُ يَعْرِفُهُ وَالْحِلُّ وَالْحَرَمُ

"Bu uçsuz bucaksız vadiler onun ayak izlerini tanır. Kâbe, harem bölgesi ve dışındaki yerler de tanır onu"

فَلَيْسَ قَوْلُكَ: مَنْ هٰذَا ؟ بِضَائِرِهِ...اَلْعَرَبُ تَعْرِفُ مَنْ أَنْكَرْتَ وَالْعَجَمُ

"Senin ona "Bu kim" demen kesinlikle ona zarar vermez. Senin tanımadığını Arap ve Acem tanımaktadır."[563]

Bu bağlamda Ferazdak'ın cevabı tenkidin tenkidi şeklinde gelmiştir. Sanki o Hişam'a "Senin tanımadığını zannettiğin o şahıs var ya, onu Arap-Acem herkes tanır" demek istemiştir.

4.2.4. Hz. İsa

﴿وَاِذْ قَالَ اللّٰهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ ءَاَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَاُمِّيَ اِلٰهَيْنِ مِنْ دُونِ اللّٰهِ قَالَ سُبْحَانَكَ مَا يَكُونُ لِي اَنْ اَقُولَ مَا لَيْسَ لِي بِحَقٍّ اِنْ كُنْتُ قُلْتُهُ فَقَدْ عَلِمْتَهُ تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي وَلَا اَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ اِنَّكَ اَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ﴾

"Ve Allah demişti ki: "Ey Meryemoğlu İsa, sen mi insanlara: "Beni ve annemi, Allah'tan başka iki tanrı edinin" dedin?" "Hâşâ, dedi; sen yücesin, benim için gerçek olmayan birşeyi söylemem bana yakışmaz. Eğer demiş olsam, sen bunu bilirsin, sen benim nefsimde olanı bilirsin, ben ise senin nefsinde olanı bilmem, çünkü gaybları bilen yalnız sensin, sen!"[564]

Yüce Allah Hz. İsa'nın insanlara ne dediğini bildiği halde bu hitapta istifham ve sorgulama bulunmaktadır. Burada dikkat çeken, bu kuvvetli sorgulamanın kıyamet günü olması ve sorgulamanın maksadının, sorgulananın dışında birilerine yönelik oluşudur. Ancak ifadenin bu şekilde gelmesi ve soruya verilen cevap, salih bir kul olan Hz. İsa'yı ilah edinenlerin konumlarının ne kadar kötü olduğunu bildirmek içindir. Gaye, kınanmış

[563] Abdülkâdir el-Bagdâdî, *Hızânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-Arab,* thk. Abdüsselâm Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1997), XI, 161.
[564] el-Mâide 5/116.

ve buğzedillmiş bir sıfat olarak aşırıya gitmenin ve haddi aşmanın kötülüğünü ibraz etmektir. Bu eylem, yani insanın ilahlaştırılması, o kadar kötüdür ki dengeli bir fıtrata sahip olan birisinden sadır olamaz. O halde bu nasıl Yüce Allah'ın peygamberinden sadır olur? Şöyle denilmiştir: وَاِذْ قَالَ اللهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ ءَاَنْتَ *"Ve Allah demişti ki: "Ey Meryemoğlu İsa, sen mi?"* Ebû Ubeyde cümledeki اِذْ (iz) kelimesinin zâid, başkaları ise اِذَا (izâ) manasında olduğunu söylemiştir. Görüldüğü üzere o, asıl manasındadır ve kendisinden sonra da mazi fiil gelmiştir. Te'vile de gerek yoktur. O zaman bu söz, Hz. İsa Yüce Allah'a yükseltildiği, Hıristiyanlar onun hakkında söylediklerini söylediği ve Hz. İsa'nın kendilerine böyle emrettiğini iddia ettikleri zaman Yüce Allah tarafından söylenmiştir.[565]

Yine şöyle denilmiştir: "Bu söz kıyamet günü Hz. İsa'ya söylenecektir. وَاِذْ قَالَ اللهُ *"Ve Allah demişti ki"* cümlesi, ﴿اذْ قَالَ اللهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ اذْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكَ وَعَلٰى وَالِدَتِكَ﴾ *"Allah şöyle diyecektir: "Ey Meryemoğlu İsa! Sana ve annene olan nimetimi hatırla!"* [566] cümlesine atıftır. Yüce Allah bunu peygamberlerin toplandığı gün söyleyecektir. Birinci ayet-i kerîmede Yahudileri, ikinci ayet-i kerîmede ise Hıristiyanları azarlama vardır.[567]

Ayet-i kerîmeye bakıldığında buradaki tenkit içerikli istifham Hz. İsa'ya değil, Hıristiyanlara yönelik olduğu görülecektir. O zaman kâfirler batıl üzere olduklarını biliyorlar. Bu eylem muhataptan sadır olmuş mudur ya da olmamış mıdır? Bunun açıklaması şöyledir: Mesela sen şöyle dersin: أَضَرَبْتَ زَيْدًا؟ "Zeyd'i dövdün mü?" Bu istifhamda senden Zeyd'i dövme fiilinin sadır olup olmadığı sorusu vardır. Dövme fiilinin bizzat Zeyd'e uygulanıp-uygulanmadığı anlaşılmaz. أَأَنْتَ ضَرَبْتَ زَيْدًا؟ "Zeyd'i sen mi dövdün?" denildiği zaman Zeyd'in dövülmesi gerçekleşmiş ve sen muhataptan fiilin isnadını (failini = öznesini) sormak (öğrenmek) istiyorsun demektir. Bu, Ebu'l-Hasen el-Ahfeş'in delil olarak sunduğu beyan ilmiyle ilgili bir meseledir.[568] Burada tenkit, Hıristiyanların "Mesih Yüce Allah'ın oğludur" veya "O Allah'tır" sözlerine ve onu

[565] Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, IX, 132.
[566] el-Mâide 5/110.
[567] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* VII, 101.
[568] Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 416.

mabut edinmelerinedir. Ancak Hz. İsa böyle emretmiş midir? Haşa! Her ne kadar buna cevap vermeseler de kendi içlerinde bunun cevabı malumdur. Bunu icat eden bizzat kendileridir. Hz. İsa bundan fersah fersah uzaktır.

Nitekim Beydâvî şöyle demiştir: "Yüce Allah bu istifham ile kafirleri kınamak, azarlamak ve uyarmak istemektedir. İnsanlardan murat ise dinine tabi olanlardır. دُونِ (dûn) kelimesinin manası ise ya muğâyera (dışlama) ya da kusûr (eksiklik, ihmal) manasındadır. Muğâyerada Yüce Allah'la beraber başkasına ibadet etmek, Yüce Allah'a hiç ibadet etmemek demektir şeklinde bir uyarı vardır. Her kim Yüce Allah'la beraber o ikisine (Hz. İsa ve annesine) kulluk ederse Yüce Allah'a hiç ibadet etmemiş olur. Kusûr (eksiklik, ihmal) ise; onlar Hz. İsa ve annesinin ibadet edilmeye layık olduklarına inanmıyorlardı. Ancak onlara yapılan ibadetin Yüce Allah'a yapılan ibadete ulaştırdığını zannediyorlardı. Sanki onlara "Beni ve annemi Yüce Allah'a ulaştıracak aracılar edinin" denilmişti."[569]

Tenkit; herhangi bir şahsa yöneltildiği ve sorgulanan şahsın bu sorgulamayı hak edecek bir günah işlemediği, kendisine nispet edilenin iftira olduğu bilindiği zaman yapıldığında ima yoluyla üstü kapalı tenkit şeklinde isimlendirilmesi de mümkündür. Bu tür tenkit, kendisine delilsiz olarak iftira atılanı beri kılmak suretiyle, hata yapana uygulanacak ceza ve yaptırımları hak ettiğini bildirmek için yapılmaktadır. Öyleyse Kur'ân-ı Kerîm'deki tenkitlerin ne kadar adil ve objektif olduğunu söylememiz yerinde olacaktır. Nitekim İbn Âşûr da şöyle demektedir: ءَاَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ *"İnsanlara sen mi söyledin?"* sözünde sadece habere özel yöneltilmiş bir istifhama işaret vardır. Bununla birlikte hiç şüphesiz haber hâsıl olmuştur. Hz. İsa ve annesini ilah edinin sözü gerçekleşmiştir. Bu sözü söyleyene yöneltilecek cezayla beraber korku ve tehdidi, üstü kapalı bir şekilde onlara kendisi mi söylemiştir şeklinde istifham Hz. İsa'ya yöneltildi. Yahudi hahamları bu sözü kendilerinin icat ettiklerini ve muhatabın da kendilerinin olduklarını gayet iyi biliyor. O zaman mana, Hz. İsa bu sözü söylemedi. Onu söyleyenler adına özür beyan etmesi gerekmez. Çünkü onlar, Hz. İsa'nın söz ve

[569] Ebû Sa'îd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlı (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, h. 1418), II, 151.

ilkelerine tabi olduklarını iddia ediyor. Şayet o bunu söyleseydi, "Beni ve annemi ilah edinin" derdi. İşte bundan dolayı ayet-i kerîmede ifade bu iki lafızla gelmiştir."[570]

Hz. İsa son derece tevazu ve teslimiyetle cevap verdi ve hemen Yüce Allah'ı tenzih etti. Halbûki onların söylediklerinden kendisini tenzih etmesi daha önemliydi. Yüce Allah'ı böyle bir emir vermekten tenzih etti. Daha sonra da kendisini tenzih etti. İşte burası, boyun eğme ve tevazu makamıdır. Sözün Yüce Allah'tan gelmediği bilgisini öne geçirdi ve bunu ben söylemedim demedi. Bilakis her şeyi bilen Yüce Allah'ın ilmine havale etti. İşi tamamen Yüce Allah'a havale etmek, Yüce Allah karşısındaki edebinin aşırılığına ve zillet ile meskeneti ortaya koymasına işarettir.[571]

4.3. PEYGAMBERLERDEN BAŞKALARINA YÖNELİK İSTİFHAMLAR

Peygamberlere yöneltilen istifhamlar, bu bölümdeki tenkit içerikli istifhamlarla mukayese edildiğinde daha azdır. Bunun da iki sebebi vardır. Birincisi; peygamberlerin masum ve doğru olmalarından dolayı tenkit ve düzeltmeye sebep olan hata ve çabalarının az olması. İkincisi; peygamberlere tabi olanlar hakkındaki tenkit içerikli hitapların çokluğu, peygamber ile kavimleri arasındaki diyalog ve tartışmaların, kavimler arasındaki muhalefet ve bozulmanın çeşitliliğidir. Bunlar arasında ihlallerin ve sapmaların çokluğu nedeniyle bu bölümde Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. Nuh, Hz. Şuayb ve Hz. Hud peygamberin yönelttiği tenkit içerikli bazı istifhamlara ve konuyla ilgili olarak şairlerin sözlerinden örneklere yer verilecektir.

Peygamberlerin kavimleriyle olan diyaloglarındaki istifhamlarda peygamberlerden sadır olan tenkitler zikredilirken şu soru akla gelmektedir. Acaba peygamber veya nebi tenkit konusunda mahir midir? Peygamberlerin görevleri herkes tarafından malumdur. O da irşat ve düzeltmedir. İnsanoğlunun davranış ve düşüncelerini düzeltme görevi. Bunlar, eleştirmenin özelliklerine benzer. Çünkü eleştiri yapan kişi; edebî, sanatsal ve şiirsel çalışmaları tenkit edip değerlendirir; bazıları hakkında güzel bazıları hakkında da kötü yorum yapar. Bu durum edebiyat, sanat ve şiirle ilgilidir. Peygamberlere gelince onlar, hayatın farklı alanlarında ıslah, irşat, düzeltme ve tenkit yapar. Bazen bir peygamberin hayatında insan olarak şiir ve sanatla ilgili durumlar olabilir. Buna Kitabu Üslûbi'n-nakdi'l-'Arabiyyi'l-kadîm adlı eserin yazarının şu sözleri misal olarak verilebilir:

[570] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* VII, 112-113.
[571] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* VII, 114.

“İslâm, akıl tarzını değiştirerek tenkit tarzının değişmesine kefil olmuştur. Resûlullah (s.a.v) şiir ile çok az ilgilenmesine rağmen bazı tenkit içeren mütalaaları gözetmiştir. Bunların en önemlileri ise doğruluk ve ahlakla ilgili olan iki şiirdir. Sıdkla ilgili olanı, en-Nâbigatü’l-Ca‘dî’nin Resûlullah (s.a.v) için söylediği şu şiirdir:

أَتَيْتُ رَسُولَ اللهِ إِذْ جَاءَ بِالْهُدَى وَيَتْلُو كِتَابًا كَالْمَجَرَّةِ نَيِّرَا

“Doğru yolu gösteren ve samanyolu gibi parlayan kitabı okuyan Resûlüllah’a geldim.”

بَلَّغَنَا السَّمَاءَ مَجْدُنَا وَجُدُودُنَا وَإِنَّا لَنَرْجُو فَوْقَ ذٰلِكَ مَظْهَرَا

“Şeref ve ciddiyetimiz bizi gökyüzüne ulaştırdı. Biz onun da üstünde bir mevki arzuluyoruz.”

Resûlullah (s.a.v) kendisine “Ey Ebû Leyla! Nereye böyle” diye sormuş, Nâbiga da “Cennete” diye cevap verince Resûlullah (s.a.v) “İnşallah” demiştir. Burada içi boş aşırılığa bir sınır konulduğunu ve şairi makul bir sıdk (doğruluk) yoluna çevirme gayretini görüyoruz. Bu da şeref için gökyüzünün dışında bir şey kabul etmeyen cahiliye örfünü güzel bir şekilde alaya almadır. Resûlullah’ın (s.a.v) “Ebû Leyla! Nereye böyle?” şeklinde tenkit içeren istifhamı, ona ve bütün şairlere “Nereye gidiyorsunuz böyle? diyerek sözlerinde makul olmaları konusunda bir uyarı niteliği taşımaktadır.

Ahlak konusunda, en-Nâbigâtü’l-Ca‘dî şöyle demiştir:

وَلَا خَيْرَ فِي حِلْمٍ إِذَا لَمْ يَكُنْ لَهُ بَوَادِرُ تَحْمِي صَفْوَهُ أَنْ يُكَدَّرَا

وَلَا خَيْرَ فِي جَهْلٍ إِذَا لَمْ يَكُنْ لَهُ حَلِيمٌ إِذَا مَا أَوْرَدَ الْأَمْرَ أَصْدَرَا

Eğer saflığını bozan şeylerden korunmasını sağlayacak belirtiler yoksa bu hilmde hiçbir hayır yoktur.

Eğer karşılaştığı durumları sakinlikle ve akılla karşılamasını sağlayacak bir sabrı (hilm) yoksa cehalette hiçbir hayır yoktur.

Resûlullah (s.a.v) Nâbigâ'ya "Ağzına sağlık 'Ne güzel söyledin!' dedi.[572] Bu iki durum karşısında Resûlullah'ın (s.a.v) birincisinde aşırılıkta yapılan hata gibi ikazı gerektiren ve ikincisinde övgü ve teşvik gibi hüküm ve temyiz ile tenkit ve düzeltmeyi tatbik ettiği görülmektedir. İşte bu tenkit şekillerinden biridir.

Peygamberler, kavimleriyle karşılıklı konuşurken pek çok yerde istifham üslubuyla tenkidi uygulamıştır. Aynı zamanda kendileri de kavimleri ve tâbi olanlar tarafından tenkit ve sorgulamaya maruz kalmıştır. Kur'ân'da geçen ayetler bu ümmetlerde meydana gelen hadise ve olaylardaki değişik diyalogları nakletmiştir. Bunlar incelendiğinde tenkitle karşılaşılmıştır. Bu tenkitlerden bazıları iman, Yüce Allah'ın birliği, ona ibadet etme ve şirkten uzak kalma konularında, bazıları ise muamelat ve toplumun huzurunun üzerine bina edildiği ahlak, adalet ve ıslahın gerçekleştirilmesi konularındadır. Bu insanların uyguladığı ve tenkidi gerektirecek mesele ve sapmalara verilecek en bariz misal, alış-verişte sahtekârlık ve kul hakkını ihlal konusunda meşhur olmuş Hz. Şuayb'in kavmidir. Onlar, ölçü ve tartıda hile yapıyorlardı. Aynı şekilde Hz. Salih'in kavmine deve bir delil olarak verildi. Onlar da bunu fitneye çevirdi. Kendilerine onu korumaları ve kötü bir şekilde dokunmamaları emredildi. Ancak onlar deveyi boğazladı. Öte yandan Hz. Lût kavminde fuhşiyat ve ahlaksızlık yaygınlaştı. Hz. Hud kavminde hayat anlayışları bozuldu. Gayeleri binalarla büyüklenmek ve övünmek oldu. Bu ve buna benzer nebi ve peygamberler tarafından çeşitli yol ve üsluplarla tenkit gerektirecek pek çok mesele ve bozulmalar meydana geldi.

Peygamberler, kavimleriyle mücadele ederken hitapta aşama aşama ilerleme, yumuşaklık, tenkit, güzel nasihat, deliller sunma, mantıkî ve rasyonel sorularla yenilikçilerin yolunu takip etmiştir. Onların hedef ve gayeleri, davranışları kadar yüceydi. Çünkü peygamberler, insanları hidayete erdirmek ve onları irşat etmekle sorumlu idi. Ancak kavimlerinin tepkileri, genellikle peygamberlerdeki bütün bu lütufkâr davranışlarla bağdaşmıyordu. Bu tepkiler; kötülük, inat, hile, yalancılık, aşırıya gitme ve saptırma şeklinde birbirine benzer özellikler taşımaktaydı. Bu da eleştirmenin ve ıslah edenin, tenkit ve değerlendirme yapmasını daha karmaşık ve zor hale getirmektedir.

[572] 'Isâm Kasabcı, *Usûlü'n-nakdi'l-'Arabiyyi'l-kadîm* (Halep: Menşûrâtü Câmi'ati Haleb, Müdîriyyetü'l-Kütüb ve'l-Matbû'âti'l-Câmi'ıyye, 1991), 14-15.

4.3.1. Hz. İbrahim Tarafından Yöneltilen Tenkit İçerikli İstifhamlar

Hz. İbrahim tarafından yöneltilen tenkit içerikli diyaloglar dörde ayrılmaktadır. Birincisi; kavmi ile olan, ikincisi; babası ile olan, üçüncüsü; Nemrut ile olan, dördüncüsü de kavminin, putları tapılacak ilahlar yaptıkları zaman tahkir yoluyla putlarla yaptığı diyaloglar. Hz. İbrahim, onları tenkit ederken ve onlarla diyalog kurarken doğruluk silahı ile silahlanmaya ve objektif olmaya son derece özen gösteriyordu. Yüce Allah'a şöyle dua ediyordu: ﴿وَاجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْاٰخِرِينَ﴾ *"Sonra gelecekler içinde beni doğrulukla anılanlardan eyle*!"[573] Diyaloglarına baktığımızda karşısındakini tenkit ederken yetenekli bir eleştirmenin yöntemlerini kullandığı görülüyor. Eleştirisine ima ve gönderme yöntemiyle, istiare ve tevriye sanatlarını kullanarak başlıyor, ardından onları alaycı bir şekilde karşı karşıya getiriyor ve onların getirdiği delilleri alaya alıyor, sonra da sapkın davranışlarını acımasız ve sert bir şekilde eleştiriyor. Bu durum, şu ayet-i kerîmelerde çok bariz bir şekilde görülmektedir:

﴿وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَاَ اِبْرٰهِيمَ اِذْ قَالَ لِاَبِيهِ وَقَوْمِهٖ مَا تَعْبُدُونَ قَالُوا نَعْبُدُ اَصْنَامًا فَنَظَلُّ لَهَا عَاكِفِينَ قَالَ هَلْ يَسْمَعُونَكُمْ اِذْ تَدْعُونَ اَوْ يَنْفَعُونَكُمْ اَوْ يَضُرُّونَ قَالُوا بَلْ وَجَدْنَا اٰبَآءَنَا كَذٰلِكَ يَفْعَلُونَ قَالَ اَفَرَاَيْتُمْ مَا كُنْتُمْ تَعْبُدُونَ اَنْتُمْ وَاٰبَآؤُكُمُ الْاَقْدَمُونَ فَاِنَّهُمْ عَدُوٌّ لِي اِلَّا رَبَّ الْعَالَمِينَ﴾

"(Resulüm!) onlara İbrahim'in kıssasını da naklet. Hani o, babasına ve kavmine, "Neye tapıyorsunuz?" demişti. "Birtakım putlara taparız ve onlara tapmaya devam edeceğiz" dediler. İbrahim "Peki, dedi, yalvardığınızda onlar sizi işitiyorlar mı? Veya size fayda veya zararları olur mu?" Yok, dediler; ama biz babalarımızı böyle yapar bulduk. "İbrahim dedi ki: "İyi ama ister sizin ister önceki atalarınızın olsun, neye taptığınızı (biraz olsun) düşündünüz mü?" "Hep onlar benim düşmanımdır; ancak âlemlerin Rabbi (benim dostumdur)"[574]

Hz. İbrahim, kavmini putlara taparken görünce, kavminden neye taptıklarını açıklamalarını istedi ve onlara "Siz neye tapıyorsunuz?" diye sordu. Yani hangi şeye tapıyorsunuz? Buradaki istifham, içerisinde kınama barındıran ve itirafa zorlayan açıklayıcı bir istifhamdır. Onların puta taptıklarını gayet iyi bildiği halde kendilerini sapkınlıkları konusunda uyarmak, taptıkları şeylerin tapılmayı hak etmediğini ve

[573] eş-Şu'arâ 26/84.
[574] eş-Şu'arâ 26/69-77.

bunlara tapmak için mutlaka bir delilin olması gerektiğini bildirmek için onlara böyle bir soru yöneltmiştir.[575]

Hz. İbrahim hakiki manada bir soru yönelttiği halde onlar bu soruyu anlamadı; övünürek ve büyüklenerek şöyle dedi: "Putlara tapıyoruz." Büyüklenme ve övünme yoluyla bunu söyledikleri gayet açık bir şekilde görülmektedir. نَعْبُدُ أَصْنَاما *"Putlara tapıyoruz"* dediler ve أَصْنَاما kelimesini nekra ve tenvinli söylediler. Aynı şekilde açıklamaya ihtiyaç olmadığı halde cevaplarında نَعْبُدُ fiilini kullandılar. Zira soruda تَعْبُدُونَ şeklinde geçmektedir. O zaman tapanların cinsini belirtmeye ihtiyaç söz konusu değildir. Bilakis putlara veya bunlara demeleri yeterliydi. Ancak onlar bu davranışı güzel göstermek ve övünmek için cevap kuralının dışına çıkarak نَعْبُدُ fiilini tekrar kullandılar. Sonra bu sözlerine فَنَظَلُّ لَهَا عَاكِفِينَ "*Ve onlara tapmaya devam edeceğiz"* cümlesini ilave ettiler. نَظَلُّ fiilinde gündüzleri devam ettiklerine işaret vardır. Zira onların yıldızlara tapan Sabiler oldukları bilinmektedir. Gündüz vakitlerinde putlara, gece olunca da doğan yıldızlara tapıyorlardı.[576] Bundan dolayı Hz. İbrahim başka bir yerde ilahlarını tahkir ederek ve kendilerini de ahmaklıkla suçlayarak onlara اِنَّمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللهِ اَوْثَانًا *"Siz Allah'ı bırakıp sadece birtakım putlara tapıyorsunuz"*[577] dedi.

Seyyid Kutup bu durumu şöyle değerlendirmektedir: "Hz. İbrahim, onların putları ve heykelleri ile övündüklerini görünce, onları aşırı bir şekilde azarlamakla beraber şiddetli bir kınama sadedinde selim (bozulmamış) bir fıtratın sesi ile kendilerine şöyle seslendi: "Siz neye tapıyorsunuz?" Sizin taptıklarınız, tapınılacak şeyler değildir ve onlar için âbidler olunmaz. Bu tam bir iftiradan ibarettir.[578] Hz. İbrahim sözlerine şöyle devam etmektedir: اَئِفْكًا اٰلِهَةً دُونَ اللهِ تُرِيدُونَ *"Allah'ı bırakıp uydurma tanrılar mı istiyorsunuz?"*[579]

Bu ayet-i kerîmedeki istifham hakiki istifhama benzemektedir.[580] Onların ibadet ettikleri

---

[575] Hererî, *Hadâ'iku'r-ravh ve'r-rayhân,* XX, 218.
[576] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* XIX, 139.
[577] el-Ankebût 29/17.
[578] Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân,* V, 2992.
[579] es-Saffât 37/86.
[580] Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. İbrâhîm İbn Cemâ'a, *Keşfü'l-me'ânî fi'l-müteşâbih mine'l-mesânî,* thk. Abdülcevâd Halef (Mansûra: Dâru'l-Vefâ', 1990), XX, 218.

şeyler, Hz. İbrahim tarafından görülmektedir. O zaman istifhamın hakikî manadan inkârî manaya dönmesi gerekir. Bu durum Şuarâ suresinde geçen ﴿إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا تَعْبُدُونَ﴾ "*Hani o, babasına ve kavmine, "Neye tapıyorsunuz?" demişti"* ayet-i kerîmesindeki istifhamın tersidir. Buradaki istifham onların mabutları hakkındadır. Bundan dolayı da onların cevabı, ﴿نَعْبُدُ أَصْنَامًا فَنَظَلُّ لَهَا عَاكِفِينَ﴾ *"Birtakım putlara taparız ve onlara tapmaya devam edeceğiz"* şeklinde olmuştur.

Ayet-i kerîmedeki istifham ile o, tartışmaya ön hazırlık yapmak istemiştir. Cevaplarını dinleyip, onların batıl oldukları konusuna geçmek için böyle bir istifham şekli kullanmıştır. Bu aynı zamanda delilleri sıralamada ve onları tenkidinde açık olarak görülmektedir. Bu da tenkitte tederrüc (aşamalı) üslubu denilen, Yüce Allah'ın peygamberi Hz. İbrahim'in tenkit konusunda takip ettiği yoldur.

İlahları hakkında kendilerinden böyle bir cevap gelince, Hz. İbrahim, onların akıl ve fıtratlarına tenkit içeren bir üslup ile hitap ederek şöyle dedi: ﴿هَلْ يَسْمَعُونَكُمْ إِذْ تَدْعُونَ أَوْ يَنْفَعُونَكُمْ أَوْ يَضُرُّونَ﴾ "*Yalvardığınızda onlar sizi işitiyorlar mı? Veya size fayda veya zararları olur mu?"*[581] Ayetteki هَلْ يَسْمَعُونَكُمْ "*Sizi işitiyorlar mı?"* cümlesinin takdiri ise هَلْ يُسْمِعُونَكُم الْجَوَابَ عَنْ دُعَائِكُمْ "Sizin duanızı işitiyorlar mı? veya هَلْ يَسْمَعُونَ دُعَاءَكُمْ "Dualarınıza karşılık veriyorlar mı?" وَهَلْ يَقْدِرُونَ عَلَى ذٰلِكَ "Ve buna güçleri yeter mi?" Burada mazi fiilin başında kullanılan إذ (iz) edatı, muzari fiilin başına gelmiştir. O zaman mana, sizin geçmişte yapmış olduğunuz duaları bir gözünüzün önüne getirin ve "Onlar bunu duydular mı veya duyurdular mı?" deyin. İşte bu, tenkit ve kınamada daha etkilidir; belki tefekkür onların kabul etmesini sağlayacaktır.[582]

Birinci soruda هل (hel) istifham edatının kullanılması, kınamak ve onların düşüncelerini harekete geçirmek içindir. Daha sonra bu soru üzerine iki soru atfedilmiştir. أَوْ يَنْفَعُونَكُمْ أَوْ يَضُرُّونَ *"Veya size fayda veya zararları olur mu?"* أَوْ (ev) atıf edatının هل (hel) istifham edatıyla beraber kullanılması hakkında Sîbeveyhi şöyle demektedir:

[581] eş-Şu'arâ 26/72-73.
[582] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 318.

مَا أَدْرِي هَلْ تَأْتِينَا أَوْ تُحَدِّثُنَا؟، وَلَيْتَ شِعْرِي هَلْ تَأْتِينَا أَوْ تُحَدِّثُنَا"

"Bize gelip bizimle konuşur musun bilmiyorum? Senin bize gelip bizimle konuşacağını keşke bilebilseydim."

Burada istifham yerinde kullanılmıştır. ﴿هَلْ تَأْتِينَا أَوْ تُحَدِّثُنَا؟ dediğinde Yüce Allah'ın "*Yalvardığınızda onlar sizi işitiyorlar mı? Veya size fayda veya zararları olur mu?"* sözü gibi kullanmış olursun. Nitekim Züheyr de bir şiirinde şöyle demiştir: يَسْمَعُونَكُمْ اِذْ تَدْعُونَ اَوْ يَنْفَعُونَكُمْ اَوْ يَضُرُّونَ﴾

أَلَا لَيْتَ شِعْرِي هَلْ يَرَى النَّاسُ مَا أَرَى ... مِنَ الْأَمْرِ أَوْ يَبْدُو لَهُمْ مَا بَدَا لِي

"Keşke bilsem; (Acaba) insanlar benim gördüğümü görebiliyor mu? Veya bana görünen onlara da görünüyor mu?"[583]

Bu tür tenkitlerde, eleştirilen kişi kendisini sınırlı seçenekler karşısında bulur. Ya hatasını itiraf ederek doğruya yönelir, ya da yapmaya ısrar ettiği hatalı davranışlarına devam eder. Akli delillerle desteklenmiş objektif tenkitleri ancak inatçılar reddeder.

Hz. İbrahim, başka bir sûrede insan ve canlı olmamalarına rağmen bizzat putlara da tenkit yöneltmiştir. Ancak bunu kavminin onları yüceltip taptıkları için hakaret amaçlı yapmıştır. İşte bunda da okuyan ve olaya muttali olanlar için bir mesaj vardır. Uzun zaman geçmesine rağmen Kur'ân-ı Kerîm onu ebedileştirmiştir. Putlara şöyle diyerek seslenmiştir: ﴿فَرَاغَ اِلٰى اٰلِهَتِهِمْ فَقَالَ اَلَا تَاْكُلُونَ مَا لَكُمْ لَا تَنْطِقُونَ﴾ *"Derken bir kurnazlıkla onların ilâhlarına vardı da, "Buyursanıza, yemez misiniz?" dedi. (Cevap vermediklerini görünce de): "Neyiniz var da konuşmuyorsunuz?" (dedi)."*[584] Yani Hz. İbrahim kurnazlıkla putlara yaklaştı. Onun kendileri için pişirilen ve yanlarına bırakılan "Yemekleri yemiyor musunuz?" sözünde alay etme ve dalga geçme vardır. Denildi ki Hz. İbrahim onlara yemek verdi ve akıl sahibi kimselere hitap ettiği gibi onlara sordu. Çünkü Hz. İbrahim'in kavmi putları yüceltiyordu. مَا لَكُمْ لَا تَنْطِقُونَ *"Neyiniz var da*

[583] Ebû Bişr 'Amr b. Osman b. Kanber Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Hârûn (Kahire: Mektebetü'l Hâncî, 1988) III, 177.
[584] es-Saffât 37/91-92.

konuşmuyorsunuz?" (dedi)" sorusunda da alay vardır. Çünkü o da biliyor ki onlar konuşmayan cansız varlıklardır.[585]

Uzun bir tartışma ve diyalogdan sonra, onları yönlendirmeye çalışarak ve tüm argümanları kullanarak, başlarını öne eğip cevap veremeyecekleri bir aşamaya getirdikten sonra Hz. İbrahim, onlara daha eleştirel ve kınayıcı bir üslupla şöyle dedi:

﴿قَالَ اَفَرَاَيْتُمْ مَا كُنْتُمْ تَعْبُدُونَ اَنْتُمْ وَاٰبَآؤُكُمُ الْاَقْدَمُونَ فَاِنّهُمْ عَدُوٌّ لِي اِلَّا رَبَّ الْعَالَمِينَ اَلَّذِي خَلَقَنِي فَهُوَ يَهْدِينِ وَالَّذِي هُوَ يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِ وَاِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ وَالَّذِي يُمِيتُنِي ثُمَّ يُحْيِينِ وَالَّذِيّ اَطْمَعُ اَنْ يَغْفِرَ لِي خَطِيّتِي يَوْمَ الدّينِ﴾

"İbrahim dedi ki: "İyi ama ister sizin ister önceki atalarınızın olsun, neye taptığınızı (biraz olsun) düşündünüz mü? Hep onlar benim düşmanımdır; ancak âlemlerin Rabbi (benim dostumdur). O ki, beni yaratan ve bana doğru yolu gösterendir, beni yediren, içirendir. Hastalandığım zaman bana O, şifâ verir. O ki, benim canımı alacak, sonra diriltecektir. Ve hesap günü, hatamı bağışlayacağını umduğumdur."[586]

اَفَرَاَيْتُمْ مَا كُنْتُمْ تَعْبُدُونَ "N*eye taptığınızı (biraz olsun) düşündünüz mü?"* cümlesi, onların putlara taptıkları ve bunu da atalarına uydukları için yaptıkları şeklinde ifade ettikleri sözlerinden dolayıdır. اَفَرَاَيْتُمْ deki الفاء (fe) harfi kısımlara ayırmak içindir. İstifham edatlarının başta gelir kaidesi gereği istifham hemzesi başta gelmiştir. Buradaki görme kalbi görmeyi ifade etmektedir. Bu tip şaşkınlık bildirilmesi gereken uyarılarda böyle kullanılmaktadır. Bundan sonra فَاِنّهُمْ عَدُوٌّ لِي "*Hep onlar benim düşmanımdır"* ifadesinin gelmesi de aynı sebeptendir. Eskilerin de putlara taptığını bilmesine rağmen اٰبَآؤُكُمُ kelimesinin اَنْتُمْ zamirine atfedilmesi, putları umursamadığını ve onları küçümsediğini göstermek içindir. Aynı zamanda bu ifade, putların ibadete layık olup-olmama konusundaki şüphelerinin batıl olduğu gerçeğini yansıtmaktadır. Babaların eskiler şeklinde nitelenmesi, onların taklit edilmesini umursamamada çok ileri gittiğine işaret etmektedir. Çünkü ataların dönemi zaman itibariyle uzadıkça kendilerini taklit etmek zorlaşır. Görmenin göz ile olması ve bir mef'ul alması, istifhamın da takrîrî olması caizdir. Söz, konuşanın duyanı iyice anlamasını istediği şey konusunda uyarması için

[585] Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr,* II, 200.
[586] eş-Şu'arâ 26/75-82.

kullanılmıştır. Ya da buradaki الفاء (fe) açıklama harfidir. O zaman mana "eğer düşünürseniz bilin ki onlar benim düşmanımdır" şeklinde olur.[587] ﴿ اَئِفْكًا آلِهَةً دُونَ اللهِ تُرِيدُونَ﴾ *"Allah'ı bırakıp uydurma tanrılar mı istiyorsunuz?"?"*[588] Yani bilerek ve kasıtlı olarak yalana ve iftiraya mı yöneliyorsunuz? Sizin Yüce Allah tasavvurunuz nedir? Sizin bu tasavvurunuz, fıtratın ilk etapta reddettiği seviyeye mi indi ve bozuldu? Âlemlerin rabbi hakkında ne düşünüyorsunuz? Bu cümlede duygu, akıl ve vicdan ile çatışan şeylere muttali olan temiz, sağlıklı bir fıtratın böyle bir şey yapmasının inkâr edilmesi açıkça görülmektedir.[589] ﴿أَئِفْكًا آلِهَةً دُونَ اللهِ تُرِيدُونَ فَمَا ظَنُّكُمْ بِرَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ ayet-i kerîmesinde aşırı bir tenkit ve kınama vardır.[590] تُرِيدُونَ cümlesi de "yalan mı istiyorsunuz?" demektir. İfk yalan manasına gelir. Yani yalancı tanrılar, ilahlığı yalanlanmış mabutlar mı istiyorsunuz? anlamındadır. Hal cümlesinin sahibu'l-halin önüne geçmesinde, onların yalan ve sapkınlıklarını değiştirmeleri hususunda acele etmelerine verilen önem vardır. İnkâr istifhamına yardımcı olarak başka bir istifham daha gelmiştir. O da فَمَا ظَنُّكُمْ بِرَبِّ الْعَالَمِينَ cümlesidir. Bu istifham ile inkâr ve hatayı durdurma, zan ile de yanlış itikat kastedilmiştir. Vakıaya uymadığı için zan ilim olarak isimlendirilmemiştir. Çünkü ancak vakıaya uyan itikat ilim olarak isimlendirilir.[591]

Hz. İbrahim üçüncüde onlara şöyle cevap vermiştir. Bu cevabı ise ﴿ثُمَّ نُكِسُوا عَلٰى رُؤُسِهِمْ لَقَدْ عَلِمْتَ مَا هٰؤُلَآءِ يَنْطِقُونَ﴾ *"Sonra yine (eski) kafalarına döndüler: "And olsun ki (ey İbrahim!) bunların konuşmayacağını (sen de) bilirsin" dediler"*[592] ayet-i kerîmesinde haber verildiği gibi kavminin putlarının zayıflığını ve onlara fayda ve zarar vermeye güç yetiremeyeceklerini, hatta kendilerini bile savunmaktan aciz olduklarını itiraf ettikten sonra vermiştir. Putların konuşamayacaklarını itiraf ettikten sonra Hz. İbrahim, irşat ve onları sapkınlıktan kurtarma gayesiyle, putları alaya alarak ve kavminin kendilerine fayda ve zarar vermeyen ilahlara kul olmalarını kınamak suretiyle derhal tenkit içeren şu istifhamı kendilerine yöneltmiştir:

---

[587] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XIX, 141.
[588] es-Saffât 37/86.
[589] Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, V, 2992
[590] Hererî, *Hadâ'iku'r-ravh ve'r-rayhân*, XX, 218.
[591] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XIX, 139.
[592] el-Enbiyâ 21/65.

﴿قَالَ اَفَتَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مَا لَا يَنْفَعُكُمْ شَيْئًا وَلَا يَضُرُّكُمْ اُفٍّ لَكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾

"(İbrahim) dedi: "O halde, Allah'ı bırakıp da size hiçbir fayda ve zarar veremeyecek olan putlara mı tapıyorsunuz? Size de Allah'ı bırakıp taptıklarınıza da yazıklar olsun, siz hâlâ akıllanmayacak mısınız?"[593]

Yüce Allah'ın size verdiği akıllar nerede? Bunları düşünmüyor musunuz? Putların fayda ve zarar veremeyeceğini idrak edemiyor musunuz? Fayda ve zarar vermeye güç yetirememeyi, konuşamamalarına gerekçe göstermiştir. Çünkü konuşmak anlatmanın aracıdır. Her kim anlatmaktan acizse onun akıl ve akla tabi olan ilim, irade ve güçten mahrum olduğu gayet açıktır.

Ayetteki اُفٍّ (üf) kelimesi, sıkıntı ifade eden bir isim fiildir. Öfkesinden dolayı nefesinin daralması sonucu rahatsız olan birinin nefes alıp-verme şeklinden türetilmiştir. Kelimenin tenvinli olması, nekra tenvini olarak isimlendirilmiş olup bununla tazim kastedilmiştir. Yani "sizin için şiddetli bir sıkıntı" anlamı içerir. لَكُمْ (lekümdeki) lam harfi öfkelenme sebebini açıklamak içindir ki; o zaman mana "Size ve Yüce Allah'ın dışında taptıklarınıza da yazıklar olsun demektir. Lafzatullahın açıkca söylenmesi ise açıklamayı artırmak ve Yüce Allah'ın dışındakilere yapılan ibadetin ne kadar kötü olduğunu ifade etmek içindir. Daha sonra bu inkâr ve sıkıntılı durumdan dolayı, akıl ve duyu ile kavranılacak açık delilleri düşünmemeleri hakkında istifhâm-ı inkarî getirilmiştir. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: اَفَلَا تَعْقِلُونَ "*Siz hâlâ akıllanmayacak mısınız?"*[594]

Örnek 1:

﴿وحَاجَّهُ قَوْمُهُ قَالَ اَتُحَاجُّونِّي فِي اللّٰهِ وَقَدْ هَدٰينِ وَلَا اَخَافُ مَا تُشْرِكُونَ بِهٖ اِلَّا اَنْ يَشَاءَ رَبِّي شَيْئًا وَسِعَ رَبِّي كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا اَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ وَكَيْفَ اَخَافُ مَا اَشْرَكْتُمْ وَلَا تَخَافُونَ اَنَّكُمْ اَشْرَكْتُمْ بِاللّٰهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهٖ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا فَاَيُّ الْفَرِيقَيْنِ اَحَقُّ بِالْاَمْنِ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

"Kavmi onunla tartışmaya başladı. O da onlara dedi ki: "Beni doğru yola eriştirdiği halde Allah hakkında benimle tartışmaya mı kalkışıyorsunuz? O'na ortak

[593] el-Enbiyâ 21/66-67.
[594] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XVII, 99.

koştuklarınızdan hiç korkmuyorum; ancak Rabbimin dilediği şey hariç. Rabbim ilmiyle her şeyi kuşatmıştır. Hiç düşünmez misiniz? Hakkında hiçbir delil indirmediği halde, siz Allah'a ortak koşmaktan korkmuyorsunuz da ben sizin ortak koştuklarınızdan nasıl korkarım? Eğer bilirseniz söyleyin, bu iki topluluktan hangisi güven içinde olmaya daha layıktır?"[595]

İçerisinde Hz. İbrahim'in kavmine yönelttiği dört kınayıcı tenkit içerikli istifhamın bulunduğu tek ayet-i kerîme budur. Üç ayet-i kerîmede istifham harfi hemze, bir ayet-i kerîme ise كَيْفَ (keyfe)'dir. Hz. İbrahim'in kavmini kendisiyle mücadele etme sebebini ﴿اَتُحَاجُّونِّي فِي اللهِ وَقَدْ هَدٰينِ وَلَا اَخَافُ مَا تُشْرِكُونَ بِهٖ اِلَّا اَنْ يَشَاءَ رَبِّي شَيْـًٔا وَسِعَ رَبِّي كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا اَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ﴾ *"Beni doğru yola eriştirdiği halde Allah hakkında benimle tartışmaya mı kalkışıyorsunuz? O'na ortak koştuklarınızdan hiç korkmuyorum, ancak Rabbimin dilediği şey hariç. Rabbim ilmiyle her şeyi kuşatmıştır. Hiç düşünmez misiniz?"* sözleriyle sorguladığı görülmektedir. Ayet-i kerîmede iki tenkit içerikli istifham vardır. Birincisi, اَتُحَاجُّونِّي "*Benimle mücadele mi ediyorsunuz?"* İkincisi, اَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ "*Hiç düşünmez misiniz?"* Her iki istifhamda kavminin akıllarının bozulmasına taaccüp, inkâr, hiçbir zararı ve faydası olmayan putlara tapmaları ve Yüce Allah'a şirk koşmalarından dolayı kendilerine bir uyarı vardır. Aynı zamanda da Hz. İbrahim'in, putların rabliğe salahiyetleri olmadığı gerçeğini deliller ortaya koyarak onlarla tartıştığı görülmektedir.[596]

Örnek 2:

﴿إِذْ قالَ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلا يُغْنِي عَنْكَ شَيْئاً * يَا أَبَتِ إِنِّي قَدْ جاءَنِي مِنَ الْعِلْمِ مَا لَمْ يَأْتِكَ فَاتَّبِعْنِي أَهْدِكَ صِراطاً سَوِيًّا * يَا أَبَتِ لا تَعْبُدِ الشَّيْطانَ إِنَّ الشَّيْطانَ كانَ لِلرَّحْمٰنِ عَصِيًّا * يَا أَبَتِ إِنِّي أَخافُ أَنْ يَمَسَّكَ عَذابٌ مِنَ الرَّحْمٰنِ فَتَكُونَ لِلشَّيْطَانِ وَلِيًّا * قالَ أَرَاغِبٌ أَنْتَ عَنْ آلِهَتِي يَا إِبْراهِيمُ لَئِنْ لَمْ تَنْتَهِ لَأَرْجُمَنَّكَ وَاهْجُرْنِي مَلِيًّا﴾

O, bir zaman babasına şöyle demişti: "Babacığım! İşitmeyen, görmeyen ve sana hiçbir faydası olmayan şeylere niçin tapıyorsun? Babacığım! Doğrusu sana gelmeyen bir ilim bana geldi. O halde bana uy da seni doğru bir yola eriştireyim. Babacığım! Şeytana tapma, çünkü şeytan Rahmân (olan Allah)a âsî oldu. Babacığım! Doğrusu ben korkarım

[595] el-En'âm 6/80-81.
[596] Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*, IV, 570.

ki, sana Rahmân'dan bir azab dokunur da şeytana (cehennemde arkadaş) olursun. Babası "Ey İbrahim! Sen benim ilâhlarımdan yüz mü çeviriyorsun? Yemin ederim ki, eğer (onları kötülemekten) vazgeçmezsen, seni muhakkak taşlarım. (Gerçekten veya söz ile- sana taş atarım). Haydi uzun bir müddet benden uzak ol" dedi."[597]

Hz. İbrahim kavmine karşı aşamalı eleştirel söylem yöntemini izlediği gibi babasına karşı daha da yakın ve sevecen bir üslup kullandı. Konuşmasına babacığım diyerek başladı. "Ey babacığım! Duymayan ve görmeyen, senin için herhangi bir fayda sağlamayan veya senden herhangi bir zararı defetmeyen bir taşa niçin kulluk yapıyorsun?" diyerek öğüdü nezaketle tekrarladı ve babasını putlara tapma konusunda cahil olarak tanımlamadı, aksine konuşmasında ve nasihatinde nazik, kibar ve yumuşaktı. يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ *"Niçin tapıyorsun?"* cümlesindeki istifhamın hakiki manada kullanıldığı söylenmiştir.[598] لِمَ تَعْبُدُ (Niçin tapıyorsun?) sözüyle sorulanın illetini inkâr etmekten kinaye edilmiştir. O, kendisinden sorulanı ortaya koymanın acizliğinden kinayedir. Aynı zamanda istifham, iki muhtemel manada tevriyedir.[599]

Ayette belirtildiği gibi Hz. İbrahim'in babasına karşı bu son derece nazik davranışı ve babasıyla kavminin içinde bulunduğu durumu kınaması sonrası babası Âzer ona şöyle dedi: ﴿أَرَاغِبٌ أَنْتَ عَنْ آلِهَتِي يَا إِبْرَاهِيمُ لَئِنْ لَمْ تَنْتَهِ لَأَرْجُمَنَّكَ وَاهْجُرْنِي مَلِيًّا﴾ *"Ey İbrahim! Sen benim ilâhlarımdan yüz mü çeviriyorsun? Yemin ederim ki, eğer (onları kötülemekten) vazgeçmezsen, seni muhakkak taşlarım. (Gerçekten veya söz ile- sana taş atarım). Haydi uzun bir müddet benden uzak ol" dedi.* Yani sen benim ilahıma ibadet etmeyi terk mi ediyorsun? Ve onlardan yüz mü çeviriyorsun? Buradaki istifham onun putlara tapmaktan kaçınmasına taaccüp ve inkâr vardır. وَاهْجُرْنِي مَلِيًّا *"Haydi uzun bir müddet benden uzak ol"* Yani uzun bir süre gözüme görünme.[600] Âzer, bu cehaletle hidayete çağrıldı ve bu sertlikle nazik ve zarif söze karşılık verdi. Nitekim iman karşısında küfrün durumu, imanın arındırdığı kalp ile zulmün bozduğu kalbin durumu da aynen böyledir. Hz. İbrahim ona سَلَامٌ عَلَيْكَ سَأَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّي إِنَّهُ كَانَ بِي حَفِيًّا "*Selâm sana olsun, senin*

[597] Meryem 19/42-45.
[598] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* XVI, 20.
[599] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* XVI, 113.
[600] Beydâvî, *Envâru't-tenvîr ve esrâru't-te'vîl,* IV, 12.

için Rabbimden mağfiret dileyeceğim. Çünkü o, bana çok lütufkârdır."[601] Yani Hz. İbrahim ona cevap olarak şöyle dedi: "Benden sana ne bir zarar ne de bir kötülük gelir. Babam olduğun için sana zarar verecek bir şey söylemem. Allah'tan sana hidayet nasip etmesini ve günahlarını affetmesini dileceğim.

Zemahşerî, Âzer'in Hz. İbrahim'e verdiği cevap bağlamında şöyle demektedir: "Hz. İbrahim, işin vehametini görünce ve şaşırtıcı nasihatlerde bulununca, babası katı bir küfür ve kaba bir inat ile ona yönelerek, "Ey babacığım!" hitabına karşılık, "Ey oğulcuğum!" şeklinde bir mukabelede bulunmayarak doğrudan ismiyle seslendi ve haberi, mübtedanın önüne geçirerek ﴿أَرَاغِبٌ أَنْتَ عَنْ آلِهَتِي يَا إِبْرَاهِيمُ﴾ *"Ey İbrahim! Yüz mü çeviriyorsun sen benim ilâhlarımdan?"* diyerek karşılık verdi. Çünkü ona göre en önemlisi, kendi yanında olandır. Burada da Hz. İbrahim'in kendi ilahlarından yüz çevirmesinden dolayı taaccüp ve inkâr vardır. Çünkü ona göre hiç kimse o ilahlardan yüz çeviremez. Bu avuntu ve gönlün rahatlatılması, kâfir kavminden Resûlullah'a (s.a.v) gelen "Seni taşlarım, dilim ile sana küfür ve zemmederim şeklindeki sözlerine karşı teselli olmuştur.[602]

Hz. İbrahim, babasının haktan saptığını ve küfürde inat ettiğini görünce günahı işleyen en yakın akrabası bile olsa, kayırmacılık yapmayarak peygamberlerin ahlakına uymaktan başka çaresi yoktu. Bu sefer tenkidi daha keskin ve netti. ﴿وَاذْ قَالَ اِبْرٰهِيمُ لِاَبِيهِ اٰزَرَ اَتَتَّخِذُ اَصْنَامًا اٰلِهَةً اِنِّي اَرٰيكَ وَقَوْمَكَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾ *"İbrahim, babası Âzer'e demişti ki: "Sen putları tanrı mı ediniyorsun? Doğrusu ben seni ve kavmini açık bir sapıklık içinde görüyorum"*[603] Meryem sûresindeki istifham, kınamak için değil ancak Yüce Allah'a şirk koşmanın gerekçesini getirmenin mümkün olmadığını belirtmek içindir denilmiştir. Lakin bu ayet-i kerîme inkâr ve kınama için gelmiştir. Nitekim İbn Âşûr, اَتَتَّخِذُ اَصْنَامًا اٰلِهَةً *"Sen putları tanrı mı ediniyorsun?"* istifhamında inkâr ve azarlama vardır. Burada Hz. İbrahim'in babasına karşı olan tutumlarından biri anlatılmaktadır. O da son derece katı bir tutum. Babası, لَئِنْ لَمْ تَنْتَهِ لَأَرْجُمَنَّكَ "*Yemin olsun onları kötülemekten vazgeçmezsen seni muhakkak taşlarım"* diyerek şirkte katı bir tutum sergilediği ortaya çıkmaktadır. Bu ise

[601] Meryem 19/46.
[602] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 20.
[603] el-En'âm 6/74.

يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ *"Babacığım! İşitmeyen, görmeyen şeylere niçin tapıyorsun?"* şeklinde hitap ettiği tenkit içerikli tutuma muhalif bir durumdur. Zira Hz. İbrahim'in bu hitabıyla maksadı, "sen nasıl olur da putlara taparsın" demektir.[604]

4.3.2. Hz. Musa Tarafından Yöneltilen Tenkit İçerikli İstifhamlar

Allah'ın peygamberi Hz. Musa, Kur'ân-ı Kerîm'de belirtildiği gibi başkalarına pek çok tenkit içeren istifhamlarda bulunmuştur. Bunların en önemlisi ise Rabbi ile konuşmaya gittikten sonra kavminin Yüce Allah'a ibadeti bırakıp buzağıya taptıkları zaman kavmine yönelttiği azar şeklindeki tenkit içerikli istifhamdır. Haber kendisine ulaşınca, keskin ve kınayıcı bir üslup ile azarlayarak kavmine döndü. Yüce Allah bu olayı şöyle haber vermektedir:

﴿وَلَمَّا رَجَعَ مُوسٰى اِلٰى قَوْمِهٖ غَضْبَانَ اَسِفًا قَالَ بِئْسَمَا خَلَفْتُمُوْنِيْ مِنْۢ بَعْدِيْ اَعَجِلْتُمْ اَمْرَ رَبِّكُمْ وَاَلْقَى الْاَلْوَاحَ وَاَخَذَ بِرَاْسِ اَخِيْهِ يَجُرُّهٗ اِلَيْهِ﴾

"Musa, öfkeli ve üzüntülü olarak kavmine döndüğünde şöyle dedi: "Bana arkamdan ne kötü bir halef oldunuz! Rabbinizin emriyle dönüşümü beklemeden acele mi ettiniz?" Elindeki levhaları bıraktı ve kardeşi Harun'u başından tutarak kendine doğru çekmeye başladı."[605]

Hz. Musa kavminin yaptıklarını kınayarak şöyle demiştir: اَعَجِلْتُمْ اَمْرَ رَبِّكُمْ "*Rabbinizin emriyle dönüşümü beklemeden acele mi ettiniz?"* Yani Rabbinizin bana vaat ettiği kırk günlük süreye acele ettiniz de yapacağınızı yaptınız mı? Veya onun manası, "Yüce Allah'ın öfkesine acele ettiniz" şeklindedir de denilmiştir.[606] Buradaki tenkit son derece inkârîdir. Ayet-i kerîme Hz. Musa'nın öfkesini, pişmanlığını ve üzüntüsünün şiddetini غَضْبَانَ اَسِفًا "*öfkeli ve üzüntülü olarak"* sözleri ile tasvir etmektedir. Öfkesi yatıştığında daha az şiddetli bir şekilde ve sert bir tavırla eleştirdi. Belki de onları tevbe etmeleri için ikna etmek istiyordu. Bu yüzden inkârî istifhamdan taaccübi inkâra dönerek şöyle dedi:

---

[604] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* VII, 312.
[605] el-A'râf 7/150.
[606] Şevkânî, *Fethu'l-kadîr,* II, 283.

﴿قَالَ يَا قَوْمِ اَلَمْ يَعِدْكُمْ رَبُّكُمْ وَعْدًا حَسَنًا اَفَطَالَ عَلَيْكُمُ الْعَهْدُ اَمْ اَرَدْتُمْ اَنْ يَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبٌ مِنْ رَبِّكُمْ فَاَخْلَفْتُمْ مَوْعِدِي﴾

"Ey kavmim! Rabbiniz size güzel bir vaad ile söz vermedi mi? Size bu süre mi çok uzun geldi, yoksa Rabbinizden size bir gazab inmesini arzu ettiniz de mi, bana olan vaadinizden caydınız?"[607]

Buradaki istifham takrîr (gerçeği kabullendirme) içindir denilmiştir. En uygun tercih de budur. Zira bunu belagat yönünden inkâra götürecek bir sebep yoktur ve bu inkâr da bu durumda kendisiyle tutarlı bir şekilde azarlamayla sonuçlanmaktadır.[608] İster inkârî isterse takrîrî olsun, bu ifade Hz. Musa'nın ayrılmasından sonra İsrailoğulları'nın içine düştüğü durumu tenkit eden bir istifhamdır. Daha sonra da bu tenkidi aynı manayı ifade eden başka iki tenkit takip etmektedir. O iki tenkit, eleştiri ve onların davranışlarına karşı çıkmada mübalağa içermektedir. ﴿اَفَطَالَ عَلَيْكُمُ الْعَهْدُ﴾ *"Size bu süre mi çok uzun geldi"*[609] Sonra da اَمْ (em) atıf bağlacı ile ﴿اَمْ اَرَدْتُمْ اَنْ يَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبٌ مِنْ رَبِّكُمْ﴾ "*Yoksa Rabbinizden size bir gazab inmesini arzu ettiniz de mi?"* cümlesi atfedilmektedir. İşte bu cümlede en büyük şaşırma vardır. Zira Hz. Musa, buzağıya tapmalarından dolayı Yüce Allah'a tevbe etmeleri için içlerinden yetmiş kişi seçti. Onlardan beklenen beraat etmiş ve temizlenmiş olmalarıdır. Hz. Musa'nın çok şaşırdığı anlardan birisi de kavminin لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتّٰى نَرَى اللهَ جَهْرَةً *"Biz Allah'ı açıkça görmedikçe senin sözünle asla inanmayacağız"*[610] dediği andır. Kur'ân-ı Kerîm onları kınamakta ve sonradan gelenlere ibret olması için onlardan şöyle bahsetmektedir:

﴿يَسْئَلُكَ اَهْلُ الْكِتَابِ اَنْ تُنَزِّلَ عَلَيْهِمْ كِتَابًا مِنَ السَّمَاءِ فَقَدْ سَاَلُوا مُوسٰى اَكْبَرَ مِنْ ذٰلِكَ فَقَالُوا اَرِنَا اللهَ جَهْرَةً فَاَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ بِظُلْمِهِمْ﴾

[607] Tâhâ 20/86.
[608] Met'anî, *Hasâ'isu't-ta'bîri'l-Kur'ânî,* 320.
[609] Tâhâ, 20/86.
[610] el-Bakara, 2/55.

"Kitap ehli, senden, kendilerine gökten bir kitap indirmeni istiyorlar. Musa'dan bundan daha büyüğünü istemişler ve: "Allah'ı bize açıkça göster" demişlerdi. Haksızlıkları sebebiyle onları yıldırım çarptı."[611]

Yine Kur'ân-ı Kerîm, Resûlullah'ı zora soktukları zaman Arapları şöyle kınamıştır:

﴿اَمْ تُرِيدُونَ اَنْ تَسْـَٔلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسٰى مِنْ قَبْلُ وَمَنْ يَتَبَدَّلِ الْكُفْرَ بِالْاِيمَانِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَآءَ السَّبِيلِ﴾

"*Yoksa siz peygamberinizi, bundan önce Musa'ya sorulduğu gibi, sorguya çekmek mi istiyorsunuz? Halbuki her kim imanı küfürle değiştirirse artık doğru yoldan sapmış olur."*[612]

Kur'ân-ı Kerîm İsrailoğulları'nın bu durumlarını kıyamet saatine kadar onlar adına utanç vesilesi ve tarih boyunca diğer inatçılar için bir temsil yaptı.

Hz. Musa daha sonra kavmine karşı kesin ve keskin bir tavır sergilemediği için azarlayarak Hz. Harun'a ve ona şöyle dedi: ﴿قَالَ يَا هٰرُونُ مَا مَنَعَكَ اِذْ رَاَيْتَهُمْ ضَلُّوا اَلَّا تَتَّبِعَنِ اَفَعَصَيْتَ اَمْرِي﴾ *"(Musa gelince kardeşine şöyle) dedi: "Ey Harun! Bunların sapıklığa düştüğünü gördüğün vakit, seni engelleyen ne oldu? (Neden) benim yolumu takip etmedin, benim emrime karşı mı geldin?"*

Hz. Musa, emrine uymayıp günah işlediğini zannederek kardeşi Hz. Harun'u şiddetli bir şekilde kınadı. Halbûki Hz. Harun çalıştı ve emre muhalefet etmedi. Ayet-i kerîmenin manası, bana tabi olmaktan seni ne alıkoydu ve bana tabi olmamaya seni ne sevk etti? demektir.[613]

Zemahşerî'ye göre ise ayet-i kerîmenin manası şöyledir: "Yüce Allah'ı gazaplandırmak, küfür ve günahlardan şiddetle vazgeçirmek konusunda bana uymanı kim engelledi? İman edenlerle beraber küfredenlerle savaşmalı değil miydin? Tıpkı benim olaya şahit olduğumda bu şerri kabul etmeyeceğim gibi ona doğrudan müdahil olmaktan seni ne engelledi? Veya sana ne oldu da bana ilhak olmadın?"[614]

Hz. Musa'dan kavmine azar ile yöneltilen tenkit içerikli istifhamlardan birisi de kendisine yapılan eziyetlerin artması nedeniyle söylediği şu sözlerdir:

---

[611] en-Nisâ, 4/153.
[612] Ahmed Hasan ez-Zeyyât, "Mecelletü'r-Risâle," Aded: 646/38.
[613] Meydânî, *el-Belâgatü'l-'Arabiyye,* I, 274.
[614] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 83.

﴿وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِهٖ يَا قَوْمِ لِمَ تُؤْذُونَنِي وَقَدْ تَعْلَمُونَ اَنِّي رَسُولُ اللّٰهِ اِلَيْكُمْ فَلَمَّا زَاغُوا اَزَاغَ اللّٰهُ قُلُوبَهُمْ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ﴾

"Bir zaman Musa, kavmine: "Ey kavmim! Benim, Allah'ın size gönderdiği elçisi olduğumu bildiğiniz halde niçin beni incitiyorsunuz?" demişti. Onlar yoldan sapınca, Allah da onları saptırdı. Allah fasık toplulukları doğru yola iletmez."[615]

Yani bana muhalefet ederek ve size emrettiğim şeylere karşı isyankâr davranarak bana niçin eziyet ediyorsunuz? Halbûki siz benim peygamberlikten getirdiklerim konusunda ne kadar dürüst olduğumu biliyorsunuz ve açık ayetlere şahitsiniz. Onların isyanı ise يَا قَوْمِ ادْخُلُوا الْاَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ الَّتِي كَتَبَ اللّٰهُ لَكُمْ﴾ *"Ey kavmim, Allah'ın size yazdığı kutsal toprağa girin"* [616] ayet-i kerîmesinde ifade edildiği gibi zorbacı bir kavme karşı savaşa çağrıldıkları zaman onlar emre uymamışlardı. Bilakis ﴿قَالُوا يَا مُوسٰى اِنَّ فِيهَا قَوْمًا جَبَّارِينَ وَاِنَّا لَنْ نَدْخُلَهَا حَتّٰى يَخْرُجُوا مِنْهَا فَاِنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا فَاِنَّا دَاخِلُونَ﴾ *"Onlar da: "Ey Musa! Orada zorba bir kavim var. Onlar oradan çıkmadıkça biz oraya asla giremeyiz. Eğer oradan çıkarlarsa, şüphesiz biz de gireriz" dediler."*[617] İsyan ve taşkınlıkları فَاذْهَبْ اَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَا اِنَّا هٰهُنَا قَاعِدُونَ *"Sen ve Rabb'in gidin savaşın. Biz burada oturacağız"*[618] dedikleri zaman iyice arttı. Burada ısrar ettiler ve Hz. Musa'ya her türlü eziyeti reva gördüler. [619] İsrailoğulları'nın Hz. Musa'ya reva gördüğü, Hz. Musa'nın azarladığı ve kendilerini tenkit ettiği eziyet hakkında başka şeyler de söylenmiştir. Mesela şöyle denmiştir: Onu bazen kibirlenerek bazen korkutarak üzüyorlar üzüyorlardı.[620] Hz. Musa onları azarlıyor ve onları لِمَ تُؤْذُونَنِي "*Niçin beni incitiyorsunuz?"* istifhamıyla onların hallerini tenkit ediyordu. Yani sizin hidayete ermenize ve Firavun'a kul olmaktan kurtulmanız için çalışan peygamberinize eziyet etmenize sevkeden nedir? Bundan vazgeçmeyecek misiniz?

---

[615] Saf 61/5.
[616] el-Mâide 5/21.
[617] el-Mâide 5/22.
[618] el-Mâide 5/24.
[619] Kâsimî, *Mehâsinü't-te'vîl*, IX, 220.
[620] Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, XII, 211.

Yukarıda geçen misalde olduğu gibi İsrailoğullarına yapılan bu tenkit ve kınamada Resûlullah'a eziyet için koşturan Kureyşli kafirlere ima ile bir göz dağı ve müminlere de Hz. Musa kavminin yaptığı gibi yapmalarını yasaklama vardır. Başka bir yerde de İsrailoğullarını ve onların yaptıklarını tenkit eden bir hitap şu şekilde gelmiştir:

﴿يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ اٰذَوْا مُوسٰى فَبَرَّاَهُ اللّٰهُ مِمَّا قَالُوا وَكَانَ عِنْدَ اللّٰهِ وَجِيهًا﴾

"Ey iman edenler: Sizler Musa'ya eziyet edenler gibi olmayın. Eziyet ettiler de Allah onu, onların söylediklerinden temize çıkardı. O, Allah yanında mevki sahibi idi."[621]

Görüldüğü gibi Hz. Musa tenkit içerikli istifhamlarda üç soru edatı kullanmıştır. Bunlar; الهَمْزَة (hemze), بَلْ (bel=bilakis) manasına gelen أَمْ (em) ve لِمَ (lime=niçin) edatlarıdır. Bu edatlar, değişen durumlara göre şiddet ve yumuşaklık, açık inkâr, kınama, itirafa zorlama ve güzel bir azarlama şeklinde çeşitlilik arz etmektedir.

4.3.3. Hz. Nuh Tarafından Yöneltilen Tenkit İçerikli İstifhamlar

Kur'ân'da Peygamberler tarafından tenkit bağlamında kavimlerinde muhalefet eden kimselere yönelik tekrarlanan أَفَلَا تَتَّقُونَ ve أَلَا تَتَّقُونَ gibi bazı lafızlar vardır. Bunların Hz. Nuh, Hz. Hud, Hz. Lût, Hz. Şuayb ve Hz. Salih gibi pek çok peygamber tarafından tekrarlandığı görülmektedir. Örneğin Hz. Nuh Şu'arâ sûresinde kardeşlerine şöyle demiştir: إِذ قَالَ لَهُمْ أَخُوهُم نُوحٌ أَلَا تَتَّقُونَ *"Hani kardeşleri Nuh onlara şöyle demişti: "Siz Allah'tan korkmaz mısınız?"*[622] أَلَا (elâ), istifham hemzesi ve olumsuzluk bildiren لَا (lâ) olmak üzere iki harften oluşur. Bu yüzden, korkunun olmadığını ifade etmek için inkâr manasında kullanılmıştır. Onların yapılan davete uymamalarının tenkidini gerektirir. Bazen أَلَا tek harf de olabilir. O zaman teşvik ifade eder. Mesela اَلَا تُقَاتِلُونَ قَوْمًا نَكَثُوٓا اَيْمَانَهُمْ "*Yeminlerini bozanlara karşı savaşmaz mısınız?"*[623] Bu edat, tasdik etmede ağır hareket etmelerini tenkidi gerektirir.[624] Kavmi Hz. Nuh'a benzer şekildeki istifham ile اَنُؤْمِنُ لَكَ وَاتَّبَعَكَ الْاَرْذَلُونَ *"Senin ardına hep düşük kimseler düşmüşken, biz sana hiç inanır*

[621] el-Ahzâb 33/69.
[622] eş-Şu'arâ 26/106.
[623] et-Tevbe 9/13.
[624] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* XIX, 160.

mıyız?"[625] şeklinde cevap verdiler. Yani zayıf ve fakirler sana tabi olmuşken seni tasdik eder miyiz? اَنُؤْمِنُ (inanır mıyız?) cümlesindeki istifham inkârîdir. Yani sana tabi olanlar zayıf ve fakirler iken biz sana inanmayız demektir. Hz. Nuh onlara şöyle cevap verdi: ﴿وَمَا عِلْمِي بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ *"Onların yaptıkları hakkında bir bilgim yoktur."*[626] Beni ilgilendiren onların işlerinin içi değil, dışıdır. İçlerini bilmekle sorumlu değilim. Ben zahir ile sorumluyum. Kim güzellik sergilerse onun için güzellik zannında bulunurum. Kim de kötülük sergilerse onun için de kötülük zannında bulunurum. Onların hesabı ise şayet anlarsanız ancak rabbime aittir.[627]

İbn Âşûr ise şöyle demektedir: "Onun manası sana birisinin 'Falan seni tehdit ediyor' demesi üzerine senin 'Falan da ne?" demen gibidir. Yani ona aldırmıyor. Kendisine tabi olanların zayıf ve sıradan insanlar olmalarını, iman etmemelerine gerekçe olarak sunmalarını kınıyor ve sanki onlara "Ben insanların amellerinden, seviyelerinden ve sosyal statülerinden sorumlu değilim. Benim görevim peygamberliği tebliğ etmek, size gereken ise kabul etmektir. Bundan sonra kim iyilik yaparsa kendi lehine, kim de kötülük yaparsa kendi aleyhine yapmış olur."[628] Bu istifhamdaki tenkit, onların yanlış düşüncelerine, başkalarına bakış açılarına, onu yanlış maddi ve sosyal ölçütleriyle değerlendirmelerine yönelikti. Aynı şekilde Nuh sûresinde Hz. Nuh'un kavmine yönelttiği tenkit içerikli istifhamlar vardır. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

﴿مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلّٰهِ وَقَارًا وَقَدْ خَلَقَكُمْ اَطْوَارًا اَلَمْ تَرَوْا كَيْفَ خَلَقَ اللّٰهُ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ طِبَاقًا﴾

"Niçin siz Allah'a bir vakar yakıştıramıyorsunuz? Oysa o sizi aşama aşama yaratmıştır. Görmediniz mi Allah yedi göğü uygun tabakalar halinde nasıl yaratmış?"[629]

Davet ve nasihatte bütün yolları denedikten sonra Hz. Nuh, bu istifham üslubu ile şöyle diyerek onları kınamaya başladı: "Size ne oluyor da Yüce Allah'ın büyüklüğünden korkmuyorsunuz? Ya da size ne oluyor da Yüce Allah'ı yüceltmiyor sunuz?[630] Nitekim şairin şu sözü de bu kabildendir:

---

[625] eş-Şu'arâ 26/111.
[626] eş-Şu'arâ 26/112.
[627] Taberî, *Câmiu'l-Beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân,* XVII, 602.
[628] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* XIX, 164.
[629] Nûh 71/13-15.
[630] Nizâmüddîn el-Hasan b. Muhammed en-Nîsâbûrî, *Garâ'ibü'l-Kur'ân ve regâ'ibü'l-Furkân,* thk. Zekeriyyâ 'Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Ilmiyye, 1416) VI, 364.

أَتَرْجُو أُمَّةٌ قَتَلَتْ حُسَيْنا ..... شَفَاعَةَ جَدِّهِ يَوْمَ الْحِسَابِ؟

"Hz. Hüseyin'i öldüren (şehit eden) bir ümmet hesap günü onun dedesinin şefaatini nasıl arzular?"

Yeniden dirilişe inanmayan Yüce Allah ile karşılaşmaktan korkmaz. Çünkü o, azabı kabul etmez, iyiliği ümit etmez ve sevaba inanmaz.[631] Hz. Nuh'un onlara daveti ve kendilerini tenkidi, Allah korkusunu kalplerine yerleştirmek içindi.

4.3.4. Hz. Şuayb Tarafından Yöneltilen Tenkit İçerikli İstifhamlar

Kavmi içinde ibadet yönünden putlara ve heykellere tapma, muamelat yönünden ölçü ve tartıda hile yapma, insan haklarını ihlal etme gibi kötü davranışlar yaygınlaşınca, tıpkı diğer peygamberler gibi Hz. Şuayb da onların yanlışını tenkit etmeye başladı. Hz. Şuayb ve kavmi arasındaki konuşmanın tenkit içerikli olması da bundan dolayıdır. Zira Hz. Şuayb onların davranışlarını bu tenkit içerikli soru ile kınamaktadır. Onlar da aynı üslup ile cevap veriyorlardı. Hz. Şuayb'in kavmi ile yapmış olduğu bu diyaloglar onu diğer peygamberlerden ayıran en önemli özelliğidir. İlk olarak kendilerine takvayı teşvik eden, tartıda hile yapmamayı ve insanları aldatmamayı ifade eden istifhamlar yöneltmiştir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: اِذْ قَالَ لَهُمْ شُعَيْبٌ اَلَا تَتَّقُونَ *"Hani Şuayb onlara şöyle demişti: "Siz Allah'tan korkmaz mısınız?"*[632] أَلا (elâ) teşvik bildiren bir edat olabileceği gibi, hemzenin inkâr ifade etmesi de mümkündür denilmiştir.[633] Onun inkâr ve kınama için olması doğruya en yakındır. Bundan dolayı onların cevabı inat eder şekilde oldu. Yüce Allah onlardan şöyle haber vermektedir:

﴿قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لَنُخْرِجَنَّكَ يَا شُعَيْبُ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مَعَكَ مِنْ قَرْيَتِنَا اَوْ لَتَعُودُنَّ فِي مِلَّتِنَا قَالَ اَوَلَوْ كُنَّا كَارِهِينَ﴾

"Kavminden ileri gelen kibirliler dediler ki: "Ey Şuayb! Ya mutlaka seni ve seninle beraber inananları kentimizden çıkarırız, ya da dinimize dönersiniz! Dedi ki; "İstemesek de mi (bizi yurdumuzdan çıkaracak veya dinimizden döndüreceksiniz?)"[634]

---

631 Münzir el-Minyâvî, *el-Esâlîb ve'l-ıtlâkâtü'l-'Arabiyye* (Mısır: el-Mektebetü'ş-Şâmile, 2011), 78.
632 eş-Şu'arâ 26/177.
633 Udayme, *Dirâsât li üslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, I, 224.
634 el-A'râf 7/88.

Hz. Şuayb'ın tenkit ve irşadına karşılık olarak kendisini beldesinden çıkarmakla tehdit ettiler. Ancak o, kendilerine tenkit içeren istifham yöneltmeye devam etti ve şöyle dedi: ﴿اَوَلَوْ كُنَّا كَارِهِينَ﴾ "*İstemesek de mi (bizi yurdumuzdan çıkaracak veya dinimizden döndüreceksiniz?)"* Hemze istifham ve inkâr, vav da hal içindir. Takdiri أَنَعُودُ فِي مِلَّتِكُمْ؟ "Biz sizin dininize döner miyiz?" demektir. Kabul etmediğimiz halde bizim oraya dönmemiz mümkün değildir.[635] Hz. Şuayb'ın kavmi ile diyaloğunda en zor durumda tenkit içerikli istifhamı kullanırken kendisini nasıl hazırladığı görülmektedir. Zira kendisini çıkarmak ve kovmakla tehdit ediyorlar. Bu istifham sadedinde onların azimlerini kınamak yeterlidir.

Kavmi tehditle yetinmeyip ayrıca onunla alay etmeye, durumunu ve ibadetini küçümsemeye devam etti. Yüce Allah onlardan şöyle bahsetmektedir:

﴿قَالُوا يَا شُعَيْبُ اَصَلٰوتُكَ تَاْمُرُكَ اَنْ نَّتْرُكَ مَا يَعْبُدُ اٰبَآؤُنَا اَوْ اَنْ نَّفْعَلَ فِيْٓ اَمْوَالِنَا مَا نَشٰٓؤُا اِنَّكَ لَاَنْتَ الْحَلِيْمُ الرَّشِيْدُ﴾

Dediler ki; "Ey Şuayb, atalarımızın taptıklarını terketmemizi veya mallarımızda dilediğimizi yapmaktan vazgeçmemizi sana namazın mı emrediyor? Oysaki sen yumuşak huylusun ve aklı başında bir adamsın."[636]

Buradaki istifham inkâr ve alay etmek içindir.[637] Çünkü alay etmek maksadıyla durumu namazına isnat ettiler. Manası ise bizim dededen babadan miras aldığımız, babalarımızın taptığı heykellere tapmayı terk etmemiz için emretmeye seni namazın mı çağırıyor? demektir. Hz. Şuayb'ın kendilerine "yalnızca Yüce Allah'a ibadet edin" emrine kavmi böyle cevap verdi. اَوْ اَنْ نَّفْعَلَ فِيْٓ اَمْوَالِنَا مَا نَشٰٓؤُا "*Veya mallarımızda dilediğimizi yapmaktan vazgeçmemizi sana namazın mı emrediyor?* sözlerini ise kavmi Hz. Şuayb'ın onlara insan haklarına riayet etmelerini emretmesi, hile ve aldatmaları yasaklaması üzerine söylemiştir.[638] Son bir saldırı şeklinde psikolojik bir baskı olarak Hz. Şuayb'a "Sen bizim yanımızda değerli birisi değilsin. Arkadaşların ve kavmin olmasaydı seni taşlardık" dediler. Yüce Allah onlardan şöyle haber vermektedir:

---

[635] Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Mu'terekü'l-akrân fî i'câzi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Ilmiyye, ts.), III, 144; Ebû Bilâl Ahmed b. Muhammed el-Harrât, *el-Mücteba min müşkili i'râbi'l-Kur'ân* (Medine: Mecme'u'l-Melik Fahd li Tıbâ'ati'l-Mushafi'ş-Şerîf, 1426), I, 331.
[636] Hûd, 11/87.
[637] Hân, *Fethu'l-beyân fî makâsidi'l-Kur'ân,* VI, 230.
[638] Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, IV, 174.

﴿قَالُوا يَا شُعَيْبُ مَا نَفْقَهُ كَثِيرًا مِمَّا تَقُولُ وَإِنَّا لَنَرِيكَ فِينَا ضَعِيفًا وَلَوْلَا رَهْطُكَ لَرَجَمْنَاكَ وَمَا أَنْتَ عَلَيْنَا بِعَزِيزٍ﴾

"Dediler ki: Ey Şuayb! Biz senin söylediklerinin çoğundan birşey anlamıyoruz. Ayrıca seni içimizde çok zayıf biri olarak görüyoruz. Eğer akrabaların olmasaydı mutlaka seni recmederdik (taşa tutardık). Senin bize hiçbir üstünlüğün yoktur." [639] Hz. Şuayb, dalalette ve yozlaşmışlıkta ısrarcı olmalarından dolayı onları kınayarak, aynı tenkit içerikli üslup ile onlara şöyle cevap verdi:

﴿قَالَ يَا قَوْمِ أَرَهْطِي أَعَزُّ عَلَيْكُمْ مِنَ اللهِ وَاتَّخَذْتُمُوهُ وَرَاءَكُمْ ظِهْرِيًّا إِنَّ رَبِّي بِمَا تَعْمَلُونَ مُحِيطٌ﴾

"Şuayb dedi: "Ey kavmim! Benim akrabalarım size Allah'dan daha mı değerli ki, Allah'a sırt çevirip, onu unuttunuz? Muhakkak ki, Rabbim bütün yaptıklarınızı çepeçevre kuşatmıştır." [640] Buradaki istifham da inkâr içindir. Yani benim akrabalarım size emrine uymaya çağırdığım Yüce Allah'tan daha mı değerli ve saygındır. Siz ona sırt çevirdiniz. Yani ona şirk koştunuz ve onu ihtiyaç duyulmayan, unutulan ve atılan bir eşya gibi yaptınız.[641]

4.3.5. Hz. Hud Tarafından Yöneltilen Tenkit İçerikli İstifhamlar

Hz. Hûd'un kavmindekilere hitaben söylediği tenkit içerikli istifhamları içeren iki ayet şudur:

Örnek 1:

﴿أَتَبْنُونَ بِكُلِّ رِيعٍ آيَةً تَعْبَثُونَ وَتَتَّخِذُونَ مَصَانِعَ لَعَلَّكُمْ تَخْلُدُونَ وَإِذَا بَطَشْتُمْ بَطَشْتُمْ جَبَّارِينَ﴾

"Siz her tepeye bir alâmet bina edip eğlenir durur musunuz? Temelli kalacağınızı umarak sağlam yapılar mı edinirsiniz? Hem tuttuğunuz zaman merhametsiz zorbalar gibi tutuyorsunuz." [642]

Ayet-i kerîmedeki hemze, istifham harfidir ve kınama ifade eder.[643] Ayetteki soru, Hz. Hud'dan kavmine yöneltilmiştir. Çünkü kavmindekiler kendilerini dünya hayatına ve onunla bağlantılı olan maddi kalkınmaya adamıştı. Hz. Hud'un onlarla yüzleşmesinden onların çağdaş Avrupa medeniyeti gibi, savurgan, ucuz, geçici zevklere ve hazlara

[639] Hûd, 11/91.
[640] Hûd, 11/92.
[641] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-menâr,* XII, 122.
[642] eş-Şu'arâ, 26/128-130.
[643] Sâlih, *el-İ'râbü'l-mufassal*, VIII, 225.

dalmış oldukları ve ahiret için çalışmadıkları görülmektedir.[644] Bundan dolayı bu istifhamdan sonraki ayet-i kerîmelerin de tasvir ettiği gibi Hz. Hud'un tenkit içerikli soruları birbirini takip etti.

﴿وَتَتَّخِذُونَ مَصَانِعَ لَعَلَّكُمْ تَخْلُدُونَ وَإِذَا بَطَشْتُمْ بَطَشْتُمْ جَبَّارِينَ﴾

"Temelli kalacağınızı umarak sağlam yapılar mı edinirsiniz? Hem tuttuğunuz zaman merhametsiz zorbalar gibi tutuyorsunuz."[645]

Örnek 2:

﴿اَوَعَجِبْتُمْ اَنْ جَآءَكُمْ ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَلٰى رَجُلٍ مِنْكُمْ لِيُنْذِرَكُمْ﴾

"Sizi uyarması için içinizden bir adam aracılığı ile, size bir zikir gelmesine şaştınız mı?"[646]

اَوَعَجِبْتُمْ cümlesindeki hemze inkâr içindir. Sanki şöyle denildi: Sizi uyarması için içinizden biri aracılığı ile size bir zikir gelmesini yalanladınız ve şaşırdınız mı? Yani sizden birinin diliyle rabbinizden bir öğüt. Kavmi, Hz. Hud'un peygamberliğine şaşırdı ve "Biz ilk atalarımızdan böyle bir şey duymadık" dedi. Bu sözleri ile insanın peygamber olarak gönderilmesini kastediyorlardı.[647] Daha sonra da inkârî bir istifham ile şöyle cevap verdiler: ﴿اَجِئْتَنَا لِنَعْبُدَ اللّٰهَ وَحْدَهُ وَنَذَرَ مَا كَانَ يَعْبُدُ اٰبَآؤُنَا﴾ *"Ya, demek sen tek Allah'a kulluk edelim ve atalarımızın taptıklarını bırakalım diye mi (bize) geldin?*" Bu, gönüllerin ve zihinlerin aşina olduğu gerçekliğin köleleştirilmesinin acınası bir sahnesidir. Bu köleleştirme, insanı tefekkür ve değerlendirme özgürlüğü, düşünce ve inanç özgürlüğü gibi özelliklerinden mahrum eder ve onu adet, gelenek ve alışılagelmiş davranışlara köle yapar. Onu arzularının ve kendisi gibi kölelerin arzularının emrettiklerine kulluk yapar hale getirir. Tüm bilgi kapıları ve nur pencereleri ona kapanır. Böylece kavim, hakikatle yüzleşmekten hatta kölesi oldukları bâtılın basitliğini düşünmekten bile kaçarak azabı hemen ister. Samimi ve güvenilir peygamberlerine: ﴿فَاْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا اِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾ "*Eğer doğrulardan isen bizi tehdit ettiğin (o azabı) bize*

[644] Met'anî, *Hasâ'isu't-ta'bîri'l-Kur'ânî,* 108.
[645] eş-Şu'arâ, 26/129-130.
[646] el-A'râf, 7/69.
[647] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 115.

getir!"[648] dediler. Görüldüğü gibi işin içine cezanın girmesiyle beraber tehdit taşıyan güçlü bir istifhamla onları tekrar tekrar tenkit etmiş ve kınamış, sonra da saçma akidelerini açıklayıp şöyle demiştir:

﴿قَدْ وَقَعَ عَلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ رِجْسٌ وَغَضَبٌ اَتُجَادِلُونَنِي فِيٓ اَسْمَآءٍ سَمَّيْتُمُوهَآ اَنْتُمْ وَاٰبَآؤُكُمْ مَا نَزَّلَ اللّٰهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ فَانْتَظِرُوٓا اِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ﴾

"Artık size Rabbinizden bir azap ve bir hışım inmiştir. Haklarında Allah'ın hiçbir delil indirmediği, sadece sizin ve atalarınızın taktığı kuru isimler hususunda benimle tartışıyor musunuz? Bekleyin öyleyse, şüphesiz ben de sizinle beraber bekleyenlerdenim!"[649]

İşte burada da karşı çıkılmaması ve inat edilmemesi gereken bir konuda tartıştıklarından dolayı, inkâr ifade eden tenkit içerikli istifham vardır. Çünkü onlar sadece isimlendirdikleri ve sonra da taptıkları, onlara delil veya kanıt olmadan tanrılık nitelikleri verdikleri putların isimleriydi.[650]

Hud kavmi, kendilerinden sonra gelen milletler için inatçılıkları ve dik kafalılıklarıyla darb-ı mesel oldu. Bu durum, Sudanlı şairlerden birinin erdemlerini yitirmiş ve zayıflıklarla boğuşan milletin durumundan şikâyet ettiği şiirinde şöyle tasvir edilmiştir:

قَوْمٌ قِيَامُ الْفَضْلِ بَيْنَ صُدُورِهِمْ ... كَقِيَامِ هُودٍ بَيْنَ أُمَّةِ هُودِ!

لَا يَشْعُرُونَ بِمَا أَلَّمَ بِشَعْبِهِمْ ... فَكَأَنَّمَا قَدُّوا مِنَ الْجَلْمُودِ!

وَمِنَ الْحِجَارَةِ مَا يَلِينُ وَإِنَّهُمْ ... لَا يَعْبَئُونَ بِقَارِصِ التَّنْدِيدِ

يَا أُمَّةً غَفَلَتْ وَطَالَ جُمُودُهَا ... مَاذَا كَسَبْتَ بِغَفْلَةٍ وَجُمُودِ؟

"Bir kavim ki kalplerindeki faziletin varlığı Hud kavmindeki Hz. Hud'un varlığı gibidir.

Halkının acılarını hissetmezler; sanki taş kesilmişler.

Bazı taşlar yumuşar ama onlar eleştirilerden etkilenmez.

Ey gafil ve kaskatı ümmet! Gaflet ve donukluktan eline ne geçti?"

---

[648] el-A'râf, 7/70.
[649] el-A'râf, 7/71.
[650] Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît,* V, 89.

Görüldüğü üzere şair, kavmini kışkırtmada aşırıya gidiyor. Kavimdekilerin kalplerinde fazilet bulunmaması, kavmi arasında Hz. Hud'un olması gibidir. Eleştirilip aşağılandıklarında hiç hissetmezler. Taştan yaratılmış gibiler. Bazı taşlar, kayalar yumuşayabilir ama onlar yumuşamaz. Ne kadar şiddetli olursa olsun hiçbir kınamaya aldırış etmezler.[651]

[651] Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî* (Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1960), X, 689.

BEŞİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN-I KERÎM'DE MÜSLÜMANLARA, GAYRİ MÜSLİMLERE VE İNSAN DIŞI VARLIKLARA YÖNELTİLEN TENKİT İÇERİKLİ İSTİFHAMLAR

Tenkidin işlevlerinden biri; mananın doğruluğu, değeri ve muhatap üzerindeki etkisinin derecesini sorgulamaktır. Sonra da üsluptaki açıklık, güç ve güzellik derecesini belirlemek, onu tartmak ve değerlendirmektir.[652] Bunu aynı şekilde insanların davranışlarına yöneltilen tenkit içerikli istifhamları ihtiva eden Kur'ân ayetlerinde görmemiz mümkündür. Bunlar da ister Müslüman isterse gayri müslim olsun insani tasavvur, eylem ve davranışları değerlendirme sadedinde aynı görevi ifa etmekte, bu tasarrufun iyi veya kötü olduğu konusunda hüküm vererek, kötüsünden sakındırıp iyi ve uygun olanı teşvik etmektedir.

Bu bölüm, delil ve kanıtlarında yer alan eleştirilerin hata, unutkanlık ve ihmal gibi özelliklere sahip olan genel kamuoyuna yönelik olması nedeniyle araştırmanın temel taşı ve direği olarak kabul edilir. Bunların her biri hiç tartışmasız tenkit alanıdır. Bu bölüm üç kısımdan meydana gelmektedir. Birincisi, Müslümanların kendi kendileri ve başkalarına karşı davranış ve muamelelerinde yapmış oldukları hataları tenkit eden istifhamlara tahsis edilmiştir. Şüphesiz Kur'ân'daki istifhamlar, ismi geçen hatalara karşı olay, zaman ve mekâna uygun değişik üsluplar şeklinde gelmektedir. Mesela Mekke döneminde tenkit; şiddetten uzak, yumuşak ve hafif bir azarlama şeklinde gelirken, Medine döneminde daha açık ve belirgin sert bir üslupta gelmiştir. Bazen de tenkitler, korkutma ve tehdide kadar varmaktadır. İkincisi, Mekke halkından müşrik Araplar, Yahudi, Hıristiyan ve bunların dışındaki gayri müslimlere yöneltilen tenkitleri ele alır. Burada da tıpkı yukarıda olduğu gibi olay, yer ve zamana göre şiddet ve yumuşaklıkta çeşitlilik görülmektedir. Üçüncüsünde ise Kur'ân-ı Kerîm'de geçen insan dışı varlıklardan meleklere, cinlere, Hüdhüd'e ve İblis'e yöneltilen tenkit içerikli istifhamlar yer almaktadır.

[652] Ahmet eş-Şâyib, *el-Üslûb* (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 2003), 15.

5.1. MÜSLÜMANLARA YÖNELTİLEN TENKİT İÇERİKLİ İSTİFHAMLAR

Edebiyatçılara ve dilcilere göre tenkit, iyi ile kötüyü ayırmak manasına gelir. Kur'ân-ı Kerîm'in Resûlullah'a (s.a.v) nuzülü sırasında hayatın çeşitli yönleriyle ilgili genel olarak tüm insanlara özel olarak da Arap toplumuna bu şekilde ayet-i kerîmeler gelmekteydi. Cahiliye toplumu putlara tapar, zulmeder ve güçlüler zayıfların mallarını gasp ederdi. Kur'ân-ı Kerîm onların bu durumunu şöyle tasvir etmektedir. Yüce Allah içlerinden bir peygamber gönderek onlara büyük bir iyilikte bulunmuştur. O peygamber, onları bu cehaletten arındırarak hem kendilerini hem de başkalarını düzelten bir toplum olması için gelmişti. Nitekim Yüce Allah bu konuda şöyle buyuruyor: ﴿لَقَدْ مَنَّ اللهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّن أَنفُسِهِم يَتْلُوا عَلَيهِمْ ءَايٰتِهِۦوَيُزَكِّيهِم وَيُعَلِّمُهُمُ ٱلكِتٰبَ وَالحِكمَةَ وَإِن كَانُوا مِنْ قَبلُ لَفِي ضَلٰلٍ مُّبِينٍ﴾ *"Andolsun ki Allah, müminlere kendilerinden, onlara kendi âyetlerini okuyan, onları arındıran ve onlara kitab ve hikmeti öğreten bir Peygamber göndermekle büyük bir lütufta bulunmuştur. Oysa onlar, daha önce apaçık bir sapıklık içindeydiler."*[653]

Onları arındırmak, doğru yola iletmek, doğruyu yanlıştan iyiyi kötüden ayırmak için teşvik ve korkutmadan, değerlendirme ve uyarmaya kadar çeşitli şekillerde onlara birbiri ardına Kur'ân ayetleri indirilmiştir. Salah ve ıslah hareketi her geçen gün yayılıyor, milletin yeni yapısının inşa adımları atılmaya başlıyordu. Bu yapının oluşması ve mensuplarının sayısının artmasıyla birlikte, bazılarından bir takım aykırı hareketler ortaya çıktı. İşte bu noktada tenkit içerikli Kur'ân hitapları, o nesil ve sonrakiler için yönlendirici olmuştur. Bu tenkit içeren üsluplara bakıldığında, müminlere yöneltilen tenkitlerin çoğunun, ahkâm ve muâmelât ayetlerinde ve Müslüman toplumun oluşumuyla birlikte Medenî ayetlerde olduğu görülecektir.

Kur'ân-ı Kerîm'de Müslümanlara yönelik bazı tenkit içerikli istifhamlar şunlardır:

[653] Âl-i İmrân 3/164.

Örnek 1:

﴿يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لا تَفْعَلُونَ﴾ *"Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyi niçin söylüyorsunuz?"*[654] Bu ayet-i kerîmenin Uhut'ta Müslümanların hezimete uğradığı ve "Resûlullah (s.a.v) öldürüldü" şeklinde bir söz yayılınca nazil olduğu söylenmiştir. Kur'ân-ı Kerîm, bu haber karşısında panikleyen ve korkuya kapılanları azarlamakta ve tenkit etmektedir. [655] Başka bir rivâyette şöyle denilmiştir: "Müslümanlar cihat emredilmezden önce "Allah'ın en çok sevdiği ameli bilseydik, onu yapardık" dedi. Yüce Allah da onları kendi yolunda cihada yöneltti. Uhut günü arkalarını döndüklerinde de bu davranışlarından dolayı onları kınadı ve tenkit etti." [656]

Ayet-i kerîmeye bakıldığında tenkit üslubunun şu şekilde ortaya çıktığı görülecektir:

1. Ayet-i kerîme müminlere nida ile başlamaktadır. Bunda dikkat çekme ve kendilerine yöneltilen söze odaklanmalarını sağlama vardır. Sonra Yüce Allah onlara لِمَ تَقُولُونَ؟ "Niçin söylüyorsunuz?" şeklinde hitap etmektedir. Burada geçen soru azarlama ve kınama içindir. İnkâr, sitem ve ayıplama içerdiği de söylenmiştir. Yani onun manası "niçin hayrı söylersiniz de onu yapmazsınız?" demektir. [657] Bazı müfessirler Kur'ân'da tenkit kavramını modern edebî bir perspektiften teyid etmek için "ta'yîr" kavramını kullanmıştır. Ta'yîr (ayıplama), zem ve nakt lafızlarının kullanımı inkâr ve nasihat gibi diğer kelimelerin kullanımından daha çoktur.

2. لِمَ (lime) soru edatındaki ل (lam) harfi sorulan hakkında sebep ifade etmektedir. O, istifham ما (ma) sını açıklayan müphem bir şeydir. Zira, belirlenmesi istenen müphem bir duruma işaret etmektedir. Takdiri ise şöyledir: "Herhangi bir sebep ve nedenden dolayı yapmadığınız şeyi söylüyorsunuz." Bu ifade kınama ve uyarmadan kinayedir. Sorgulanan sözleri ise yerine getirmedikleri vaatleri veya gerçekle uyuşmayan haberleri olabilir.

---

[654] es-Saff 61/2.
[655] Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân,* VII, 251.
[656] Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân,* 427.
[657] Şevkânî, *Fethu'l-kadîr,* V, 261; Hererî, *Hadâ'iku'r-ravh ve'r-rayhân,* XXIX, 277.

3. Daha sonra gelen ﴿كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللهِ اَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ﴾ *"Yapmayacağınızı söylemeniz, Allah yanında şiddetli bir buğza sebeb olur."*[658] ayet-i kerîme ise tenkidi açık bir şekilde pekiştirmektedir. Yapmadıkları şeyleri söylemelerinin, buğz açısından önemi büyüktür.

4. İfadenin önce genel, daha sonra da tafsilatlı olarak gelmesi, duyanların gönlünde bu durumun korku oluşturması içindir. Bu, böyle bir hatanın tekrarlanmaması için yapılan ikaz mesajının ulaşmasında en güzel ve en başarılı tenkit üsluplarındandır. Aynı zamanda Kur'ân-ı Kerîm'deki tenkidin düzeltme ve doğruya sevketmede zirveye ulaştığını göstermektedir.

5. مَا لَا تَفْعَلُونَ "Yapmadığınız şeyler" ifadesinin iki yerde zikredilmesi onların bu fiili terk etmelerinden dolayı tenkit edilmelerine ve yerine getirme yükümlülükleri olan cihada işaret etmektedir.[659]

Ayet-i kerîmede tenkidin, لِمَ (lime=niçin) soru edatının kullanıldığı soruda özetlendiği görülmektedir. O; bir insanın bir şeyi söylemesi, şayet ona ulaşırsa onu yapacağını vaad ederek kendisine söz vermesi, daha sonra ona ulaşınca da ya unutmuş görünerek ya da ihmalkarlık ve tembellikten dolayı bu vaadini yerine getirmemesi üzerine yapılan itirazı belirten bir sorudur. Normal bir insanın vaad ve ahitlerine sadık kalması ve onları yerine getirmesi gerekir. Ayet-i kerîmenin manası şöyledir: "İnsanlar ile olan ilişkilerinizde, yerine getirmeye hazır olmadığınız sürece kendinize söz vermeyin. Özellikle söz verdiğiniz şey Allah'a ise. İşte bundan dolayı hemen akabinde gelen ayet-i kerîmede kınama ve tenkit daha şiddetli gelmiştir. Zira Yüce Allah şöyle buyurdu: ﴿كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللهِ اَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ﴾ *"Yapmayacağınızı söylemeniz, Allah yanında şiddetli bir buğza sebeb olur."*[660]

Konumuz ile ilgili olarak şairin şu dizelerini örnek verebiliriz:

---

[658] es-Saff 61/3.
[659] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXVIII, 174-175.
[660] es-Saff 61/3.

لِمَاذَا يَشِيعُ الظُّلْمُ فِي أُمَّةِ الْعَدْلِ؟ ... وَكَيْفَ يَضِيعُ الْفَضْلُ فِي مَنْبَعِ الْفَضْلِ؟

وَنَحْنُ مَنَارُ الْعِلْمِ مَاذَا أَصَابَنَا؟ ... فَصِرْنَا مِثَالًا لِلْغَبَاوَةِ وَالْجَهْلِ

"Adaletin hâkim olduğu bir ülkede zulüm niçin yayılır? Erdemin kaynağında erdem nasıl yok olur?

Biz ilmin feneriyiz. Peki bize ne oldu da ahmaklık ve cehalet örneği olduk."[661]

Şair, adaletin hâkim olduğu bir millette (yani İslâm ümmetinde) zulmün yayılmasını kınıyor ve لماذا (limâze=niçin) soru edatıyla bu durumu tenkit ediyor. Adaletiyle meşhur olmuş bir ümmette zulüm nasıl bu kadar yaygın hale gelir? Şair, aynı istifham edatını kullanarak tenkit edici başka bir soruyla sözlerine devam ediyor. Milletin kendi arasında yaptığı haksızlıklar yüzünden bu kadar geri ve cahil kalmalarını sorguluyor.

Başka bir şair ise şöyle diyor:

أَيُّهَا التَّارِكُ الزَّكَاةَ لِمَاذَا ..... لَا تُزَكِّي وَقَدْ مَلَكْتَ النِّصَابَا

"Ey zekât vermeyen! Nisab miktarı mala sahip olduğun halde niçin zekât vermiyorsun?"[662]

Şair, bu beytinde zekât vermeyen kişiyi kınıyor ve لِمَاذَا (niçin) soru edatını kullanarak tenkit içerikli mesajını vermeye çalışıyor. Sanki ona "İslâmın rükünlerinden olan zekâtı vermekten seni alıkoyan nedir? Şayet bunu yapmazsan dünyada ilahi cezaya maruz kalırsın ve malının bereketi ortadan kalkar. Ahirette ise şiddetli bir hesaba tabi tutulursun" demek istiyor.

[661] Ahmed Sahnûn, *Dîvânü'ş-Şeyh Ahmed Sahnûn* (Cezâyir: Menşûrâtü'l-Hıbr, 2007), II, 67.
[662] Muhammed el-'Iyd b. Muhammed Ali Âlü Halîfe, *Dîvânü Muhammed el-'Iyd Âlü Halîfe* (Cezâyir: Dâru'l-Hüdâ, 2010), 250.

Örnek 2:

﴿يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَا لَكُمْ إِذا قِيلَ لَكُمُ انْفِرُوا فِي سَبِيلِ اللهِ اثَّاقَلْتُمْ إِلَى الْأَرْضِ أَرَضِيتُمْ بِالْحَياةِ الدُّنْيا مِنَ الْآخِرَةِ فَمَا مَتاعُ الْحَياةِ الدُّنْيا فِي الْآخِرَةِ إِلاَّ قَلِيلٌ﴾ *"Ey iman edenler! Size ne oldu ki, "Allah yolunda cihada çıkın" denilince olduğunuz yere yığılıp kaldınız. Yoksa ahiretten vazgeçip dünya hayatına razı mı oldunuz? Fakat dünya hayatının zevki ahiretin yanında ancak pek az birşeydir."*[663]

Bu ayet-i kerîme, çok sıcak bir günde gerçekleşen Tebük gazvesinden sonra nazil olmuştur. Gölgenin hoş olduğu, meyvelerin olgunlaştığı ve insanların makam mevkiyi sevdiği zamanlarda Müslüman toplumun bazı fertlerinde dünya hayatını ahiret hayatına tercih etme belirtileri ortaya çıkmaya başladı. Bu arada münafıklar ortalığı karıştırmak için fırsat buldu. "Sıcakta sefere çıkmayın" dediler. Mesafenin uzaklığı ile korkutup, Müslümanları Rum'ların gücüne karşı uyardılar. Bütün bu faktörler, bazı insanların yola çıkmak istememelerinde etkili oldu. Yukarıdaki ayet-i kerîme ve ondan sonra gelen ayetler bu duruma çözüm sunmaktadır. [664] Ayet-i kerîmeye dikkatlice bakıldığında tenkit içeren üslubun çok açık ve net olduğu, hatta Kur'ân'ın, onları azarlamada bazen katı davrandığı görülecektir. Gevşeklik üzere tertip edilen bu işler, davaya ve topluma zarar vermektedir. Aynı zamanda bu iki ayet-i kerîmede tenkidin şiddeti ve açıklığı gayet net görülmektedir. Bu sınırda da kalmayarak sakındırma ve uyarmaya kadar gitmektedir. Yüce Allah şöyle tehdit etti:[665] اِلَّا تَنْفِرُوا يُعَذِّبْكُمْ عَذَابًا اَلِيمًا *"Eğer topluca savaşa katılmazsanız, O sizi acı bir azaba uğratır"*[666] Savaştan geride kalanlara karşı tenkit ve azarlama ile başladı. Sonra Yüce Allah yolunda cihattan çekinmelerinin sonucu olarak tehdit geldi. Onlara, içlerinden hiçbiri savaşa girmeden önce Allah'ın elçisine bahşettiği zafer hatırlatıldı. O'nun bu zaferi onlarsız da tekrar kazanabileceğini, böylece onların geride kalma günahından başka bir şey elde edemeyeceklerini bildirdi. [667] Ayet-i kerîmede tenkitsel istifham şu şekillerde ortaya çıkmaktadır:

---

[663] et-Tevbe 9/38.
[664] Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, III, 1654.
[665] Bedevî, *Min Belâgati'l-Kur'ân,* 274.
[666] et-Tevbe 9/39.
[667] Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, III, 1654.

1. Tenkit içerikli istifhamın مَا لَكُمْ şeklinde gelmesi inkâr, kınama ve azarlama ifade etmektedir. لَكُم istifham harfi olan mâ'nin haberidir. Yani "Size ne oldu ki? Niçin? Neden" demektir.[668]

2. Sonra Yüce Allah اِثَّاقَلْتُمْ إِلَى الْأَرْضِ *"Yere çakılıp kaldınız"* buyurdu. اِثَّاقَلْتُمْ kelimesi تَثَاقَلْتُمْ şeklinde de okunmuştur. O zaman "Yavaşladınız, ağırdan aldınız, yere yapışıp kaldınız" manasına gelir. Sikal (ağırlık), bedende bir durumdur ki şiddetli bir şekilde aşağıya inme istediğini gerekli kılar ve intikali güçleştirir. Burada ise mecazi mürsel olarak yavaşlama, ağırdan alma manasında kullanılmıştır. Ayrıca bu ifadede onların ağır davranmalarının acziyetlerinden olmadığına, ancak şehirlerinde ve malları başında oturduklarını ima eden bir işaret vardır. تَثَاقَلْتُمْ fiili, إِلَى harfi cerri ile müteaddi olmaktadır. Çünkü o, eğilim ve bağlılık manasını içermektedir. Sanki تَثَاقَلَ fiilini yapan kişi oturmak için yere ulaşmak istiyor. Manası, dünyaya ve arzularına meylediyorsunuz ve yolculuğun zorluğunu ve yorgunluğunu sevmiyorsunuz demektir.[669]

3. Yüce Allah'ın إِلَى الْأَرْضِ sözünde harikulade, yönlendirici bir ifade vardır. Zira onların savaştan geri kalmalarının ve özür beyan etmek istemelerinin en büyük sebebi evleri ve meyveleriyle kalma arzularıdır. Hatta bazı müfessirler اثَّاقَلْتُمْ إِلَى الْأَرْضِ "Yere yığılıp kaldınız" cümlesini, "Toprağınıza ve evlerinize düşkün oldunuz" şeklinde açıklamıştır. أَرَضِيتُمْ بِالْحَياةِ الدُّنْيا "*Yoksa dünya hayatına razı mı oldunuz?"* ifadesindeki istifham inkârî ve kınayıcıdır. Yani bu müminlere yakışmaz demektir. مِنَ الْآخِرَةِ "ahiretten" sözündeki مِنْ harf-i cerri bedel içindir. Yani "Ahirete bedel olarak dünya hayatına nasıl râzı oluyorsunuz?" demektir. اثَّاقَلْتُمْ إِلَى الْأَرْضِ "Yere yığılıp kaldınız" cümlesi, savaştan hoşlanmayan, tembellik ve korkaklıklarından dolayı cihada katılmamak için bahane arayanların hali, kalkıp dışarı çıkması istenen birinin durumunu temsil eder.[670]

---

668 Hân, *Fethu'l-beyân fî makâsidi'l-Kur'ân,* V, 301.
669 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 271.
670 İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* X, 197.

4. Daha sonra tenkit içerikli istifham أَرَضِيتُمْ بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا *"Yoksa dünya hayatına razı mı oldunuz?"* şeklinde geldi. İşte burada inkâr, kınama ve taaccüp vardır. Bunun manası ise "Siz baki olan nimetlere karşı, dünyadaki geçici nimetlere mi râzı oldunuz" demektir.[671]

5. Ayet-i kerîmede var olan istifhamın kullanılışındaki başka bir özellik ise kendisinden sonra ﴿أَرَضِيتُمْ بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا مِنَ الْآخِرَةِ﴾ "*Yoksa ahiretten vazgeçip dünya hayatına razı mı oldunuz?* cümlesinin gelmesi, seçimin kötülüğüne işaret eden inkârî, azarlayıcı ve küçümseyici sorgulamanın varit olmasıdır. Bunun manası, sizin böyle olmamanız gerekir. Cümle içerisinde آثَرْتُمْ veya فَضَّلْتُمْ (tercih ettiniz) fiilleri yerine أَرَضِيتُمْ (râzı mı oldunuz) fiilinin kullanılması, inkârda aşırılığı ifade etmek içindir. Çünkü rıza gönlün ferahlamasını ifade etmekte, bunun sadece bir meyletme ve dünya hayatından bazı şeylere özlem duymak olmadığına delalet etmektedir. Bilakis onlar, rablerinin razı olacağı şeyden daha da uzaklaşmış ve dünyanın değersiz rızasına düçar olmuşlardır.[672]

6. Kendilerinin kötü seçimlerinden dolayı azlık ifade eden lafız kullanılması çerçevesinde tenkit daha etkili olmuştur. Kendisinden istifade edilenen şey dünyadır. Dünya için gerçekten az (önemsiz bir şey) ifadesi kullanılmıştır. Dünya metaından onların istediği şeyin ahirete nispetle azlığının mukayesesi gayet basit ve az olacaktır. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur: ﴿وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا فِي الْاٰخِرَةِ اِلَّا مَتَاعٌ﴾ *"Oysa dünya hayatı ahiret hayatının yanında bir yol azığından ibarettir*"[673] Kur'ân-ı Kerîm'de bu gerçeğin sık sık tekrar edildiği görülmektedir. Yani dünya hayatının azığı ahiretin nimetleriyle kıyaslandığı zaman çok az olduğu görülecektir. Cihattan geri kalanların, ahiretin pek çok nimetine karşılık basit dünya azığını tercih etmelerinin bu şekilde tenkit edilmesinde ve mukayesesinde derin manalar vardır.[674]

---

[671] Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, V, 419.
[672] Mahmûd Tevfîk Muhammed Sa'd, *Şezerâtü'z-zeheb Dirâse fî'l-belâgati'l-Kur'âniyye* (Kahire: Câmi'atü'l-Ezher, 2000), 48.
[673] er-Ra'd 13/26.
[674] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, X, 198.

Örnek 3:

﴿أَوَلَمَّا أَصابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ قَدْ أَصَبْتُمْ مِثْلَيْهَا قُلْتُمْ أَنَّى هٰذَا قُلْ هُوَ مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِكُمْ إِنَّ اللهَ عَلى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

"*(Bedir'de düşmanı) iki katına uğrattığınız bir musibet (Uhud'da) size çarpınca mı: "Bu nereden" dediniz? De ki: "Bu başınıza gelen kendinizdendir". Şüphesiz Allah her şeye kâdirdir."*[675]

Ayet-i kerîmede Müslümanların Uhud Savaşı'nda karşılaştıkları şüpheleri açığa çıkarmada, münafıklara cevap vermede, onların söz ve hareketlerindeki sapıklıklarını açıklamada tenkit içeren istifham üslubu gayet açık olarak görülmektedir. Yüce Allah Müslümanlara hitaben şöyle buyurmaktadır: ﴿أَوَلَمَّا أَصابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ قَدْ أَصَبْتُمْ مِثْلَيْهَا قُلْتُمْ أَنَّى هٰذَا ﴾

"*(Bedir'de düşmanı) iki katına uğrattığınız bir musibet (Uhud'da) size çarpınca mı: "Bu nereden" dediniz?"* Ayet-i kerîmede geçen musibetten maksat, Uhut Savaşı'nda Müşriklerin Müslümanlara galip gelmesidir. Bilindiği üzere Müslümanların Müşriklere iki kat musibette bulunması, Bedir savaşında Müşriklerden yetmiş kişiyi öldürmeleri ve yetmiş kişiyi de esir almaları; müşriklerin ise Uhud günü yetmişten fazla kişiyi öldürmemeleri, esirleri de öldürme ihtimaline karşılık ölü saymalarıydı. Bazıları da şöyle demiştir: Musibetten maksat hezimet, iki katından maksat ise Bedir'de Müslümanların Müşriklere, Uhutta da Müşriklerin Müslümanlara galip gelmeleridir.[676] Tenkit kavramıyla irtibatlı olması nedeniyle bu iki lafız detaylı bir şekilde incelenecektir. Bu tenkit, Müslümanlardan أَنَّى هٰذَا "*Bu nereden?"* şeklinde sadır olan taaccübü istifhama cevap olarak gelmektedir. Yani bu sorunun manası, "Resûlullah (s.a.v) aramızda olduğu halde bu hezimet bize nereden geldi?" demektir.

Tenkit içeren istifham bağlamında onlara verilen cevap; Yüce Allah'ın Bedir savaşında ettiği yardımla Müşrikleri iki kere veya daha fazla yenilgiye uğrattınız. Uhut günü size isabet eden musibet karşısında şaşkın bir şekilde "Bu nereden" mi diyorsunuz? şeklinde olmaktadır. Yani, şaşırmış bir şekilde Resûlullah (s.a.v) aramızda iken ölüm ve hezimet ile sonuçlanan bu başarısızlık başımıza nasıl geldi? demektir. Onların şaşırmış oldukları

[675] Âl-i İmrân 3/165.
[676] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-menâr,* IV, 184.

şüpheye iki cevap verilmektedir. Birincisi, قَدْ أَصَبْتُمْ مِثْلَيْهَا "*(Bedir'de düşmanı) iki katına uğrattığınız bir musibet."* İkincisi ise قُلْ هُوَ مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِكُمْ "Ey *(Muhammed onlara) de ki: Bu başınıza gelen kendinizdendir."* Yani ey Muhammed! Onlara de ki: Uhut günü başınıza gelen ve şaşkın bir şekilde sebebini sorduğunuz başarısızlık (yenilgi) kendinizdendir. Bu, günahlarınızdan ve Resûlullah'ın (s.a.v) emrine muhalefetinizden dolayı başınıza gelmiştir. Siz Resûlullah'ın (s.a.v) pek çok emrine karşı çıktınız. Bunlardan birincisi; Resûlullah'ın (s.a.v), Medine'de kalmanın ve Uhud'a çıkmamanın daha iyi olduğunu söylemesi, sizin de Uhud'a çıkmaktan başka bir şey kabul etmemeniz. Halbûki Resûlullah'ın görüşü doğruydu. İkincisi de okcuların yerlerini terk edip Resûlullah'ın emrine karşı gelmesidir.[677]

Ayet-i kerîmedeki tenkit içerikli istifham incelendiğinde eleştirinin şu şekilde ortaya çıktığı görülecektir:

1. أَوَلَمَّا أَصابَتْكُمْ cümlesindeki hemze; azarlama, onaylama, inkarı vurgulama içindir. Çünkü çirkin bir şeyi zamansız yapmak daha çirkindir ve yapanı kınamak ondan uzaklaşmayı daha çok hak eder.[678] أَوَلَمَّا için şöyle denilmiştir: Vav, mahzuf bir istifham cümlesine atfeden atıf harfidir. Takdiri ise "Uhud'a çıkma konusunda hata edince, başarısızlık ve itaatsizlik yapınca bunu umursamadınız ve akibetini düşünmediniz" şeklindedir.[679]

2. Yüce Allah'ın sözündeki أَنَّى soru ismi, مِنْ أَيْنَ "nereden" manasındadır. Onunla taaccüb ve inkâr kastedilmiştir. قُلْتُمْ أَنَّى هٰذَا "Bu nereden? dediniz" cümlesi, أَوَلَمَّا sorusunun cevabıdır.[680]

3. Sonra da Yüce Allah'ın قُلْ هُوَ مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِكُمْ *"Ey (Muhammed onlara) de ki: Bu başınıza gelen kendinizdendir"* sözüyle inkâr ve taaccüb geldi. Yani siz Medine'den Uhud'a çıkma fikriyle hata ettiniz. Doğru olan, peygamberin Medine'de kalma görüşü

[677] Hererî, *Hadâ'iku'r-ravh ve'r-rayhân*, V, 242.
[678] Ebu's-Su'ûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, II, 109.
[679] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-menâr,* IV, 185.
[680] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-menâr,* IV, 185.

idi. Bu şekilde Müşrikler Medine'ye girer, onlarla sokak ve cadde aralarında savaşırlar, kadın ve çocuklar da evlerin damlarından onlara taş atarlardı. إِنَّ اللهَ عَلى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ "*Şüphesiz Allah her şeye kâdirdir."* Yani Yüce Allah, ister size yardım ederek isterse yardımsız bırakarak sünnet ve kanunlarını yerine getirmeye kadirdir. Siz itaatsizlik edince ve kendinizi hezimete sürükleyince, Yüce Allah da size başarısızlığı takdir etmiştir.[681]

Konumuzla ilgili şiirden bir örnek ise 'Avf b. Muhallim el-Huzâ'î'ye ait olan şu beyittir:

أَفِي كُلِّ عَامٍ غُرْبَةٌ وَنَزُوحُ ... أَمَا لِلنَّوَى مِنْ وَنْيَةٍ فَتُرِيحَ

"Her sene gurbet ve ayrılık mı (yaşayacağım)? Bu ayrılığın sonu hiç gelmez mi ki huzura kavuştursa?" [682]

Horasan valisi Tâhir b. el-Hüseyin, şair Avf b. Muhallim el-Huzâ'î'yi özel olarak yanına almış ve gece sohbetleri için seçmiştir. Onsuz hiçbir sefere çıkmazdı ve onu kendisine arkadaş ve yoldaş edinmişti. Onu çok severdi. Şair bu beyti, ailesinden ve kabilesinden uzun süre uzak kalmasına yönelik eleştiri ve sitemini dile getirmek için yazmıştır.[683]

Örnek 4:

﴿أَلَا تُقَاتِلُونَ قَوْمًا نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ وَهَمُّوا بِإِخْرَاجِ الرَّسُولِ وَهُمْ بَدَؤُكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ أَتَخْشَوْنَهُمْ فَاللهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَوْهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ *"Yeminlerini bozan, Peygamber'i yurdundan çıkarmaya azmeden ve üstelik ilk önce size saldırmaya başlayanlara karşı savaşmaz mısınız? Yoksa onlardan korkuyor musunuz? Eğer mümin iseniz her şeyden önce Allah'tan korkmalısınız."*[684]

[681] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* IV, 160.
[682] Ebû Dehbel el-Cümahî, *Dîvânü Ebî Dehbel el-Cümahî*, thk. 'Abdülazîm 'Abdülmuhsin (Necef: Mektebetü'l-Kadâ', 1972), 76.
[683] Şihâbüddîn Ebû 'Abdillâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ' İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), V, 2137.
[684] et-Tevbe 9/13.

Bu ayet-i kerîmede Yüce Allah, kendisi ve Resûlune iman etmiş müminleri, ahitlerini bozan Müşrik düşmanlara karşı cihat etmeye teşvik eden tenkit içerikli istifham üslubuyla hitap etmekte ve onlara şöyle demektedir: "Ey müminler! Her seferinde ahid ve yeminlerini bozan, Dâru'n-nedve'de Resûlullah'ı (s.a.v) aralarından çıkarmayı kararlaştıran şu Müşriklerle savaşmaz mısınz? وَهُمْ بَدَؤُكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ *"Ki onlar (sizi öldürmek için) size ilk önce saldırmaya başlayanlardır."* Yani bunu Bedir günü bizzat yapmışlardır. أَتَخْشَوْنَهُمْ "*Yoksa onlardan korkuyor musunuz?"* Yani onlardan kendi adınıza korkuyor musunuz? فَاللهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَوْهُ *"Her şeyden önce Allah'tan korkmalısınız"* Yani cihadı terk etmeniz sebebiyle Yüce Allah'ın size vereceği cezadan korkmanız ve yine onun izni olmadan size hiçbir fayda ve zarar veremeyen şu Müşriklere karşı duramamanız sebebiyle onun öfkesinden sakınmanız sizin için daha iyi olacaktır.[685]

Ayet-i kerîmeye bakıldığında tenkit üslubunun çok açık olduğu görülecektir. Bunu da maddeler halinde şöyle izah etmek mümkündür:

1. Ayet-i kerîmede لا تُقاتِلُونَ cümlesinin başına hemze gelmiştir. Bu da azarlama ifade eder ve savaşa teşvik içindir.[686] O zaman "Şu kavim ile mutlaka savaşın" anlamına gelir.[687] İbn Atıyye ise ayet-i kerîme hakkında şöyle demektedir: "Burada أَلا arz bildirir. O da yumuşak ve nazik bir şekilde istemedir. Manası onlarla savaşmaya teşviktir. Bunun hemze ve olumsuzluk bildiren لا (lâ)'dan meydana geldiğini iddia ettiler. O zaman da mana, arz ve teşviktir.[688] Hemze ister azarlama isterse teşvik için olsun, savaşın terk edilmesine itiraz konumundadır. Onların bu tasarrufunu tenkit ve nefislerini, akidelerini ve yurtlarını müdafaa için müsbet harekete teşvik ifade etmektedir. Ebû's-Su'ûd ve diğerleri şöyle demiştir: " لا تُقاتِلُونَ "Savaşmazsınız" cümlesinin başına hemzenin gelmesi, inkâr ve azarlamak içindir. Kışkırtma yoluyla onları savaşmaya teşvike işaret etmektedir.[689]

---

[685] Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân,* XI, 367.
[686] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân,* II, 436.
[687] Zemahşerî, *Dîvânü'z-Zemahşerî,* II, 252.
[688] Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân,* VIII, 86.
[689] Ebu's-Su'ûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm,* IV, 48.

2. أَتَخْشَوْنَهُمْ؟ "*Yoksa onlardan korkuyor musunuz?"* cümlesinde istifhamın tekrar edilmesi, tenkit ve itiraz mesajını iletmek içindir. Bu, kabul ettirme ve azarlama manasında bir istifhamdır.[690] Kim Yüce Allah'tan korkarsa, başkasından korkmaması gerekir. أَتَخْشَوْنَهُمْ فَاللهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَوْهُ "*Yoksa onlardan korkuyor musunuz? Her şeyden önce Allah'dan korkmalısınız"* cümlesinde birincisi menfi, ikincisi ise müsbet olmak üzere aynı iki fiil cemedilmiştir. Çünkü birinci fiil burada başına inkâr ifade eden hemzenin gelmesiyle menfilik ifade etmektedir. İkincisi, olumluluk bildirir. Buna belâgat ilminde "tıbâk-ı selb" denilir. Yine burada Müşrik kavimden korkulmaması gerektiği çok açık şekilde açıklanmış ve onlardan korkmaları tenkit edilmiştir.

Örnek 5:

﴿أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُتْرَكُوا وَلَمَّا يَعْلَمِ اللهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَلَمْ يَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللهِ وَلَا رَسُولِهِ وَلَا الْمُؤْمِنِينَ وَلِيجَةً وَاللهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾ *"Yoksa siz hep kendi halinize terk olunacağınızı mı sandınız? Allah'ın, içinizden cihad edenleri ve Allah'tan, Resulü'nden, müminlerden başka kimseye sığınmayan ve başkaca sığınacak bir yer aramayanları görmediğini mi (zannediyorsunuz)? Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır."*[691]

Bazı müfessirlere göre bu ayet-i kerîme, sadık müminlerin aksine münafıklara hitap etmektedir. Doğrusu ise daha önce de belirtildiği gibi hitabın müslüman topluma yönelik olmasıdır. Onunla gafillere hatırlatılır ve münafıklar uyarılır. Onlara, aralarında düşmanlarını kendilerine dost edinenlerin olduğu ve iyi ile kötüyü birbirinden ayırmanın gerekli olduğu açıkça belirtilir. وَاللهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُون "*Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır"* cümlesi de bu haber ve uyarıyı tekit etmektedir. Yani Allah, sizin gizli yaptıklarınızı ve ayrıntılarını bilir. O, kötü sırları ve mahiyetlerini açığa çıkarır. Cümledeki vav harfi hal vavıdır. Yani mana "siz, cihad edenler ve Allah, Resûlü ve müminlerden başkasına sığınmayanlar arasında ayrım yapılmadan bırakılacağınızı mı sandınız?" demektir.[692]

---

[690] İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz,* III, 13.
[691] et-Tevbe 9/16.
[692] Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-menâr,* X, 183-184.

Ayet-i kerîmedeki أَمْ munkatıa harfidir. Hemzede, zannetmeden dolayı bir azarlama vardır. Mana ise şöyle olmaktadır: Yüce Allah için onun yolunda cihat eden, Resûlullah (s.a.v) ve müminlerin dışındakileri sırdaş edinmeyen samimi Müslümanlar ortaya çıkıncaya kadar siz terk edilecek (kendi halinize bırakılacak) değilsiniz. لَمَّا (lemmâ) beklenti ifade eder ve bunun ortaya çıkıp netleşeceğine, dininde samimi olanlarla olmayanların birbirinden ayırt edileceğine dikkat çeker.[693]

Şöyle de denilmiştir: Ayet-i kerîmedeki أَمْ harfi, sözü bir amaçtan başka bir gayeye geçirmek için kullanılmıştır. أَمْ harfinden sonraki cümlenin daimi olarak istifham hükmü vardır. "Zannettiniz" ifadesi, "zannettiniz mi?" kadar kuvvetli bir anlam içerir. Bu, istifham-ı inkârîdir ve hitabın İslâmiyet süreleri bakımından rütbeleri farklı olsa da Müslümanlara olduğudur. Aynı zamanda münafıkları da kapsamaktadır. Çünkü onlar Müslümanlıklarını izhar ediyorlardı.[694]

Kadı Ebû Muhammed'e göre ayet "imtihan ve denemeye tabi tutulmadan kendi halinize bırakılacağınızı mı zannettiniz?" manasına gelir.

Muhammed Reşid Rızâ bu ayet ve öncesindeki âyetler hakkında şöyle demiştir: "Kur'ân-ı Kerîm'de bu âyetteki kadar belâgat, vurgu ve tekrarın bulunduğu bir âyet hatırlamıyorum. Bu ayet, Müslüman toplumun durumunu ve iman zaafından arınmalarının bağlı olduğu gerçek cihaddaki durumlarını açıklamaktır.[695]

Ayet-i kerîmede "İmtihan ve denemeye tabi tutulmadan kendi halinize bırakılacağınızı mı zannettiniz?" sorusundaki tenkit, çok açık ve net olarak kendisini göstermektedir. Bu tenkit, bazı Müslümanların İslâm dinine girince hayatlarında herhangi bir imtihan ve zorluklara maruz kalmayacakları şeklindeki algılarını eleştirmek, düzeltmek ve onlara girmiş oldukları yolun imtihanlarla kuşatıldığı mesajını ulaştırmak için yapılmıştır. Zira bu imtihan ve zorluklarla doğru ile yalancı, güçlü ile zayıf, mümin ile münafık birbirinden ayrılacaktır. Herkes sabır ve cihatlarının karşılığını görecektir.

---

693 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 253.
694 İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* X, 137.
695 Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-menâr,* X, 183.

5.2. GAYRİ MÜSLİMLERE YÖNELTİLEN TENKİT İÇERİKLİ İSTİFHAMLAR

Bu bölümde ister Yahudi ister Hıristiyan ister Resûlullah'ın (s.a.v.) çağdaşı olan diğer münafıklar ve müşrikler olsun, gayri müslimlere yöneltilen tenkit içerikli istifhamların bulunduğu ayetlere yer verilecektir. Bu ayetlerin çok sayıda olması nedeniyle bunlardan bazı örnekler vermekle yetinilecektir. Gayri müslimlere yöneltilen tenkit içerikli istifhamlar, doktrinel sapmalar ve zaman zaman kibirliliği gösteren yanlış iddialar, bazen de inatçılık, nankörlük ve yalan gibi çeşitli konularda çeşitlilik göstermektedir. Genellikle de نَحْنُ اَبْنَآءُ اللهِ *"Biz Allah'ın oğullarıyız"*[696] sözünde olduğu gibi yanlış ve batıl inançların Yahudilerde olduğu görülmektedir. Bu kibir ve yanılgı, birçok sapmalarının temelini oluşturur. Onlar kendilerinin Yüce Allah'ın seçtiği halk olduklarına, ırklarının diğer insanlardan üstün olduğuna ve cennete ancak Yahudi ve Hıristiyanların gireceğine inanmaktadır. Tabi ki bunların dışında başka batıl inançları da vardır. Halbûki bu iddialar herhangi bir fikir ve mantıkla uyuşmamaktadır. Çünkü Cenab-ı Hak katında mükafat ve ceza bakımından insanlar arasında herhangi bir farklılığın olması mümkün değildir. İşte bundan dolayı Kur'ân-ı Kerîm'de yüz çeviren, inkar eden ve yanlış inançlara sahip olanlara yönelik tenkit içerikli istifhamlar sayılamayacak kadar çoktur. Şimdi bunların en bariz örnekleri üzerinde durulacaktır.

Örnek 1:

﴿قلْ هَلْ مِنْ شُرَكائِكُمْ مَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ قُلِ اللهُ يَهْدِي لِلْحَقِّ أَفَمَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ أَحَقُّ أَنْ يُتَّبَعَ أَمَّنْ لَّا يَهِدِّي إِلَّا أَنْ يُهْدَى فَمَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ﴾ *"De ki, "Ortak koştuklarınızdan doğru yolu gösterecek olan var mıdır?" Deki, "Allah, hak olan doğru yola hidayet eder. O halde doğru yola hidayet eden mi kendisine uyulmaya daha layıktır, yoksa kendisine yol gösterilmeyince onu bulamayan mı daha layıktır. O halde size ne oluyor? Nasıl hükmediyorsunuz?"*[697]

Yüce Allah bu ayet-i kerîmeden önce Resûlullah'ın diliyle Müşriklere şöyle sesleniyor: ﴿قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكائِكُمْ مَنْ يَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ قُلِ اللهُ يَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ﴾ *"De ki: "Allah'a*

[696] el-Mâide 5/18.
[697] Yûnus 10/35.

eş tuttuğunuz ortaklarınızdan, önce yaratıp, sonra da onu çevirip yeniden diriltecek var mı?" De ki, "Önce yaratıp, sonra da onu yeniden yaratacak olan Allah'tır. O halde nasıl yoldan saptırılıyor, döndürülüyorsunuz?"[698] Müşriklerin konuyla ilgili tutumları, yeniden dirilişi kabul etmedikleri yönünde mi? Halbûki şüpheye mahal bırakmayacak kadar açık ve net, aynı zamanda aklı başında hiç kimsenin inkâr edemeyeceği kadar doğru olan delilleri ancak kibirli insanlar inkâr eder. Yüce Allah bundan sonra şöyle buyurdu: "Allah, sorumlu tuttuğu kimselere akıl ve onlara koyduğu delilleri düşünme yeteneği verdiği, onlara lütfettiği, onları doğru yola ilettiği ve doğru yola ilettiği şeylerle hakka hidayet eden tek ilahtır. Öyleyse Allah'a ortak koştuğunuz ortaklarınızdan, Allah'ın hidayetine benzer şekilde hakka hidayet eden var mı? Daha sonra Yüce Allah şöyle buyuruyor: Bu gerçek hidayete erdiren Yüce Allah tabi olunmaya daha layık değil midir? فَمَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ "*O halde ne oluyorsunuz? Nasıl hükmediyorsunuz?"* Yani, onların Yüce Allah'ın eşleri olduğu şeklindeki batıl inançlar ile nasıl hükmediyorsunuz?[699]

Yüce Allah'ın يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ *"O hakka hidayet eder"* sözünün anlamı "O hakka çağırır" manasındadır. Sizin taptığınız putlar, bir şeye çağırmaya, zarar veya fayda vermeye muktedir değildir. Onlar sıradan yaratıklardır. Çağırmaya bile güç yetiremezler. Zarar veya fayda vermeye nasıl güç yetirsinler? Böylece Yüce Allah, o putlara tapmaları ve onların zarar veya fayda vermeye güçlerinin olmadığını bilmeleri sebebiyle kendilerini beyinsiz olarak nitelemiştir.[700] İşte ayet-i kerîmedeki tenkit yeri de burasıdır.

Ayet-i kerîme dikkatlice incelendiğinde iki tenkit içeren istifhamı arka arkaya sunduğu görülecektir. İşte bu da onları hem kınama hem de beyinsizlikle niteleme üzerine şiddetli bir tenkitte ve de hak ile batılı birbirinden ayıramama konusunda onların akıllarının ulaştığı noktayı bildirmede aşırılığı ifade eden türlerden birisidir. فَمَا لَكُمْ "*O halde ne oluyorsunuz?* كَيْفَ تَحْكُمُونَ "*Nasıl hükmediyorsunuz?"*[701] Yüce Allah'a eşler edinmeye kendinize nasıl izin verdiniz? Sanki Yüce Allah onlara "Aklınız nerede?"

[698] Yûnus 10/34.
[699] Zemahşerî, *Keşşâf,* II, 345.
[700] Mâturidî, *Te'vîlâtü ehli's-sünne,* VI, 40.
[701] Yûnus 10/35.

diye sormaktadır. Her iki istifham da onları kınayan bir tenkittir. Sonra da Yüce Allah onların dalalet ve şirkten dolayı içine düştükleri durumu ve akıllarının nasıl bozulduğunu, doğru yoldan nasıl saptıkları ve saptırdıklarını beyan etmektedir.[702]

Bu tür tenkit içerikli istifhamlar Kur'ân-ı Kerîm'in pek çok ayetinde vardır. Mesela Saffât ve Kalem sûrelerinde Yüce Allah şöyle buyurmaktadır. مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ "*O halde ne oluyorsunuz? Nasıl hükmediyorsunuz."*[703]

Örnek 2:

﴿قُلْ أَتُحَاجُّونَنَا فِي اللهِ وَهُوَ رَبُّنا وَرَبُّكُمْ وَلَنا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ أَمْ تَقُولُونَ إِنَّ إِبْراهِيمَ وَإِسْماعِيلَ وَإِسْحاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطَ كانُوا هُودًا أَوْ نَصارَى قُلْ أَأَنْتُمْ أَعْلَمُ أَمِ اللهُ وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللهِ وَمَا اللهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾

"De ki: "Allah hakkında bizimle didişmeye mi gireceksiniz? Oysa O, bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim amellerimiz bize, sizin amelleriniz de size. Şu kadar var ki, biz O'na ihlas ile sarılıyoruz. Yoksa siz, İbrahim de İsmail de İshak da Yakup da ve torunları da hep yahudi ve hıristiyan idiler mi demek istiyorsunuz? De ki: "Siz mi daha iyi bilirsiniz, yoksa Allah mı?" Allah'ın şahitlik ettiği bir hakikatı bile bile inkâr edenden daha zâlim kim olabilir? Allah, yaptıklarınızdan gafil değildir."[704]

Ayet-i kerîmenin manası şöyledir: "Ey Muhammed! Haydi onlara dinlerinin ve kitaplarının daha önce olması sebebiyle kendilerinin Allah'ın çocukları ve sevgilileri olduğunu ve de Allah katında sizden daha evla olduklarını iddia eden o Yahudi ve Hıristiyanlara sor. Onlara şöyle söyle: أَتُحَاجُّونَنَا فِي اللهِ "*Allah hakkında bizimle didişmeye mi gireceksiniz?"* Yani iddialarınıza dair bize delil mi sunuyor ve onu açıklama konusunda da direniyor musunuz? Ya da Yüce Allah hakkında ve onun sizin dışınızdaki Araplardan peygamber seçmesi konusunda bizimle tartışıyor ve şayet Allah birisine peygamberlik verseydi bizden birisine verirdi diyerek kendinizi peygamberliğe daha

[702] Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, II, 506.
[703] es-Saffât 37/154; el-Kalem 68/36.
[704] el-Bakara 2/139-140.

layık mı görüyorsunuz? O bizim de sizin de rabbinizdir. Ona kullukta ortağız. Rabbimiz birdir. Herkes ameline göre karşılık görecektir. Siz samimi olmadıktan sonra dinlerinin daha önce olmasının ne gibi bir etkisi olabilir?[705] Yüce Allah onlara "Yoksa siz daha önce gelenin sonradan gelene uymasının mümkün olmadığını ileri sürerek bütün peygamberlerin sizin dininizden mi olduğunu iddia ediyorsunuz?" demektedir. Daha sonra da ﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللهِ﴾ "*Allah'ın şahitlik ettiği bir hakikatı bile bile inkar edenden daha zâlim kim olabilir?* buyuruyor. Yani "Yüce Allah'ın Hz. İbrahim'in hanif müslüman olmasıyla ile ilgili şahitliğini kim gizlerse" demektir.[706]

Ayet-i kerîmedeki istifham üslubundaki tenkidin şu hususlarda olduğu açık bir şekilde görülmektedir:

1. Yüce Allah'ın أَتُحَاجُّونَنَا *"Bizimle didişmeye mi gireceksiniz?"* cümlesindeki hemze taaccüb, azarlama ve kınama ifade eder.[707] İstifham hemzesi onların sözlerini red ve kınama bağlamında tenkit ifade eder.

2. Yüce Allah'ın وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ "*Oysa O, bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir"* sözü hal cümlesidir. Yani "şüphe kabul etmeyecek şekilde bilinen bu durum hakkında bizimle tartışacak mısınız?" demektir. Bu, inkârı tekit etmektedir. Yani o zaman mana, İslâm'ı batıl gösterme konusunda, Yüce Allah'ın fazilet yönünden sizi özel seçtiği iddianızın dışında elinizde herhangi bir delilin olmamasına rağmen küstahlığınız sizi bizimle tartışmaya kadar götürdü mü? şeklinde olmaktadır. Halbûki Allah bizim de sizin de rabbinizdir. Size ihsanda bulunan bize niçin bulunmasın? İşte bu cümleyle tartışma konusu netleşmiş oldu.

3. Tenkidi açıklayan başka bir cümle ise Yüce Allah'ın وَنَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ "*Şu kadar var ki, biz O'na ihlas ile sarılıyoruz."* sözüdür. Bu cümle hal cümlesine başka bir atıftır. Her ne kadar ibadet ve salahiyette diğerleri ile ortak olsalar da Müslümanların dini sadece Yüce Allah'a has kılmaları sebebiyle iyiliğe daha layık olduklarını ortaya koyar. Onlara karşı

[705] İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz,* I, 216.
[706] İsfahânî, *Tefsîru'r-Râgıb,* I, 325.
[707] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* I, 745.

çıkanlar ise Yüce Allah'a kulluk ile başkalarına kulluğu birbirine karıştırmıştır. Yani "biz niçin Yüce Allah'ın rızâsına sizden daha yakın olmayalım?" demektir.[708]

Ayet-i kerîmede başka bir istifham üslubu قُلْ أَأَنْتُمْ أَعْلَمُ أَمِ اللهُ "*De ki: "Siz mi daha iyi bilirsiniz, yoksa Allah mı?"* şeklinde gelmektedir. Buradaki istifham takrîr ve kınama içindir. Yani ey Muhammed! Onlara şöyle söyle: "Onların dinini siz mi daha iyi bilirsiniz? Yoksa Allah mı? Aynı zamanda burada İbrahim (a.s) ve onunla beraber olanları Yahudi ve Hıristiyanlığa nispet etmelerine bir reddiye vardır. Bilakis onlar hanif Müslümanlardı. Zira Yüce Allah başka bir ayet-i kerîmede onlar hakkında şöyle demektedir: ﴿مَا كَانَ إِبْرَاهِيمُ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَ وَلٰكِنْ كَانَ حَنِيفًا مُسْلِمًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾ *"İbrahim, ne yahudi ne de hıristiyandı; fakat o, Allah'ı bir tanıyan dosdoğru bir müslümandı, müşriklerden de değildi."*[709]

O zaman cümlenin manası, İbrahim'in (a.s) Yahudi ve Hıristiyan olmadığını Yüce Allah bize bildirdi. O halde bilmediğiniz bir konuda tartışma ve didişme niye? Yüce Allah'ın onlara yönelttiği tenkit, azarlama ve kınama içeren sözlerinden biri de şu ayet-i kerîmedir: ﴿يَآ اَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تُحَآجُّونَ فِي اِبْرٰهِيمَ وَمَآ اُنْزِلَتِ التَّوْرٰيةُ وَالْاِنْجِيلُ اِلَّا مِنْ بَعْدِهٖ اَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ *"Ey Kitap ehli! İbrahim hakkında niçin tartışıyorsunuz? Oysa Tevrat da İncil de ondan sonra indirilmiştir. Siz hiç düşünmüyor musunuz?"*[710] قُلْ أَأَنْتُمْ أَعْلَمُ أَمِ اللهُ *"De ki: "Siz mi daha iyi bilirsiniz, yoksa Allah mı?"* ifadesinden şunu anlamak mümkündür: Yüce Allah, onların genelinin cahil olduğunu ve ileri gelen kimselerin gerçeği gizlediklerini kendilerine bildirmiştir. Bundan dolayı da gerçeği gizleyenleri tenkit ederek şöyle buyurmuştur: ﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللهِ﴾ "*Allah'ın şahitlik ettiği bir hakikatı bile bile gizleyenden daha zâlim kim olabilir?"* Burada sevgi ve rızasını kazanmak için halkını yanlış, aldatıcı ve sapkın akidelere iten haham ve ruhbanlara işaret edilmektedir.[711] Ayet-i kerîmede geçen أَظْلَمُ (daha zalim) kelimesi ism-i tafdil veznindedir ve tenkit, azarlama ve kınamada mübalağa ifade etmektedir.

[708] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* I, 746.
[709] Âl-i İmrân 3/67.
[710] Âl-i İmrân 3/65.
[711] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* I, 747.

Örnek 3:

﴿يَا صَاحِبَيِ السِّجْنِ أَأَرْبَابٌ مُّتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمِ اللهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ *مَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِهِ إِلاَّ أَسْمَاءٌ سَمَّيْتُمُوهَا أَنتُمْ وَآبَآؤُكُمْ مَّا أَنزَلَ اللهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ إِنِ الْحُكْمُ إِلاَّ لِلهِ أَمَرَ أَلاَّ تَعْبُدُوا إِلاَّ إِيَّاهُ ذٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لاَ يَعْلَمُونَ﴾

"Ey benim zindan arkadaşlarım! Ayrı ayrı birçok tanrılar mı daha hayırlı, yoksa herşeye hâkim ve galip olan bir tek Allah mı? Sizin Allah'ı bırakıp da o taptıklarınız, sizin ve atalarınızın uydurduğu birtakım isimlerden başka bir şey değildir. Bunlara tapmanız için Allah hiçbir delil indirmiş değildir. Hüküm ancak Allah'a aittir: O, size kendisinden başkasına tapmamanızı emretti. İşte dosdoğru din budur. Fakat insanların çoğu bunu bilmezler."[712]

Ayetteki istifham Yüce Allah'ın peygamberi Hz. Yusuf (a.s) tarafından sorulmuştur. Yusuf (a.s.) eleştiri dolu bu kısa diyalogda, hapishanedeki iki arkadaşıyla onların sapkın fikirlerini düzeltmek ve inançlarını çoktanrıcılıktan tevhide çevirmek için tartıştı ve onlara şöyle dedi: ﴿يَا صَاحِبَيِ السِّجْنِ أَأَرْبَابٌ مُّتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمِ اللهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ﴾ "*Ey benim zindan arkadaşlarım! Ayrı ayrı birçok tanrılar mı daha hayırlı, yoksa herşeye hâkim ve galip olan bir tek Allah mı?"* Yusuf (a.s) onlarla konuşmaya çok güzel bir üslupla başladı ve onlara arkadaş edasıyla yaklaşarak يَا صَاحِبَيِ السِّجْنِ "*Ey benim zindan arkadaşlarım!"* diyerek seslendi.[713]Yusuf (a.s) daha sonra onlarla konuşmasında tenkit içeren inkârî istifhama geçmekte ve onlara itikatları ölçüsünde şöyle demektedir: Allah'a ibadet mi daha hayırlıdır? Yoksa ondan başka ortak koştuklarınıza tapmak mı?[714] Buradaki istifham بَلْ (bilakis) anlamında, hemze de azarlama ve kınama içindir.[715] Yusuf (a.s) konuşma esnasında herhangi bir fayda ve zarar vermeyenlerin ilah zannedildiği bu yanlış itikatları tenkide devam etmekte ve bu ilahların Yüce Allah'ın izin vermesiyle ve emretmesiyle değil, kendi uydurmaları ve iftiralarıyla isimlendirildiğini dile getirmektedir. Sözlerini onları Yüce Allah'ın birliğine ve dosdoğru dine teşvik ederek tamamlamakta ve şöyle demektedir: İşte sizi davet etmiş olduğum bu din, Allah'ın dışındakilere (putlara) tapmayı reddetmenizi ve yalnızca tek ve bir olan Allah'a kulluk

[712] Yûsuf 12/39-40.
[713] İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz,* III, 245.
[714] Kayrevânî, *en-Nüket fi'l-Kur'âni'l-Kerîm,* 5.
[715] Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân,* IV, 181.

yapmanız gerektiğini söyler. Bu, içinde eğrilik ve şüphe bulunmayan hak dindir.[716] Bu nedenle, tenkit eden kişinin, diyalog ve açıklamalarında akılcı yolları ve ikna edici yöntemleri izlemesi gerekir. Bir kavme yöneltilen hidayet, nasihat, tenkit ve düzeltme ancak o kavmin anlayacağı bir dil ve idrak edebilecekleri kelimelerle yapıldığı zaman doğru olur.[717] Zira kişi, yanlış tasavvur ve tasarrufları düzeltmede ancak bu şekilde gaye ve maksatlarına ulaşabilir.

Örnek 4:

﴿إِنَّهُ فَكَّرَ وَقَدَّرَ فَقُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ ثُمَّ قُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ﴾ *"Çünkü o bir düşündü, ölçtü, biçti. Kahrolası nasıl da ölçtü, biçti. Yine kahrolası, nasıl ölçtü biçti?"*[718]

Rivayete göre, Velîd b. Muğîre Kur'ân'ı dinledi ve ondan etkilendi.[719] Ebû Bekir es-Sıddîk'ın (r.a) yanına gitti. Müslüman olmak üzereyken Ebû Cehil ona kızdı ve şöyle dedi: "Kureyşliler Muhammed'in emrine yaklaşmandan dolayı seni sevmiyor. Seni onlardan ancak Muhammed hakkında kendilerini memnun edecek bir söz söylemen kurtarır." Bunun üzerine O da bunu yapacağını söyledi ve Kur'ân hakkında ne diyeceğini düşündükten sonra şöyle dedi: "Şiir desem şiir değil. Kehânet desem kehânet değil. Sihirdir, insan sözüdür. Yüce Allah katından inmemiştir." Sonra ayet-i kerîme nazil oldu. فَقُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ "*Kahrolası nasıl da ölçtü, biçti?!"* cümlesi onun hakkında bedduadır ve kınamadır. Onun halini kınamayı ve yermeyi pekiştirmek için bu cümle tekrar edilmiştir.[720] Onun manası ise, Kur'ân hakkında ne diyeceğini düşündü ve kendisi

[716] Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân,* XVI, 106.
[717] Emîn, *Menhecü'n-nakd fi't-tefsîr,* 19.
[718] el-Müddesir 74/18-20.
[719] Velîd b. Muğîre bir gün Mahzumoğullarına şöyle dedi: Şu an Muhammed'den öyle bir söz işittim ki bu ne bir insan ne de cin sözüdür. Onun kendine has bir tadı ve akıcılığı var. Üstü verimli, altı ise bereketlidir. O en yüksektir ve onun üstüne çıkılamaz. Bunun üzerine Kureyşliler; Allah'a yemin olsun ki Muğîre eski dinini terk etti ve yine Allah'a yemin olsun bütün Kureyşliler eski dinlerini terk edecek dedi. Ebû Cehil onun hakkında ben size kefilim dedi. Daha sonra onun yanına üzgün bir şekilde oturarak onunla konuştu. Bunun üzerine Muğîre yerinden kalktı ve Kureyşlilerin yanına gelip onlara şöyle dedi: "Siz Muhammed'in kâhin olduğunu iddia ediyorsunuz. Onun hiç kâhinlik yaptığını gördünüz mü?" Onlar da hayır dedi. "Onun yalancı olduğunu iddia ediyorsunuz. Onun hiç yalan söylediğini duydunuz mu?" dedi. Onlar yine hayır dedi ve o halde o nedir? diye sordular. Bunun üzerine Muğîre biraz düşündü ve şöyle dedi: "O ancak bir sihirbazdır. Görmüyor musunuz? Kişi ile ailesinin, çocuğunun ve kölelerinin arasını açıyor." Sonra haktan yüz çevirdi, ona karşı kibirlendi ve ayet-i kerîmede geçen sözü söyledi. (Zemahşerî, *el-Keşşâf,* VI, 647)
[720] Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed el-Kelbî İbn Cüzey, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl,* thk. Abdullâh el-Hâlidî (Beyrut: Dâru'l-Erkam, 1416), II, 428.

ölçtü, biçti ve hazırlandı. فَقُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ "*Kahrolası nasıl da ölçtü, biçti?!"* cümlesi taaccüp ifade eder. Ayette alay etme yoluyla övme de vardır denilmiştir. Bir kişinin "Allah kahretsin o ne cesur insan! Allah onu rezil etsin, o ne büyük şair!" sözleri, o şairin haset edilecek seviyeye ulaşması ve haset edenin onu kıskanarak beddua etmesidir. ثُمَّ قُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ cümlesindeki ثُمَّ edatının gelmesi, ikinci bedduanın birincisinden daha kuvvetli olduğuna işaret etmektedir.[721]

فَقُتِلَ (kahrolası) sözüyle beddua kasdedilmemiştir. "Allah kahretsin! Filan ne kadar cesur adamdır" cümlesinde olduğu gibi şaşırma ve o kişinin vasıflarını abartma söz konusudur. Şöyle de denilebilir: "O şiir değildir" dediği zaman فَقُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ "*Kahrolası nasıl da ölçtü, biçti"* deniliyor. "O kehanet de değildir" dediği zaman ثُمَّ قُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ yine *"Kahrolası, nasıl ölçtü biçti"* deniliyor.[722] Tenkit içerikli istifhamların bu türü, alışılagelenin dışında karşılaşılan durumlara şaşırma ve abartma için kullanılmaktadır. Velîd b. Muğîre'nin başka yerlerde Kur'ân-ı Kerîm'i övmesi ve takdir etmesi, Müşriklerin içlerine onun Müslüman olduğu şüphesini düşürmüştü. Ondaki bu zıt ve çelişkili tutum, bunun sadece inatçılık ve inkardan kaynaklandığını, bu nedenle tüm bu eleştiri, azarlama ve tehditleri hak ettiğini göstermektedir.[723]

Sonuç olarak ayetteki istifhamlardan maksat hem tenkit hem de azarlama ve kınamadır. Çünkü Velîd b. Muğîre gibi akıllı bir adam, nasıl olur da kavmini savunurken kendi arzularına, Kur'ân'ı överken de aklının kabul ettiği şeylere aykırı olan böyle bir şey söyleyebilir? Zira o, Ebû Cehil tarafından aldatılıp tahrik edilmiştir.

Örnek 5:

﴿وَقالَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصارَى نَحْنُ أَبْناءُ اللهِ وَأَحِبَّاؤُهُ قُلْ فَلِمَ يُعَذِّبُكُمْ بِذُنُوبِكُمْ بَلْ أَنْتُمْ بَشَرٌ مِمَّنْ خَلَقَ يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشاءُ وَللهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَما بَيْنَهُمَا وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ﴾ *"Yahudiler ve hıristiyanlar, "Biz Allah'ın oğulları ve sevdiği kimseleriz" dediler. De ki: "O halde niçin günahlarınızdan*

[721] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* VI, 647.
[722] Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân,* XXIII, 431.
[723] Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 706.

ötürü (Allah) size azab ediyor?" Hayır, siz de O'nun yaratıklarından birer insansınız. O dilediğini bağışlar, dilediğine azab eder. Göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan her şeyin mülkü Allah'ındır. Nihayet dönüş de O'nadır."[724]

Ayet-i kerîmede tenkit, "Biz Allah'ın oğulları ve sevdiği kimseleriz" iddialarında bulunan ve bu iddialarını "Üzeyir (a.s) Allah'ın oğludur" sözleriyle ispatlamaya çalışan Yahudiler ile "Biz Allah'ın oğulları ve sevdiği kimseleriz" iddiasında bulunan ve bu iddialarını da "İsa Allah'ın oğludur" sözleriyle ispatlamaya çalışan Hıristiyanlara cevap olarak لِمَ (lime) soru edatıyla gelmiştir. Burada bir hazif vardır. Cümlenin aslı نَحْنُ أَتْبَاعُ أَبْنَاءِ اللهِ "Biz Allah'ın oğullarına tabiyiz" şeklindedir de denilmiştir. Böylece onlar batıl iddia ve boş kuruntularıyla kendilerinin Allah'ın oğulları ve sevgilileri olduklarını kendilerince ispatlamış oldu. Yüce Allah resûlune, onları azarlayarak cevap vermesini emretmiştir.[725] Ayet-i kerîmedeki istifham inkârîdir.[726] قُلْ فَلِمَ يُعَذِّبُكُمْ بِذُنُوبِكُمْ "*De ki: "O halde niçin günahlarınızdan ötürü (Allah) size azab ediyor?"* ifadesinin anlamı şayet siz, iddia ettiğiniz gibi Allah'ın oğulları ve sevdiği kimseler iseniz Yüce Allah'a ne oluyor ki sizin de ﴿لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ اِلَّآ اَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ﴾ *"Sayılı birkaç günden başka bize asla ateş azabı dokunmaz"*[727] sözlerinizle de itiraf ettiğiniz gibi sizi işlemiş olduğunuz günahlarınızdan dolayı kıyamet günü ateş ile size azap edecek? Seven, sevdiğine azap etmez. Siz azap olunacaksınız. Bu da sizin iddianızda yalancı olduğunuzu göstermektedir. Bu delil, tenkit edenlere göre, tartışma esnasında karşısındakinin delilini onun başka bir delili ile çürütmek manasında "burhânü'l-hulf" olarak isimlendirilir. بَلْ أَنْتُمْ بَشَرٌ مِمَّنْ خَلَقَ "*Hayır, siz de O'nun yaratıklarından birer insansınız"* ayet-i kerîmesinin manası ise şöyledir: O zaman siz öyle değilsiniz. Bilakis onun yarattıklarından bir beşersiniz. Yüce Allah'ın yarattığı, hayır ve şer üzere hesaba

[724] el-Mâide 5/18.
[725] Hererî, *Hadâ'iku'r-ravh ve'r-rayhân*, VII, 182.
[726] Udayme, *Dirâsât li üslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, III, 99.
[727] Âl-i İmrân 3/24.

çekeceği kimselerden birisiniz.[728] Ayet-i kerîme sözün gelişi üzere takdir edilen bir cümleye atıftır. Manası, "siz böyle değilsiniz" demektir.[729]

Bu misaldeki tenkidin özeti, Yüce Allah onların beşer olduğunu بَلْ أَنْتُمْ بَشَرٌ مِمَّنْ خَلَقَ "*Hayır, siz de O'nun yaratıklarından birer insansınız"* sözleriyle vurgulamış, onlara "Biz Allah'ın oğulları ve sevdiği kimseleriz" şeklindeki iddialarının yalan ve iftira olduğunu söylemiştir. Kur'ân-ı Kerîm, sizin bu iddianızı, cevaplamaktan aciz kaldığınız فَلِمَ يُعَذِّبُكُمْ بِذُنُوبِكُمْ "O halde niçin günahlarınızdan ötürü Allah size azab ediyor?" sorusuyla eleştirmektedir. Yine bu soruyla her ne kadar inat ve inkârınızdan dolayı diliniz söylemese de kendi içinizde zan ifade eden itikadınızın yanlış olduğunu ikrar ettirmektedir.

Örnek 6:

﴿أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتابَ أَفَلا تَعْقِلُونَ﴾ *"İnsanlara iyiliği emreder de kendinizi unutur musunuz? Halbûki kitab (Tevrat)ı okuyorsunuz. Hâlâ aklınızı başınıza almayacak mısınız?"*[730]

Bu ayet-i kerîme Yahudi âlimleri hakkında nazil olmuştur. İçlerinden birisi, akrabasına ve Müslüman müttefikine Resûlullah (s.a.v) hakkında soru sorduğunda ona gizlice "İzlediğin dine ve Muhammed'in emrettiği şeylere bağlı kal. Onun emri haktır ve sözü doğrudur" derdi. Bunun üzerine Yüce Allah أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ *"İnsanlara iyiliği emreder de"* Yani Muhammed'e (s.a.v) iman etmeyi emreder de*"* Yani kendinizi terk eder de ona tabi olmaz mısınız? وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتابَ "*Halbûki kitabı okuyorsunuz"*. Halbûki siz Tevrat'ı okuyorsunuz ve o Tevrat'ta Hz. Muhammed'in sıfat ve vasıfları mevcuttur. أَفَلا تَعْقِلُونَ "*Hâlâ aklınızı başınıza almayacak mısınız?"* Onun hak olduğunu anlayamayacak

[728] Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, II, 92.
[729] Udayme, *Dirâsât li üslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, II, 69.
[730] el-Bakara 2/44.

ve onu tasdik edip tabi olmayacak mısınız?[731] Bu ayet-i kerîme Saff sûresindeki يَآ اَيُّهَا ﴿الَّذِينَ اٰمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ﴾ *"Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyi niçin söylüyorsunuz?*[732] ayet-i kerîmesine benzemektedir.

Ayet-i kerîmeye dikkatli bakıldığında tenkit şu bağlamlarda açık ve net olarak görülecektir.

1. Yüce Allah'ın ﴿أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ﴾ *"İnsanlara iyiliği emreder de"* cümlesinde tenkit içerikli soru üslubunun istifham elifiyle gelmesi. Bu istifhamda kınama ve azarlamayla birlikte onların hallerini yadırgama vardır.[733]

2. Yahudilerin konuşması emir anlamında olmasına rağmen أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ *"İnsanlara iyiliği emreder de"* şeklinde yenilenmeyi ve sürekliliği belirtmek için, sanki bu onların tabiatı ve ayrılmaz bir haliymiş gibi muzari kipiyle zikredilmiştir. Aynı şekilde onların unutup iyilik yapmamaları da وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ "*Kendinizi unutur musunuz?"* şeklinde ifade edilmiştir. Onların iyilik yapmayıp ondan uzaklaşmalarındaki mübalağayı göstermek için fiil muzari sîgasıyla gelmiştir. Sanki iyilik yapmak onların akıllarına gelmiyor ve onu düşünmüyormuş gibi. Bu, tenkit ve azarlamada konusunda ısrar etmektir.

3. Ayet-i kerîmede geçen وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ "*Halbûki kitabı okuyorsunuz"* cümlesi de azarlama ve tenkit ifade etmektedir. Bunun bir benzeri de وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ "*Ve siz bildiğiniz halde"*[734] ayet-i kerîmesidir. Onun manası ise "Siz Hz. Muhammed'i peygamber olarak tanıtan, aynı zamanda ihanet, haktan ayrılma, söz ve davranışta çelişki içeren tehditlerin de yer aldığı Tevrat'ı okuyorsunuz. Sonra ağızlarınızla sözlediklerinizle, eylemlerinizle çelişiyor.[735]

[731] Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, thk. Ebû Muhammed b. 'Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2002), III, 270.
[732] es-Saff 61/2.
[733] Meydânî, *el-Belâgatü'l-'Arabiyye*, I, 278.
[734] el-Bakara 2/42.
[735] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 133.

4. Ayet-i kerîmenin أَفَلَا تَعْقِلُونَ "*Hâlâ aklınızı başınıza almayacak mısınız?"* cümlesinde geçen hemze de aynı şekilde kınama ve inkâr ifade eder. [736] Onun manası, "yaptığınız çirkinliği aklınız kavrayamıyor ve onu yapmaktan sizi alıkoyamıyor mu? demektir. Bu halinizle siz sanki aklı alınmış gibisiniz. Çünkü akıl bunu kabul etmez ve uzaklaştırır. Bunun bir benzeri ise şu ayet-i kerîmedir: ﴿أُفٍّ لَكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ *"Size de Allah'ı bırakıp taptıklarınıza da yazıklar olsun, siz hâlâ akıllanmayacak mısınız?"*[737]

Örnek 7:

﴿أَفِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ أَمِ ارْتَابُوا أَمْ يَخَافُونَ أَنْ يَحِيفَ اللهُ عَلَيْهِمْ وَرَسُولُهُ بَلْ أُولٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾ *"Kalplerinde bir hastalık mı var? Yoksa şüphe ve tereddüd içinde midirler? Yoksa Allah ve Resulünün kendilerine zulüm ve haksızlık edeceğinden mi korkuyorlar? Hayır, asıl zalimler kendileridir!"*[738]

Ayet-i kerîmenin manası; Yüce Allah'ın davetinden yüz çevirenlerin kalplerinde küfür, nifak veya şüphe var mıdır? Onlar, O'nun hükmüne cevap vermeyi ve onu kabul etmeyi reddediyorlar! Yoksa Yüce Allah'ın ve Peygamberinin hükmüne başvurdukları zaman kendilerine zulmetmesinden ve haksızlık yapmalarından mı korkuyorlar? Yüce Allah şöyle diyor: Yüce Allah ve Resûlü'nün hükmünden yüz çevirenler, ona icabet etmekten kaçındıkları zaman Allah resûlünün kendilerine zulmedeceğinden ve onlar hakkında hüküm verirken adaletsiz davranacağından korkmadılar mı? Fakat onlar, Rablerinin emrine isyan ederek ve Allah'ın kendilerine emrettiği şeylerden yüz çevirerek kendilerine zulmeden bir topluluktur.[739]

Ayet-i kerîme dikkatlice incelendiğinde tenkit içerikli istifham üslubu, şu şekilde açık olarak görülecektir.

1. Ayet-i kerîmenin tenkit içeren istifham üslubuyla أَفِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ أَمِ ارْتَابُوا *"Kalplerinde bir hastalık mı var? Yoksa şüphe ve tereddüd içinde midirler?* şeklinde başlaması,

[736] Udayme, *Dirâsât li üslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, I, 226.
[737] el-Enbiyâ 21/67.
[738] en-Nûr 24/50.
[739] Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, XVII, 342.

yerme ve kınama ifade etmektedir. Yani "onlar böyledir" demektir.[740] Bu da Resûlüne başvurması istendiği halde icabet etmeyen bir kimseye yöneltilebilecek en ağır ve en şiddetli kınamalardan biridir.[741]

2. Ayet-i kerîmede geçen أَمْ munkatıadır. Takdiri بَلِ ارْتَابُوا. بَلْ أَيَخَافُونَ şeklindedir. Bu ise zikri geçen yönlerden birisini kabul etmeleri için itiraf ve kınama istifhamıdır. Bu itiraf üslubu; açıkça kınanan, kınanılan veya övülen konularda kullanılır ve çok beliğ bir ifadedir. Şairin söylediği şu beyit de yerme konusunda mübalağa etmeye bir örnektir:

أَلَسْتَ مِنَ الْقَوْمِ الَّذِينَ تَعَاهَدُوا ... عَلَى اللُّؤْمِ وَالْفَحْشَاءِ فِي سَالِفِ الدَّهْرِ؟

"Sen geçmişte ahlaksızlık ve kötülük yapmaya yemin etmişlerden değil misin?"

Şair bu beytinde أَلَسْتَ cümlesindeki istifham edatı hemze ile muhatabına sert eleştiri ve kınama yöneltmektedir. Kendisinin ahlaksızlık ve kötülük yapmaya yemin etmiş kimselerden olduğunu kabul etmesi için böyle bir soru yöneltmiştir.

Örnek 8:

﴿فَأَيْنَ تَذْهَبُونَ﴾ *"Hâl böyle iken, siz nereye gidiyorsunuz?"*[742]

Ayet, "siz bu Kur'ân'ı bırakıp nereye gidiyor ve nereye sapıyorsunuz?[743] veya "Size gösterdiğim bu yoldan daha açık hangi yolu seçiyorsunuz?"[744] manasına gelmektedir. أين soru ismi uyarı ifade eder.[745] Yani hangi dalalet yoluna gidiyorsunuz? manasındadır.

Aynı zamanda burada istiâre-i mekniyye sanatı vardır. Onların durumu, doğru yoldan ayrılıp başka bir yola giren kimsenin durumuna benzetildi. Onları yanıltmak ve yalanlamak için "Nereye gidiyorsunuz? denildi.[746] Yüce Allah onlara hüküm ve sözlerinizde nereye gidiyorsunuz? veya "hakikat her gittiğin yerde karşına çıktığı halde,

[740] Mücîruddîn b. Muhammed el-Makdisî, *Fethurrahmân fî tefsîri'l-Kur'ân,* tah. Nûreddîn Tâlib (Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir, 2009), IV, 551.
[741] Şevkânî, *Fethu'l-kadîr,* IV, 53.
[742] et-Tekvîr 81/26.
[743] Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân,* XIV, 171.
[744] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân,* V, 293.
[745] Ahmed Matlûb, *Esâlîb belâgıyye* (Kuveyt: Vekâletü'l-Matbû'ât, 1980), 123.
[746] Hererî, *Hadâ'iku'r-ravh ve'r-rayhân,* XXXI, 187.

sen ondan yüz çevirerek nereye gidiyorsun? şeklinde kendilerine soruyor. ﴿اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ﴾ *"O, âlemler için öğütten başka bir şey değildir"*[747] ayeti onlara varoluşlarının, kökenlerinin ve etraflarındaki evrenin gerçeğini hatırlatan bir sözdür. Bu, ilk aşamadan itibaren yapılan evrensel bir çağrıdır.[748]

Ayet-i kerîmedeki istifhamdan maksat; onların doktrinini ve yolunu sorgulamak değil, onların dalaletini ve kurtuluşa giden bir yollarının olmadığını ortaya koymaktır. Bu kullanım, çoğu zaman birinin yoldan çıktığını ifade eder. Yolunu kaybetmiş birine: "Hey, nereye gidiyorsun? Yoldan saptın, artık geri dön" denir. Bu, dalalete karşı uyarının, inkâr ve nefy olmadan olamayacağını gösterir.[749] Kur'ân-ı Kerîm'de buna benzer pek çok ayet-i kerîme vardır. Mesela Yüce Allah kıyamet günü Müşrikleri kınayarak ve azarlayarak şöyle buyuracaktır: ﴿وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ اَشْرَكُوا اَيْنَ شُرَكَآؤُكُمُ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ﴾ *"Onları tümüyle (mahşerde) toplayıp da Allah'a ortak koşanlara, "Nerede, ilâh olduklarını iddia ettiğiniz ortaklarınız?" diyeceğiz."*[750] فَاَيْنَ تَذْهَبُونَ *"Hâl böyle iken, siz nereye gidiyorsunuz?"*[751] ayetine benzeyen bir diğer ayet de şudur: فَاَنّٰى تُؤْفَكُونَ *"O halde nasıl yüz çevirirsiniz?"*[752]

Örnek 9:

﴿قُلْ أَفَغَيْرَ اللهِ تَأْمُرُونِّي أَعْبُدُ أَيُّهَا الْجاهِلُونَ﴾ *"De ki: Ey cahiller! Şimdi bana o Allah'tan başkasına mı kulluk etmemi emrediyorsunuz?"*[753]

Bu ayet; kâfirlere, Allah'tan başka hiçbir şeyin ibadete layık olmadığı ve Yüce Allah'a ortak koşmanın caiz olmadığı hususunda açık ve kesin deliller ortaya çıktıktan sonra, Resûlullah'a, babalarının dini ve putlarına tapma hususunda kendilerine katılmasını söyleyen kâfirlere cevap olarak nazil oldu. Daha sonra da şirkten sakındıran şu ayet-i

[747] et-Tekvîr 81/27.
[748] Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân,* VI, 3843.
[749] Abdülazîz 'Atîk, *İlmü'l-me'ânî* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 2009), 106.
[750] el-En'âm 6/22.
[751] et-Tekvîr 81/26.
[752] el-En'âm 6/95.
[753] ez-Zümer 39/64.

kerîme varit olmuştur. ﴿وَلَقَدْ أُوحِيَ إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ وَلَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ *"Andolsun ki, sana da, senden öncekilere de şu vahyedildi: "Yemin ederim ki, eğer şirk koşarsan bütün çalışmaların boşa gider ve mutlaka kendine yazık edenlerden olursun."*[754] Yani biz sana ve senden öncekilerin ümmetlerinden her bir ferdine "şayet kullukta Yüce Allah'a başka bir şeyi şirk koşarsan, yapmış olduğun bütün amellerin boşa çıkar diye vahyettik demektir.[755]

أَفَغَيْرَ اللهِ تَأْمُرُونِّي *"Allah'tan başkasına kul olmamı mı emrediyorsunuz?"* ayetinde geçen hemze, kınama ifade etmektedir. Resûlullaha, kendisine vahyedilen sözleri onlara duyurması emredilmiştir. Ayrıca Allah, daha önce gelenlerden farklı olarak, bu kınama sorusunu onlara yöneltmesini istemiştir. Çünkü daha önceki konuşmadan dolayı ruhları zillet içinde olduğundan, Resûlullah'ı (s.a.v.) tevhidden başkasına ibadet etmeye çevirme girişiminden ümitlerini kesmişlerdi.

Hz. Peygamber daha sonra onları hüsrana uğrayanlar olarak nitelemesinin ardından onlara "Ey cahiller!" diyerek seslendi. Bu şekilde vasıflandırılmalarında sert bir eleştiri ve kınama vardır. Çünkü cehalet onların karakteri olmuştur. Hiçbir şey anlamazlar. Tevhide işaret eden delilleri bilemezler. Şayet bilselerdi şirk koşmazlardı. Onlar Resûlullah'ı (s.a.v) şirke davet ettiklerinde kâmil nefislerin mertebelerini bilmiyor ve bundan dolayı Peygamber'i tevhitten döndürme ve onun ayağını kaydırma ümidine kapılıyorlardı.[756]

Ayetteki قُلْ (söyle) fiili, özellikle öncesindeki konuşma durumu müminlerden ve diğerlerinden her dinleyici için bir açıklama iken, daha sonra müşriklere hitap etme haline gelmiştir. [757]

[754] ez-Zümer 39/65.
[755] Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân,* V, 3061.
[756] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* XIV, 5.
[757] Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *el-Muktedab,* thk. Muhammed Abdülhâlık 'Azîme (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, ts.), II, 85.

5.3. İNSAN DIŞI VARLIKLARA YÖNELİK TENKİT İÇERİKLİ İSTİFHAMLAR

Bu bölümde insan dışı varlıklarla ilgili tenkit içerikli istifham üslupları üzerinde durulacaktır. Bunlar ya insan dışı varlıklara yönelik ya da bu varlıklardan başkalarına yönelik olacaktır. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm'deki bu tür istifhamlar meleklere, cinlere vb. insan dışı bazı varlıklara yöneltilen veya onlar tarafından başkalarına yöneltilen tenkit içerikli soru cümleleridir.

5.3.1. Hz. Meryem'in Meleklere Hitap Etmesi

Yüce Allah Hz. Meryem'in meleğe şöyle seslendiğini haber vermektedir: ﴿قَالَتْ أَنَّى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِي بَشَرٌ وَلَمْ أَكُ بَغِيًّا﴾ *"Meryem: "Benim nasıl çocuğum olabilir? Bana hiçbir insan dokunmamıştır. Ben iffetsiz de değilim" dedi."*[758]

Yani Meryem duydukları karşısında şaşırarak meleğe şöyle demektedir: "Benim nasıl çocuğum olur? Halbûki Yüce Allah'ın evlilik yoluyla helal kıldığı yolla erkeklerden hiçbiri bana dokunmadı. Aynı zamanda ben iffetsiz de değilim. Yani erkekleri arzu eden veya erkeklerin zina için kendisini arzulayan birisi olmadım." Bir kadın iffetsiz olduğu ve iffet sınırlarını aştığı zaman بَغَتِ الْمَرْأَةُ "Kadın zina etti" denir.[759] Hz. Meryem kendisine çocuk bahşedilmesi haberinin verilmesi üzerine tenkit içeren itiraz üslubuyla meleğe soruyor: "Benim nasıl çocuğum olabilirr?" Ben kocası olmayan bir kadınım ve hiçbir hayasızlık yapmadım. Hz. Meryem'in duyduğu bu şey onu kınama ve şaşkınlık noktasına götürecek cinstendi. Bundan dolayı bu soruyu Allah'ın kudretine karşı değil, eleştirel, itiraz edici bir tavırla sormuştur. Zira onun melekten duyduğu, olağanüstü ve insanların alışık olduğu tabiat kanunlarının dışında bir şeydi. Bundan dolayı da melek ona Yüce Allah'ın irade ve hikmetinin bu şekilde olduğunu haber verince onun emrine boyun eğmek ve itaat etmekten başka çaresi yoktu.

[758] Meryem 19/20.
[759] Tantâvî, *et-Tefsîru'l-vasît*, IX, 25.

Melekler farklı şekillerde cevap verdi. اِنَّمَا اَنَا رَسُولُ رَبِّكِ *"Ben sadece rabbinin elçisiyim."*[760] Bu cümlede izâfî kasr üslubu vardır. Hz. Meryem'in اِنْ كُنْتَ تَقِيًّا *"Eğer Allah'tan korkuyorsan (dokunma bana)"*[761] sözüne karşılık melek "Ben insan değilim" dedi. قَالَ كَذٰلِك "*Bu, dediğin gibidir dedi."*[762] Zira O, dilediğini dilediği şekilde, sebepli veya sebepsiz yaratır. Cümledeki كاف (kef) harfi mahzuf bir masdarın sıfatıdır. Burada halk (yaratma) fiili kullanıldığı halde niçin Hz. Yahya'nın (a.s) kıssasında "yapma" fiili gelmiştir edilmiştir dersen şöyle derim: Çünkü bakire bir kadının, herhangi bir erkeğin kendisine elini bile sürmeden çocuk doğurması, kısır ve ihtiyar bir kadının yaşlı bir adamdan çocuk doğurmasından daha garip ve olağanüstü bir durumdur. Öyleyse ayette birşeyi meydana getirmeyi ifade eden yaratma fiilinin kullanılması, yapma fiilinden daha uygundur. Bu, Cenab-ı Hakk'ın sebepler ve maddeler vasıtasıyla aşama aşama yaratmaya muktedir olduğu gibi, sebepler ve maddeler olmaksızın hepsini birden yaratmaya da muktedir olduğunu göstermektedir. Ayrıca Yüce Allah'ın kudretinin mükemmelliğinin, iradesinin tesirinin temsili; olmasını irade ettiğini de gecikmeksizin hızlı bir şekilde itaat edilen bir amir gibi her işe gücü yeten ve talep ettiği bir şeyi hemen yaptığının bir tasvidir.[763]

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Meryem hakkında gelen tenkit içerikli istifham üslubu ﴿قَالَتْ أَنَّى يَكُونُ لِي وَلَدٌ﴾ *"Benim nasıl çocuğum olur?"* şeklinde gelirken başka bir ayette ise قَالَتْ أَنَّى يَكُونُ لِي غُلَامٌ şeklinde gelmektedir. Bu, inkâr ve taaccüb ifade etmektedir. Bundan dolayı onun sorusuna iki cevap verilmiştir. Birincisi, كَذٰلِكِ اللهُ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ *"Öyle ama, Allah dilediğini yaratır."*[764] Bu cevab, onun inkârını ortadan kaldırmak içindir. İkincisi ise ﴿إِذَا قَضٰى اَمْرًا فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾ "*Bir şeyin olmasını dilediğinde ona sadece "ol!" der, o da hemen oluverir" dedi."*[765] Bu cevab da onun taaccübünü (şaşkınlığını) gidermek içindir.

[760] Meryem 19/19.
[761] Meryem 19/18.
[762] Meryem 19/21.
[763] Hererî, *Hadâ'iku'r-ravh ve'r-rayhân*, IV, 305.
[764] Âl-i İmrân 3/47.
[765] Âl-i İmrân 3/47.

Başka bir yerde كَذٰلِكِ اللهُ يَخْلُقُ cümlesi onun sorusuna cevap olarak gelmiştir. Bir önceki cümleye atfedilmemiştir. Çünkü cümle karşılıklı konuşma ve tartışma yoluyla varit olmuştur.[766]

Bazıları buradaki sorunun onun kendisinden nasıl yaratıldığına dair gerçek bir soru olduğunu söylemiştir. Bu durumda bekarken mi yoksa evlendikten sonra mı olacak?[767] Doğrusu ise buradaki istifhamın hakiki değil, mecâzi olmasıdır. Bu, Yüce Allah'ın ister bir babadan olsun ister olmasın yaratma konusunda güç ve kuvvetini inkâr değil, hayret ve şaşkınlığı ifade eder. Meryem (a.s.) da; doğruluğu, dindarlığı ve Yüce Allah'ın her şeye gücü yettiğine olan inancıyla tanınır.

Cansız varlıklara yönelik tenkit içerikli istifhama Arap şiirinden örnek ise Hüseyin b. Mutayr'in Ma'n b. Zâide'ye yazdığı şu mersiyedir.

فَيَا قَبْرَ مَعْنٍ، كُنْتَ أَوَّلَ حُفْرَةٍ ... مِنَ الْأَرْضِ خُطَّتْ لِلسَّمَاحَةِ مَضْجَعَا

وَيَا قَبْرَ مَعْنٍ، كَيْفَ وَارَيْتَ جُودَهُ؟ ... وَقَدْ كَانَ مِنْهُ الْبَرُّ وَالْبَحْرُ مُتْرَعَا!

بَلَى قَدْ وَسَّعْتَ الجُودَ وَالْجُودُ مَيِّتٌ ... وَلَوْ كَانَ حَيًّا ضِقْتَ حَتَّى تَصَدَّعَا

"Ey Ma'n'in kabri! Sen yeryüzünde hoşgörünün istirahatgahı olarak yapılan ilk mezarsın.

Ey Ma'n'in kabri! Kara ve deniz onun cömertliği ile dolup taşmışken sen onu nasıl gizledin?

---

[766] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XVI, 248; Kur'ân-ı Kerîm'de Zekeriya'dan (a.s) bahseden ayet-i kerîmede Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: قَالَ رَبِّ اَنّٰى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَكَانَتِ امْرَاَتِي عَاقِرًا وَقَدْ بَلَغْتُ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا *"Zekeriya: "Rabbim! Karım kısır, ben de son derece kocamışken nasıl oğlum olabilir?" dedi.* (Meryem, 19/8.) Ayet-i kerîmeye bakıldığında Zekeriya'nın (a.s.) verilen haber karşısında şaşırdığı ve onu uzak görmediği anlaşılacaktır. Çünkü Zekeriya (a.s.) bir çocuğunun olmasını istiyor. Meryem'in (a.s.) durumu ise tamamen farklıdır. Onun durumu karamsar, utanan ve korkan bir kimsenin hali gibidir. Hz. Meryem'in اَنّٰى يَكُونُ لِي وَلَدٌ "*Benim nasıl çocuğum olur?"* sözü onun rabbinin emri hakkında kendisine söylenilene şaşırdığını ifade etmektedir. Nasıl şaşırmasın ki? Onun durumu Zekeriya'nın (a.s.) durumundan daha olağanüstüdür. (Tefsîru'r-Râgıb el-İsfahânî, II, 569.)

[767] 'Ulvân, *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye*, I, 497.

Tabi ki cömertlik ölmüşken sen onu yaydın. Şayet yaşıyor olsaydı ona dar gelir ve çatlardın." [768]

Şair, şaşkınlığını كَيْفَ "nasıl" sorusunu kullanarak dile getirirken, mezarı canlı bir varlığa benzetmekte, cömertliği ve nezaketiyle tanınan, güzel vasıfları ve övgüleri karada ve denizde seyyahların dilinde olan "Ma'n'ın cesedini nasıl gömebildiğini kınamakta ve eleştirmektedir.

5.3.2. Meleklere Yönelik Tenkit İçerikli İstifhamlar

﴿إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولٰئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَسَاءَتْ مَصِيرًا﴾ *"Melekler, kendilerine zulmeden kişilerin canlarını aldıklarında, onlara, "Ne işte idiniz?" derler. Onlar da: "Biz yeryüzünde zayıf kimselerdik" derler. Melekler: "Allah'ın yeryüzü geniş değil miydi, siz de orada hicret etseydiniz ya?" derler. İşte bunların varacakları yer cehennemdir. O ne kötü gidiş yeridir."*[769]

Ayet-i kerîme cihattan kaçınan ve küfür topraklarında yaşayan, oradaki zülme razı olan kimselerin cezalandırılmasından bahsetmektedir. Ayetteki اَلتَّوَفِّي kelimesi canların alınması demektir. Cehennemde toplanmak manasına da gelir denilmiştir. الْمَلَائِكَةُ kelimesinden maksat ölüm meleği Azrail'dir. Tekil olanı ve statüsünü yüceltmek için cemi ifade edilmiştir. Muhatap kitle ise Resûlullah (s.a.v) ile hicret etmekten kaçınan Müşriklerdir. Yüce Allah meleklere onların canlarını almaya izin vermektedir.[770]

Meleklerin o Müşriklere yöneltmiş olduğu فِيمَ كُنْتُمْ؟ *"Ne işte idiniz?"* şeklindeki istifhamda tenkit açıkça görülmektedir. Bu istifham hakiki manada değil mecaz anlamdadır. Onların hiçbir dinde olmadıklarına dair bir azarlama ve kınama içerir. Hicret edebilecekleri halde etmediler ve meleklerin kendilerini kınamaları üzerine özür beyan etmek, zayıflıklarını sebep göstermek ve bir şey oluncaya kadar hicret etmeye

[768] Ebû Ali İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-'Umde fî mehâsini'ş-şi'r ve âdâbih*, thk. Muhammed Muhyiddîn (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1981), II, 148.
[769] en-Nisâ 4/97.
[770] Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 40.

imkân bulamayacaklarını belirtmek için "Biz zayıf kimselerdik" dediler.[771] Melekler فِيمَ كُنْتُمْ *"Ne işte idiniz?"* sözleriyle, zulüm gördükleri yerden hicret etmedikleri ve zalimlere itaat ederek kendilerine zulmetmelerine razı oldukları için onları kınayıp azarlamaktadır. Oysa Allah'ın yeryüzü geniştir ve onlar, Allah'a isyan etmeye zorlanmadıkları yerlere hicret edebilirlerdi.[772]

İbn 'Âşûr şöyle demektedir: "Burada istifhamdan maksat onların bir din üzerinde olmamalarını kınamaktır. Hicret etmeye güçleri yettiği halde etmediler. Böylece meleklerin فِيمَ كُنْتُمْ *"Ne işte idiniz?"* cümlesi, niçin hicret etmediniz? sözünden mecâz olmuştur. Onlar da kınandıkları şeyden özür beyan etmek için "Biz yeryüzünde zayıf kimselerdik" dediler. Onların bu sözlerini çürütmek için melekler onlara "Yüce Allah'ın yeryüzü geniş değil miydi? Hicret etseydiniz ya!" dediler.[773]

Buna benzer, meleklerin Müşriklere yönelik başka bir tenkit ve kınama ise meleklerin kendilerinden azabın hafifletilmesini isteyen cehennem ehline söylemiş olduğu sözlerdir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ فِي ٱلنَّارِ لِخَزَنَةِ جَهَنَّمَ ادْعُوا رَبَّكُم يُخَفِّفْ عَنَّا يَوْمًا مِّنَ الْعَذَابِ قَالُوا أَوَلَمْ تَكُ تَأْتِيكُمْ رُسُلُكُمْ بِالْبَيِّنٰتِ ۖ قَالُوا بَلَىٰ ۚ قَالُوا فَادْعُوا وَمَا دُعٰٓؤُا الْكٰفِرِينَ إِلَّا فِي ضَلٰلٍ﴾ *"Ateştekiler, cehennem bekçilerine derler ki: "Rabbinize dua edin de bir gün olsun bizden azabı biraz hafifletsin. Bekçiler de: "Size peygamberleriniz mucizeler getirmemiş miydi?" diye sorarlar. Onlar: "Evet" derler. Bekçiler: "Öyle ise kendiniz dua edin" derler. Kâfirlerin duası ise hep çıkmazdadır."*[774]

Ayet-i kerîmede tenkit, azarlama ve kınama dolu alaycı bir soru şeklinde gelmiştir. Bu soru, Cehennem halkının sorusuna ve meleklerden Allah'a bir gün boyunca azaplarını hafifletmesi için dua etmelerini istemelerine bir cevap olarak gelmiştir. أَوَلَمْ تَكُ تَأْتِيكُمْ رُسُلُكُمْ بِالْبَيِّنٰتِ *"Size peygamberleriniz mucizeler getirmemiş miydi?"* sorusu "siz dünyada iken peygamberleriniz tarafından Yüce Allah'a iman etmeye ve ona yalvarıp yakararak

[771] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 555.
[772] Meydânî, *el-Belâgatü'l-'Arabiyye,* I, 275.
[773] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* V, 175.
[774] Gâfir 40/49-50.

dua etmeye davet olunmadınız mı? Siz de inat edip ibadetlerinizi ve dualarınızı, kendilerine ne zarar ne de fayda veren putlara ve ortaklara mı yaptınız?! Bu yüzden sert ve alaycı bir şekilde kınanmış oldular. ﴿أَوَلَمْ تَكُ تَأْتِيكُمْ رُسُلُكُمْ بِالبَيِّنٰتِ﴾ *"Size peygamberleriniz mucizeler getirmemiş miydi?"* ifadesinde onları sınamak ve azarlamak, dua ve ibadet vakitlerini geride bıraktıklarını göstermek gibi bir yükümlülük vardır. Onlar Allah'ın dualara cevap vermesinin sebeplerini ihmal edip dediler ki: "Öyleyse kendiniz dua edin, çünkü biz buna cesaret edemeyiz ve iki şart dışında şefaat etmemize izin verilmeyecektir: Şefaat edilenin zalim olmaması ve şefaat için izin verilmesi."[775]

İbn 'Atıyye şöyle demiştir: "Cehennemdekilerin hepsi, oradaki bekçi ve zebanilere "Rabbinize dua edin. Belki Yüce Allah dünya günlerinden bir günün azabını bizden hafifletir" dediler. Bekçiler kınama ve takrîr manasında şöyle cevap verdi: أَوَلَمْ تَكُ تَأْتِيكُمْ رُسُلُكُم بِالبَيِّنٰتِ *"Size peygamberleriniz mucizeler getirmemiş miydi?"* Kafirler بَلَىٰ diyerek kabul etti. Yani "evet öyle oldu" dediler. Bunun üzerine bekçiler onlara alaylı bir şekilde "O halde siz dua edin" dedi.[776]

Bu tür tenkit, eleştirilen kişiye hiçbir değerlendirme alanı bırakmaz. Çünkü onlar cehennemdedir. Böyle bir tenkitten ancak hayatta olanlar yararlanır, bir ders çıkarabilir ve bir daha aynı hatayı tekrarlamamak için bir ikaz alabilir. Arap şiirinde bu tür eleştirinin örnekleri arasında, Kuteyle bintü'n-Nadr b. el-Hâris'in Peygamber'e sunduğu mısralar vardır. en-Nadr, Allah'ın elçisi ile alay edenlerden biriydi ve bazı biyografi yazarlarının da belirttiği gibi babası Bedir Savaşı'nda öldürülmüştü.[777] Kuteyle ona sitemle şunları söyledi.

مَا كَانَ ضَرَّكَ لَوْ مَنَنْتَ، وَرُبَّمَا ... مَنَّ الْفَتَى وَهُوَ الْمَغِيظُ الْمُحْنَق

وَالنَّضْرُ أَقْرَبُ مَنْ قَتَلْتَ وَسِيلَةً ... وَأَحَقُّهُمْ إِنْ كَانَ عِتْقٌ يُعْتَقُ

[775] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 172.
[776] İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz,* IV, 56.
[777] Ebû Bekr Muhammed b. Hâşim el-Hâlidî, Ebû 'Usmân Sa'îd b. Hâşim el-Hâlidî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir min eş'âri'l-mütekaddimîn ve'l-câhiliyye ve'l-muhadramîn,* thk. Muhammed Ali Dekka (Suriye: Vizâratü's-Sekâfe, 1995), 125.

"Ona iyilikte bulunsaydın ne zararın olurdu? Belki genç, çok gergin ve öfkeli olduğu halde iyilik yapardı.

Nadr, öldürdüklerin içerisinde ölümden azat edilmeyi en fazla hak edendir.

Şairin "ona iyilikte bulunsaydın ne zararın olurdu?" sözünde bir sitem ve tenkit görmek mümkündür. Yani onu serbest bıraksaydın sana zarar vermeyebilirdi. Çünkü O bunu hak ediyordu. Resûlullah (s.a.v) Kuteyle'nin şiir ve siteminden çok etkilendi.[778] Şayet bu şiirini daha önce duysaydım onu öldürmezdim dedi.[779]

5.3.3. Hüdhüd'e Yönelik Tenkit İçerikli İstifhamlar

Kur'ân-ı Kerîm bize Hz. Süleyman'ın tebaasına karşı uyanıklığını ve farkındalığını en güzel şekilde tasvir eder. ﴿وَتَفَقَّدَ الطَّيْرَ فَقَالَ مَا لِيَ لَا اَرَى الْهُدْهُدَ اَمْ كَانَ مِنَ الْغَائِبِينَ﴾ *"(Süleyman) kuşları gözden geçirdikten sonra şöyle dedi: "Hüdhüd'ü niçin göremiyorum? Yoksa kayıplara mı karıştı?"*[780] O, yönetimi altındaki kişilerin küçük büyük bütün işlerini bilen, görülen ve görülmeyen tüm fertlerini tanıyan bir idareciyi temsil ediyordu. Binlerce mahlukat arasında küçük bir kuş dahi olsa görmediği zaman onu araştırırdı. Küçük olmasına rağmen hüdhüd kuşunun durumu Süleyman'a (a.s.) gizli kalmadı. Cismen ve konum olarak daha büyüklerin durumu artık nasıl olur?[781]

Tebasının işleriyle bizzat ilgilenen Süleyman (a.s.); tembeli hesaba çeken, eksik yapanı tehdit eden ve cezayı hak edene ceza veren temkinli, adil bir hükümdarı temsil ediyordu. Aynı zamanda da meşru ve makul bir özür beyan edenin özrünü de kabul ederdi. O, kuşları gözden geçirip hüdhüdü göremeyince şöyle diyor? ﴿لَاُعَذِّبَنَّهُ عَذَابًا شَدِيدًا اَوْ لَاَاذْبَحَنَّهُ اَوْ لَيَاْتِيَنِّي بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ﴾ *"Ya bana (mazeretini gösteren) apaçık bir delil getirecek, ya da onu şiddetli bir azaba uğratacağım, yahut boğazlıyacağım!"*[782]

---

[778] Muhammed ʿÂrif Mahmûd, *en-Nakdü'l-edebî ve mekâyîsüh hılâle ahdi'r-Rasûl ve asri'l-hılâfeti'r-râşide* (Medine: el-Câmiʿatü'l-İslâmiyye, 2000), 274.
[779] Kayrevânî, *el-ʿUmde*, I, 56.
[780] en-Neml 27/20.
[781] Kurtubî, *el-Câmiʿ li ahkâmi'l-Kur'ân*, XIII, 178.
[782] en-Neml 27/21; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 359.

Buradan anlaşılan şu ki temkinli komutan Süleyman (a.s) askerlerine her bir askerin en güzel şekilde yerine getirmesi gereken bir vazifesi vardır. Bu askerlerin küçük ya da büyük olması fark etmez. Bir kimse küçük işleri ihmal ederse büyük işleri de ihmal etmesi uzak bir ihtimal değildir. Hüdhüdün küçük olmasına rağmen Yüce Allah'ın kendisinden sonra hiç kimseye vermediği mülkü verdiği Allah'ın nebisi Süleyman'a (a.s) verdiği şu cevap oldukça dikkat çekicidir: ﴿اَحَطْتُ بِمَا لَمْ تُحِطْ بِهٖ وَجِئْتُكَ مِنْ سَبَإٍۢ بِنَبَإٍ يَقِيْنٍ﴾ *"Ben, senin bilmediğin bir şeyi öğrendim. Sebe'den sana çok doğru (ve önemli) bir haber getirdim."*[783] Süleyman (a.s) bu sözünden dolayı ona ceza uygulamaz. Şöyle diyerek araştırma ve deneme yerine koyuyor: ﴿سَنَنْظُرُ اَصَدَقْتَ اَمْ كُنْتَ مِنَ الْكٰذِبِيْنَ﴾ *"Doğru mu söylüyorsun, yoksa yalancılardan mısın, bakacağız."*[784] Akıl ile hareket eden olgun milletlerin durumu işte böyledir. Orada küçükler horlanmaz, büyükler de zulmetmez.[785]

Yüce Allah'ın peygamberi Süleyman'ın (a.s) gözden kaybolan hüdhüdü soruştururken kullandığı istifhamlarda tenkit açıkca şöyle ortaya çıkmaktadır:

1. Hz. Süleyman'ın ﴿مَا لِيَ لَا اَرَى الْهُدْهُدَ﴾ *"Hüdhüd'ü niçin göremiyorum?"* sözü taaccüb üslubunda bir istifhamdır.[786] O, hüdhüdün yerine baktı ve onu göremeyince "Niçin göremiyorum?" diye sordu. Sonra onun olmadığı ortaya çıkınca hemen ikinci sözünü söyledi. Bilakis o gaiplerden midir? [787] Zira Süleyman (a.s) onun izinsiz olarak ortadan kaybolmasını onun işlediği bir suç saymaktadır. Sonra da eğer onu bulamazsa boğazlamak veya işkence etmekle tehdit etti. Ancak açık bir özür ve bu kaybolmanın gerekçesini ibraz eden kuvvetli bir delil getirmesi durumu hariç.[788] مَا لِيَ لَا اَرَى الْهُدْهُدَ *"Hüdhüd'ü niçin göremiyorum?"* cümlesi, hüdhüdü görmemesi halinde meydana gelen bir şeyi sormayı ifade etmektedir.[789]

[783] en-Neml 27/22.
[784] en-Neml 27/27.
[785] Tantâvî, *et-Tefsîru'l-vasît,* X, 332.
[786] Hererî, *Hadâ'iku'r-ravh ve'r-rayhân,* XX, 445.
[787] Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIV, 550.
[788] el-Hıcâzî, *et-Tefsîru'l-vâdıh,* II, 791.
[789] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* XIX, 247.

2. Tenkide işaret eden ikinci durum ise cümledeki mükerrer tekit üslubudur.[790] لَاُعَذِّبَنَّهٗ *"Azaba uğratacağım*" ve لَاَاذْبَحَنَّهٗ "*Boğazlıyacağım"* cümleleri tekitli olarak gelmiştir. Bu iki cümlede bulunan kasem lamı olarak isimlendirilen lam harfi ve tekid nûnu, cümlenin anlamını tekit etmek ve vurgulamak için gelmiştir. Şayet hüdhüd kaybolup geri gelmezse, diğer askerlere gözdağı vermek için bu tekit yapılmıştır. Zira onlar da aynı davranışta bulunursa böyle bir cezayayla karşı karşıya kalırlar. اَوْ لَيَاْتِيَنِّيْ بِسُلْطَانٍ مُّبِيْنٍ *"Ya bana (mazeretini gösteren) apaçık bir delil getirecek"* cümlesinin tekitli gelmesinin sebebi ise kaybolma gerekçesini bildiren bir delil getirmediği takdirde cezadan kurtuluşun olmadığını bildirmek içindir. Çünkü cümlenin bağlamı, içeriğinin cezaya eşdeğer olduğunu gösteriyor. Ceza kesin ve belli olduğu için kaybolmayı haklı gösterecek açık bir delilin getirilmesi cezadan kurtulmak için gerekli olmaktadır.[791]

3.3.4. İblis'e Yönelik Tenkit İçerikli İstifhamlar

﴿قَالَ يَا اِبْلِيْسُ مَا مَنَعَكَ اَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ اَسْتَكْبَرْتَ اَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِيْنَ﴾ *"Allah: "Ey İblis! O benim kudretimle yarattığıma secde etmene ne engel oldu? Kibirlenmek mi istedin? Yoksa yüksek derecelerde bulunanlardan mı oldun?" dedi."*[792]

Ayet-i kerîmede geçen Yüce Allah'ın İblis'e yönelttiği soru sitem ve kınama içermektedir. Yani "niçin secde etmedin?" diye sormaktadır. Onu bizzat kendim yoktan var ettim. Vasıtasız bir şekilde ona ben şekil verdim. اَسْتَكْبَرْتَ؟ *"Büyüklendin mi?"* ifadesindeki istifham, inkâr manasındadır. اَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِيْنَ "*Yoksa yüksek derecelerde bulunanlardan mı oldun?"* Şu an mı büyüklendin? Yoksa daha önce kibirlenenlerden miydin? Şöyle de mana verilmiştir: Yoksa yücelmeyi isteyenlerden miydin?[793] Seni secde etmekten alıkoyan nedir? Halbûki sana onu yapmanı emretmiştim. Onu mutlaka yapman gerekirdi. Şayet Yüce Allah onu secdeden neyin engellediğini bildiği halde ona niçin bu soruyu sormuştur denilirse şöyle cevap verilir: Kınamak ve onun inadını, küfrünü, kibrini ve kendi aslının Âdem'in (a.s) aslından daha yüksek gördüğünü ortaya

[790] Hererî, *Hadâ'iku'r-ravh ve'r-rayhân,* XX, 445.
[791] İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr,* XIX, 247.
[792] Sâd 38/75.
[793] Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr,* XII, 525.

çıkarmak içindir. O Yüce Allah'ın emrine uymak zorunda olmadığına inandığı için muhalefet etmiştir. Zira ona göre, üstün olan birisinin kendisinden daha düşük mertebede olan birisine secde etmesi doğru bir davranış değildir.[794]

Bazı müfessirler de şöyle demiştir: مَا مَنَعَكَ؟ *"Sana ne engel oldu?"* Bana secde etmemen konusunda sana kim mâni oldu? Yani bunun cezasından seni kim koruyacak? Bazı müfessirler ise bu görüşü uzak görüp şöyle demiştir: Böyle olsaydı İblis اَنَا خَيْرٌ مِنْهُ *"Ben ondan daha hayırlıyım"*[795] şeklinde cevap vermezdi. Çünkü böyle bir sorunun cevabı bu olamaz. Bu ancak مَا مَنَعَكَ اَنْ تَسْجُدَ "*Secde etmene ne engel oldu?"* sorusuna verilen cevaptır.[796] Yani rabbinin emrine itaat etmen gerekirken seni secde etmekten alıkoyan nedir?

İblis'e yöneltilen tenkit içerikli istifhamların biri de Yüce Allah'ın şu sözüdür: ﴿قَالَ يَآ اِبْلِيسُ مَا لَكَ اَلَّا تَكُونَ مَعَ السَّاجِدِينَ﴾ *"Allah buyurdu ki: Ey İblis! Ne oluyor sana da secde edenlerle beraber olmuyorsun?"*[797] Yüce Allah kendisini bu şekilde kınayınca İblis; itiraz ederek, kendini beğenip büyüklenerek ve kendine yapılan kınamayı inkâr ederek "Ben üstün olan ateşten yaratıldığım halde topraktan yarattığına mı secde edeceğim? Yani bu benim için doğru olmaz. Bu son derece imkânsız bir şey. Buradaki istifham inkârîdir. [798] İşte bu onu cezaya maruz bıraktı ve Yüce Allah'ın rahmetinden kovulmasına sebep oldu. Hakkındaki hüküm cehennemdir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿قَالَ اذْهَبْ فَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ فَاِنَّ جَهَنَّمَ جَزَآؤُكُمْ جَزَآءً مَوْفُورًا﴾ *"Allah buyurdu ki: "Haydi git! Onlardan kim sana uyarsa, şüphesiz ki, cezanız cehennemdir, hem de mükemmel bir ceza."*[799]

[794] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 89-90.
[795] Sâd 38/76.
[796] Abdülmüte'âl es-Sa'îdî, *Bugyetü'l-îzâh li telhîsı'l-miftâh fî 'ulûmi'l-belâga* (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 2005), III, 472.
[797] el-Hicr 15/32.
[798] Hererî, *Hadâ'iku'r-ravh ve'r-rayhân,* XVI, 158.
[799] el-İsrâ 17/63.

Konumuzla ilgili Arap şiirinden örnek ise; şairlerden birinin kendisini hicveden kişiye söylediği şu sözdür:

يَا رَابِعَ الشُّعَرَاءِ كَيْفَ هَجَوْتَنِي ... وَزَعَمْتَ أَنِّي مُفْحَمٌ لَا أَنْطِقُ!

"Ey şairlerin dördüncüsü! Beni nasıl hicvedersin? Acizlikten dolayı susup konuşamayacağımı mı zannettin?"

Şiirde geçen يَا رَابِعَ الشُّعَرَاءِ "Ey şairlerin dördüncüsü!" ifadesinin aslı şöyledir: Birisine şairler hakkında soru soruldu. O da onlar dört kişidir dedi ve "Şa'rûra" adını verdiği dördüncü kişiden bahsetti. O, iyi şiir yazamayan ve mertebe olarak alt sınıflarda olan bir şairdir.[800] Bundan dolayı beyitte ona يَا رَابِعَ الشُّعَرَاءِ "Ey şairlerin dördüncüsü!" şeklinde seslenmiştir. Buradaki tenkit ise كَيْفَ (nasıl) soru ismiyle yapılmıştır. "Beni hicvetme gücü ve cesareti sana nereden geliyor? Halbûki senin şiirdeki yerin, şairlerin dördüncüsü gibidir. Yani sen şiir yazmada pek de iyi değilsin. Üstelik beni de senin hicvine cevap veremeyecek zannediyorsun.

[800] Kayrevânî, *el-Umde*, I, 56.

SONUÇ

Kur'ân-ı Kerîm, bir inanç ve ibadet rehberi olmasının yanısıra düşünceyi şekillendiren, aklı harekete geçiren ve birey ile toplumu terbiye eden bir hitap sanatına sahiptir. Bu bağlamda, Kur'ân'daki tenkit kavramı özellikle istifham üslubu aracılığıyla kendine özgü bir biçimde ortaya konmuştur. Kur'ân'da istifham, sadece bilgi edinme amacı taşıyan sorularla sınırlı kalmaz; aksine inkâr, kınama, azarlama, teşvik, uyarı ve hatırlatma gibi çok sayıda mecazî anlam barındırır.

Mecâzî istifhamın farklı bağlamlarda kazandığı anlam çeşitliliği, Kur'ân'ın belâgat yönünü gözler önüne serdiği gibi, ilahî hitabın insana yönelik pedagojik ve psikolojik boyutunu da açıkça yansıtmaktadır. Bu istifhamlar aracılığıyla yapılan eleştiriler, sadece bireysel yanlışlara değil, toplumsal sapmalara, inanç bozukluklarına ve davranışsal tutarsızlıklara da yöneliktir.

Kur'ân'da yer alan tenkit içerikli istifhamlar, muhatabı hem düşünce hem davranış yönünden hedef almakta; onu zihnen uyandırmayı, hakikate yönlendirmeyi ve ona yanlışı fark ettirmeyi amaçlamaktadır. Bu yönüyle Kur'ân'ın tenkit yöntemi, modern anlamda bir eleştiriden çok daha derinlikli ve kapsayıcıdır. Muhataba doğrudan cevap vermek yerine, onu kendi cevabını bulmaya yöneltir. Aynı zamanda aklı harekete geçirir ve kişiyi hakikati aramaya yönlendirir.

Kur'ân'daki tenkit içerikli istifhamlar, fikirlere ve olgulara yöneltilen çok boyutlu eleştiriler de barındırmaktadır. Bu istifhamlar, muhatabın zihnini uyandırıp sahip olduğu yanlışları sarsmayı, bâtıl inançları ve sapkın tutumları sorgulatmayı hedeflemektedir. Fikrî boyutta ele alınan eşitlik, şirk, yeniden diriliş ve meleklerin tasavvuru gibi meselelerdeki tenkit içerikli istifhamlar da muhatabın inanç sistemini doğrudan hedef alarak onu aklî ve vicdanî bir muhasebeye sevk etmektedir. Bu sorular, bireyin kendi düşünce temellerini gözden geçirmesini sağlayarak sadece yanlış olanı açıklamakla yetinmez; aynı zamanda onu hakikate yönelmeye teşvik eder. Bu yönüyle Kur'ân'daki istifhamlar, sadece bir reddiye değil aynı zamanda bir davet ve ıslah metodolojisidir.

Olgusal bağlamda ise fesat, ilhad ve taklit gibi sosyolojik, ahlâkî ve kültürel sorunlara yönelik istifhamlar, Kur'ân'ın toplumsal dönüşüm hedefiyle ne denli yakından ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Kur'ân, bireysel zaafların ve toplumsal çarpıklıkların kaynağını teşhis ederek, bu olgulara karşı geliştirilen istifhamlar yoluyla hem bireysel

sorumluluğu hem de toplumsal bilinçlenmeyi ön plana çıkarmaktadır. Kur'ân'ın yolsuzluk, ahlâkî dejenerasyon ve sosyal çöküş gibi alanlardaki tenkit içerikli istifhamları, muhatabı edilgen bir dinleyici olmaktan çıkarıp aktif ve muhakeme eden bir özneye dönüştürmektedir.

Kur'ân'da ateizme (ilhâd) ve bilinçsiz taklide yönelik olan istifhamlar, yalnızca teolojik bir tartışma zemini oluşturmakla kalmaz; aynı zamanda aklın, bilginin ve hakikatin merkeze alındığı bir düşünce atmosferi sunar. Kur'ân'ın bu bağlamdaki tenkitleri, salt inkârı kınamakla yetinmeyip insanı hakikati aramaya, düşünmeye ve kendi varoluşunu anlamlandırmaya davet eden bütüncül bir yöntem olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak Kur'ân-ı Kerîm'deki tenkit içerikli istifhamların hem retorik hem de pedagojik açıdan etkili bir anlatım aracı olduğu söylenebilir. Bu istifhamlar, klasik anlamda bir tenkit olmaktan öte; didaktik, psikolojik ve sosyolojik açıdan çok yönlü anlatım biçimiyle, bireylerin ve toplumların zihinsel ve ahlâkî dönüşümünü hedefleyen dinamik bir söylemin parçası hâline gelmiştir. Kur'ân, bu istifham üslubu aracılığıyla muhatabını pasif bir dinleyici konumuna indirgemek yerine, aktif bir düşünür ve sorgulayıcı özne haline getirmekte; böylece vahyin hedeflediği bilinç inşasını gerçekleştirmektedir. Bu yönüyle istifham, Kur'ân'ın sadece bilgi veren değil; aynı zamanda düşündüren ve yönlendiren bir kitap olma vasfını açıkça ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

‘Alevî, Yahyâ b. Hamza b. Alî. *et-Tırâz li esrâri’l-belâga ve ‘ulûmi hakâikı’l-i‘câz*. Beyrut: el-Mektebetü’l-‘Unsuriyye, 1. Baskı, 2002.

‘Askerî, Ebû Hilâl. *el-Furûku’l-lügaviyye*. thk. Muhammed İbrâhîm Selîm. Kahire: Dâru’l-‘İlm ve’s-Sekâfe, ts.

‘Atîk, Abdülazîz. ‘*İlmü’l-me‘ânî*. Beyrut: Dâru’n-Nahdati’l-‘Arabiyye, 1. Baskı, 2009.

Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh. *Rûhu’l-me‘ânî fî tefsîri’l-Kur’âni’l-‘azîm ve’s-seb‘ı’l-mesânî*. thk. Ali ‘Abdülbârî ‘Atıyye. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1994.

Âlü Halîfe, Muhammed el-‘Iyd b. Muhammed. *Dîvânü Muhammed el-‘Iyd Âlü Halîfe*. Cezâyir: Dâru’l-Hüdâ, 2010.

‘Avnî, Hâmid. *el-Minhâcü’l-vâdıh li’l-belâga*. Kahire: el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türâs, 1. Baskı, ts.

Bagdâdî, Abdurrahmân b. İshâk. *el-Lâmât*. thk. Mâzin el-Mübârek. Dımaşk: Dâru’l-Fikr, 2. Baskı, 1985.

Bagdâdî, Abdülkâdir b. Ömer. *Hızânetü’l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni’l-‘Arab*. thk. Abdüsselâm Hârûn. Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 4. Baskı, 1997.

Bârûdî, Mahmûd Sâmî. *Dîvânü Mahmûd Sâmî el-Bârûdî*. el-Memleketü’l-Müttehıde: Müessesetü Hindâvî, 2017.

Bedevî, Ahmed Abdullâh. *Min Belâgati’l-Kur’ân*. Kahire: Daru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2005.

Belensî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî. *Tefsîru mübhemâti’l-Kur’ân*. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1. Baskı, 1991.

Beydâvî, Ebû Sa‘îd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*. thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar‘aşlı. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1. Baskı, 1418h (h. 1418).

Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu’l-Buhârî*. thk. Mustafa Dîb el-Begâ. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 5. Baskı, 1993.

Bursevî, İsmâîl Hakkı. *Rûhu’l-beyân*. Beyrut: Dâru’l-Fikr, ts.

Cenâcî, Hasan b. İsmâîl b. Hasan b. ‘Abdirrâzık. *Min kadâye’l-belâga ve’n-nakd ‘ınde Abdilkâhir el-Cürcânî*. Kahire: el-Mektebetü’ş-Şâmile, 1981.

Cezâirî, Ebû Bekr Câbir b. Mûsâ b. Abdilkâdir. *Eyseru't-tefâsîr li kelâmi'l-'aliyyi'l-kebîr*. Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hıkem, 5. Baskı, 2003.

Cümahî, Ebû Dehbel. Dîvânü Ebî Dehbel el-Cümahî. thk. 'Abdülazîm 'Abdülmuhsin. Necef: Mektebetü'l-Kadâ', 1. Baskı, 1972.

Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân. *Delâ'ilü'l-i'câz*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 5. Baskı, 2004.

Dayf, Şevkî. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*. Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1. Baskı, 1960.

De'âs, Ahmet 'Ubeyd vd. *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Dımaşk: Dâru'l-Münîr ve Dâru'l-Fârâbî, 2004.

Dervîş, Mustafa. *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyânüh*. Dımaşk: Dâru'l-Yemâme, 4. Baskı, 1994.

Dımaşkî, İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm es-Sülemî. *el-İmâm fî beyâni edilleti'l-ahkâm*. thk. Rıdvân Muhtâr b. Garbiyye. Beyrut: Dâru'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, 1. Baskı, 1987.

Dımaşkî, Ömer b. Alî b. 'Âdil. *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Mu'avvıd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1988.

Dirâz, Muhammed Abdullâh. *en-Nebe'ü'l-'azîm*. Takdîm: 'Abdülazîm el-Mat'anî. Dımaşk: Dâru'l-Kalem li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2005.

Dürra, Muhammed Ali Tâhâ. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm ve i'râbuhu ve beyânüh*. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1. Baskı, 2009.

Ebû Zehrâ, Muhammed b. Ahmed. *el-Mu'cizetü'l-kübrâ el-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.

Ebû Zehrâ, Muhammed b. Ahmed. *Zehratü't-tefâsîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.

Ebu's-Su'ûd, Muhammed b. Muhyiddîn b. Muhammed. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.

Emîn, İhsân. *Menhecü'n-nakd fi't-tefsîr*. Beyrut: Dâru'l-Hâdî, 2007.

Endelüsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-. *el-Bahru'l-muhît fi't-Tefsîr*. thk. Sıdkı Muhammed Cemîl. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999.

Endelüsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf. *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi kitâbi't-Teshîl*. thk. Hasan Hindâvî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1. Baskı, 1997.

Enîs, İbrâhîm vd. *el-Mu'cemü'l-vasît*. Kahire: Mektebetü'ş-Şurûk ed-Düveliyye, 4. Baskı, 2003.

Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâ'î. Kahire: Mektebetü Hilâl, 1985.

Hâlidî, Ebû Bekr Muhammed b. Hâşim. Hâlidî, Ebû 'Usmân Sa'îd b. Hâşim. *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir min eş'âri'l-mütekaddimîn ve'l-câhiliyye ve'l-muhadramîn*. thk. Muhammed Ali Dekka. Suriye: Vizâratü's-Sekâfe, 1995.

Hâlidî, Salâh Abdülfettâh. *el-Kur'ân ve nakdu metâ'ını'r-ruhbân*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1. Baskı, 2007.

Hamevî, Şihâbüddîn Ebû 'Abdillâh Yâkût. *Mu'cemü'l-üdebâ' İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*. thk. İhsân 'Abbâs. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Baskı, 1993.

Hân, Muhammed Sıddîk. *Fethu'l-beyân fî makâsidi'l-Kur'ân*. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1992.

Hanefî, Abdülhalîm. *Üslûbu'l-muhâvera fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'Âmme li'l-Kitâb, 3. Baskı, 1995.

Harrât, Ebû Bilâl Ahmed b. Muhammed. *el-Müctebâ min müşkili i'râbi'l-Kur'ân*. Medine: Mecme'u'l-Melik Fahd li Tıbâ'ati'l-Mushafi'ş-Şerîf, 1. Baskı, 1426.

Hemedânî, el-Münteceb. *el-Kitâbü'l-ferîd fî i'râbi'l-Kur'âni'l-Mecîd*. Medine: Dâru'z-Zaman li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1. Baskı, 2006.

Hererî, Muhammed el-Emîn b. 'Abdillâh el-Üremî el-'Alevî. *Hadâ'iku'r-ravh ve'r-rayhân fî ravâbî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru Tavkı'n-Necât, 1. Baskı, 2001.

Hıcâzî, Muhammed Mahmûd. *et-Tefsîru'l-vâdıh*. Beyrut: Dâru'l-Cîli'l-Cedîd, 10. Baskı, 1992.

Hımyerî, Neşvân b. Sa'îd. *Şemsü'l-'ulûm ve devâ'ü kelâmi'l-'Arab mine'l-külûm*. thk. Hüseyin el-'Umrî vd. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1. Baskı, 1999.

Hilâlî, Muhammed Takıyyüddîn. *Takvîmü'l-lisâneyn*. Beyrut: Mektebetü'l-Me'ârif, 1. Baskı, 1978.

Hüseyin, Muhammed 'Ârif Mahmûd. *en-Nakdü'l-edebî ve mekâyîsüh hılâle 'ahdi'r-Rasûl ve asri'l-hılâfeti'r-râşide*. Medine: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 2000.

İbn 'Atıyye el-Endelüsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib. *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, 2001.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dirâsetü't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984.

İbn Cemâ‘a, Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. İbrâhîm. *Keşfü’l-me‘ânî fi’l-müteşâbih mine’l-mesânî.* thk. Abdülcevâd Halef. Mansûra: Dâru’l-Vefâ’, 1. Baskı, 1990.

İbn Cinnî, Ebu’l-Feth Osmân. *Sirru sınâ‘ati’l-i‘râb*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1. Baskı, 2000.

İbn Cüzey, Ebü’l-Kâsım Muhammed b. Ahmed el-Kelbî. *et-Teshîl li ‘ulûmi’t-tenzîl.* thk. Abdullâh el-Hâlidî. Beyrut: Dâru’l-Erkam, 1. Baskı, 1416.

İbn Durusteveyh, Abdullâh b. Ca‘fer. *Tashîhu’l-fasîh ve şerhuhu*. thk. Muhammed Bedevî. Kahire: el-Meclisü’l-A‘lâ li’ş-Şüûni’l-İslâmiyye, 1998.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed. *Mukaddime*. thk. Abdullâh Muhammed ed-Dervîş. Dımaşk: Dâru Yu‘rab, 1. Baskı, 2004.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb. *Bedâ’i‘u’l-fevâ’id*. thk. Ali b. Muhammed el-‘Imrân. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 5. Baskı, 2019.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb. *et-Tefsîru’l-kayyim.* Beyrut: Dâru Mektebeti’l-Hilâl, 1. Baskı, 2000.

İbn Manzûr, Ebu’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî. *Lisânü’l-‘Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Baskı, ts.

İbnü’ş-Şecerî, Ebu’s-Sa‘âdât Ziyâüddîn Hibetullâh b. Alî b. Hamza. *Emâlî İbni’ş-Şecerî*. thk. Mahmûd Muhammed b. et-Tanâhî. Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 1. Baskı, 1991.

İsbehânî, İsmâîl. *İ‘râbü’l-Kur’ân*. Takdîm: Fâize el-Müeyyid. Riyad: Mektebetü’l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1. Baskı, 1995.

İsferâyînî, ‘Isâmüddîn İbrâhîm b. Muhammed. *el-Etval Şerhu Telhîsi Miftâhi’l-‘ulûm*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘Ilmiyye, ts.

Kasabcı, ‘Isâm. *Usûlü’n-nakdi’l-‘Arabiyyi’l-kadîm*. Halep: Menşûrâtü Câmi‘ati Haleb, Müdîriyyetü’l-Kütüb ve’l-Matbû‘âti’l-Câmi‘ıyye, 1991.

Kâsimî, Muhammed Cemâlüddîn. *Mehâsinü’t-te’vîl*. thk. Muhammed Bâsil. Dâru’l-Kütübi’l-‘Ilmiyye, Beyrut, 1997.

Kayrevânî, Ebû Alî İbn Reşîk. *el-‘Umde fî mehâsini’ş-şi‘r ve âdâbih*. thk. Muhammed Muhyiddîn. Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1981.

Kayrevânî, Ebu'l-Hasen Alî b. Faddâl b. Alî. *en-Nüket fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Abdullâh Abdülkâdir et-Tavîl. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Ilmiyye, 1. Baskı, 2007.

Kazvînî, Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân. *el-Îzâh fî 'ulûmi'l-belâga*. thk. Muhammed Abdülmün'ım Hafâcî. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 3. Baskı, 1989.

Kefevî, Eyyûb b. Mûsâ. *el-Külliyyât*. thk. Adnân Dervîş. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.

Kirmânî, Ebu'l-'Alâ. *Mefâtîhu'l-egânî fi'l-kırâât ve'l-me'ânî*. thk. Abdülkerîm Mustafa Müdlic. Lübnan: Dâru İbn Hazm, 1. Baskı, 2001.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Beraddûnî-İbrâhîm Ettafeyyiş. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Baskı, 1964.

Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzîn b. Abdilmelik. *Letâ'ifu'l-işârât*. tah. İbrâhîm el-Besyûnî. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'Âmme li'l-Kitâb, ts.

Kutub, Seyyid. *Fî Zılâli'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 12. Baskı, 1986.

Mahmûd, Abdülkerîm. *Üslûbu'l-istifham fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Garaduhu ve i'râbuh*. Dımaşk: Mektebetü'l-Gazâlî, 1. Baskı, 2000.

Makdisî, Mücîruddîn b. Muhammed. *Fethurrahmân fî tefsîri'l-Kur'ân*. tah. Nûreddîn Tâlib. Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir, 2009.

Matlûb, Ahmed. *Esâlîb belâgıyye*. Kuveyt: Vekâletü'l-Matbû'ât, 1. Baskı, 1980.

Matrafî, 'Uveyd b. 'Ayyâd. *Âyâtü 'ıtâbi'l-Mustafâ fî dav'i'l-'ısmet ve'l-ictihâd*. Mekke: Câmi'atü Melik Abdülazîz, Külliyetü'ş-Şerî'a, 3. Baskı, 2005.

Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü ehli's-sünne*. thk. Mecdî Bâslûm. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Ilmiyye, 1. Baskı, 2005.

Merâgî, Ahmed b. Mustafa. *Tefsîru'l-Merâgî*. Mısır: Matba'atü Mustafa el-Bâbî, 1. Baskı, 1946.

Met'anî, Abdülazîm İbrâhîm Muhammed. *Hasâ'isu't-ta'bîri'l-Kur'ânî ve simâtühü'l-belâgıyye*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1. Baskı, 1992.

Met'anî, Abdülazîm İbrâhîm Muhammed. *et-Tefsîru'l-belâgî li'l-istifhâm*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 3. Baskı, 2011.

Meydânî, Abdurrahmân b. Hasan Habenneke. *el-Belâgatü'l-'Arabiyye*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1. Baskı, 1996.

Minyâvî, Münzir. *el-Esâlîb ve'l-ıtlâkâtü'l-'Arabiyye*. Mısır: el-Mektebetü'ş-Şâmile, 1. Baskı, 2011.

Molla Hüveyş, Abdülkâdir. *Beyânü'l-me'ânî*. Dımaşk: Dâru't-Terakkî, 1. Baskı, 1965.

Mukaddim, İsmâîl. *Durûs fî Tefsîri'l-Kur'ân*. el-Mektebetü'ş-Şâmile: ed-Durûsü's-savtiyye, el-Mevkı'u'l-İslâmî, ts.

Murâdî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh Hasan b. Kâsım b. Abdillâh. *el-Cene'd-dânî fî hurûfi'l-me'ânî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, 1992.

Murtazâ, Şerîf. *Emâli'l-Murtazâ*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. Dımaşk: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabî, 1. Baskı, 1954.

Mustafa Sâdık er-Râfi'î. *Vahyü'l-kalem*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Ilmiyye, 1. Baskı, 2000.

Müberred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd. *el-Kâmil fi'l-lüga ve'l-edeb*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 3. Baskı, 1997.

Müberred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd. *el-Muktedab*. thk. Muhammed Abdülhâlık 'Azîme. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, ts.

Müslim, Mustafa. *Mebâhis fi't-tefsîri'l-mevdû'î*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 4. Baskı, 2005.

Nahcuvânî, Ni'metullâh b. Mahmûd. *el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-mefâtihu'l-gaybiyye*. Mısır: Dâru Rukkâbî, 1. Baskı, 1999.

Nehhâs, Ebû Ca'fer. *İ'râbü'l-Kur'ân*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, 2000.

Nesefî, Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ahmed. *et-Teysîr fi't-tefsîr*. İstanbul: Dâru'l-Lübâb li'd-Dirâse, 1. Baskı, 2019.

Nîsâbûrî, Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fu'âd Abdülbâkî. Kahire: Matba'atü 'Îsâ el-Bânî el-Halebî, 1955.

Nîsâbûrî, Nizâmüddîn el-Hasan b. Muhammed. *Garâ'ibü'l-Kur'ân ve regâ'ibü'l-Furkân*. thk. Zekeriyyâ 'Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, h. 1416.

Râgıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed. *Tefsîru'r-Râgıb el-İsfahânî*. thk. Muhammed Abdülazîz Besyûnî. Mısır: Câmi'atü Tantâ Külliyyetü'l-Âdâb, 1999.

Râgıb, Abdüsselâm Ahmed. *Vazîfetü's-sûreti'l-fenniyye fi'l-Kur'ân*. Halep: Fussılet li'd-Dirâsât ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1. Baskı, 2001.

Râzî, Abdülhakîm. *Nazariyyetü'l-lüga fi'n-nakdi'l-'Arabî*. el-Meclisü'l-A'lâ li's-Sekâfe, 2003.

Râzî, Ebû Abdillâh Fahruddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyin. *et-Tefsîru'l-kebîr Mefâtîhu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1999.

Râzî, Ebû Abdillâh Fahruddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn. *'Ismetü'l-enbiyâ'*. Takdîm: Muhammed Hicâzî. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1986.

Rıdvân, Kerem Abdüssettâr. "Îcâbiyyetü'n-nakd, Ru'ye Kur'âniyye". *Mecelletü Külliyyeti'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye bi Asvân* Aded: 4 Mısır (2021).

Rızâ, Muhammed Reşîd. *Tefsîru'l-Menâr*. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'Âmme li'l-Kitâb, 1990.

Sa'd, Mahmûd Tevfîk Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb Dirâse fi'l-belâgati'l-Kur'âniyye*. Kahire: Câmi'atü'l-Ezher, 2000.

Sa'îdî, 'Abdülmüte'âl. *Bugyetü'l-îzâh li Telhîsı'l-miftâh fî 'ulûmi'l-belâga*. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 17. Baskı, 2005.

Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân*. thk. Ebû Muhammed b. 'Âşûr. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1. Baskı, 2002.

Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-tefâsîr*. Kahire: Dâru's-Sâbûnî li't-Tıbâ'a ve'n-Neşr, 1. Baskı, 1997.

Sâfî, Mahmûd. *el-Cedvel fî i'râbi'l-Kur'ân*. Dımaşk: Dâru'r-Reşîd, 3. Baskı, 1995.

Sâhıb b. 'Abbâd, İsmâîl b. 'Abbâd b. el-'Abbâs et-Tâlekânî. *el-Keşf 'an mesâvi'i şi'ri'l-Mütenebbî.* thk. M. Hasan Âlü Yâsîn. Bağdat: Matba'atü'l-Me'ârif, 1. Baskı, 1965.

Sahnûn, Ahmed. *Dîvânü'ş-Şeyh Ahmed Sahnûn*. Cezâyir: Menşûrâtü'l-Hıbr, 2. Baskı, 2007.

Sâlih, Behcet Abdülvâhid. *el-İ'râbu'l-mufassal li kitâbillahi'l-mürattel*. Ürdün: Dâru'l-Fikr, 2. Baskı, 1998.

Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr b. Muhammed. *Miftâhu'l-'ûlûm*. thk. Nu'aym Zurzur. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1987.

Sem'ânî, Mansûr. *Tefsîru's-Sem'ânî*. thk. Yâsir b. İbrâhîm vd. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1. Baskı, 1997.

Semerkandî, Nasr b. Muhammed. *Bahru'l-'ulûm*. thk. Mahmûd Mataracî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002.

Sîbeveyhi, Ebû Bişr ‘Amr b. Osman b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselâm Hârûn. Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 3. Baskı, 1988.

Suyûtî, Celâlüddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*. Kahire: Dâru’t-Türâs, 1. Baskı, ts.

Suyûtî, Celâlüddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Mu‘terekü’l-akrân fî i‘câzi’l-Kur’ân*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1. Baskı, ts.

Şâfi‘î, Muhammed b. Alî es-Sabbân. *Hâşiyetü’s-Sabbân ‘alâ şerhi’l-Uşmûnî li Elfiyyeti İbn Mâlik*. Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-‘Ilmiyye, 1. Baskı, 1997.

Şa‘râvî, Muhammed Mütevellî. *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*. Matâbi‘u Ahbâri’l-Yevm, 1997.

Şâyib, Ahmed. *el-Üslûb*. Kahire: Mektebetü’n-Nahdati’l-Mısriyye, 12. Baskı, 2003.

Şevkânî, Muhammed Ali. *Fethu’l-kadîr*. Dımaşk: Dâru İbn Kesir, 1. Baskı, 1993.

Şınkîtî, Muhammed el-Emîn. *Edvâ’ü’l-beyân fî îzâhi’l-Kur’ân bi’l-Kur’ân*. Beyrut: Daru İbn Hazm, 5. Baskı, 2019.

Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi‘u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, thk. Abdullâh Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hicr, 2001.

Tâhir, Ali Cevâd. *Mukaddime fi’n-nakdi’l-edebî*. Beyrut: el-Müessesetü’l-‘Arabiyye li’d-Dirâsât, ts.

Tantâvî, Muhammed Seyyid. *et-Tefsîru’l-vasît*. Kahire: Dâru Nahdati Mısr li’t-Tıbâ‘a ve’n-Neşr, 1. Baskı, 1998.

Temîmî, Cerîr b. ‘Atıyye. *Dîvânü Cerîr bi Şerhi Muhammed b. Habîb*. thk. Nu‘mân Muhammed Emîn Tâhâ. Kahire: Dâru’l-Me‘ârif, 3. Baskı, ts.

Udayme, Muhammed Abdülhâlık. *Dirâsât li üslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm*. thk. Mahmûd Şâkir. Kahire: Dâru’l-Hadîs, ts.

‘Ulvân, Ni‘metullâh b. Mahmûd eş-Şeyh. *el-Fevâtihu’l-ilâhiyye ve’l-mefâtihu’l-gaybiyye*. Mısır: Dâru Rukkâb li’n-Neşr, 1999.

Vâhidî Ebu’l-Hasen. *Esbâbü nüzûli’l-Kur’ân.* tah. ‘Isâm Abdülmuhsin el-Hâmîdân Demmâm: Dâru’l-Islâh li’n-neşr, 2. Baskı, 1992.

Yazır, Elmalılı Hamdi. *Kur’ân-ı Kerîm ve Yüce Meâli*. İstanbul: Merve Yayınları, ts.

Zeccâc, İbrâhîm. *Me‘âni’l-Kur’ân ve İ‘râbuh*. thk. ‘Abdülcelîl Şiblî. Beyrut: ‘Âlemü’l-Kütüb, 1. Baskı, 1988.

Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer b. Ahmed. *Dîvânü'z-Zemahşerî*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1. Baskı, 2008.

Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer b. Ahmed. *el-Keşşâf 'an hakâ'ıkı gavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. Kahire: Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, 4. Baskı, 1987.

Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. 'Abdillah. *el-Bahru'l-muhît fî 'usûli'l-Fıkh*. Ürdün: Dâru'l-Kütüb, 1. Baskı, 1994.

Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. 'Abdillâh. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. Beyrut: Dâru'l-Me'ârif, 1975.

Zeyyât, Ahmed Hasan. "Mecelletü'r-Risâle," Aded: 646/38.

Zühaylî, Vehbe. *et-Tefsîru'l-vasît*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1. Baskı, 1422.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 3. Baskı, ts.

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Ali Mohammed Saleh		Mghadi
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	Türkçe, İngilizce		
Eğitim Durumu	**Başlama - Bitirme Yılı**		**Kurum Adı**
Lise	2000	2004	Medresetü's-Sevra en-Nemûzeciyye
Lisans	2006	2010	Amran Üniversitesi
Yüksek Lisans	2014	2017	Bilim ve Teknoloji Ünv., San'a
Doktora	2018	2024	Bursa Uludağ Ünv. İlahiyat Fak.
Çalıştığı Kurum (lar)	**Başlama - Ayrılma Yılı**		**Çalışılan Kurumun Adı**
1.	2006	2009	Saade şehri seçim heyeti müdürü
2.	2012	2015	Saade İrtika Enstitüsü'nün kurucu
3.	2024		Bursa Uludağ Ünv. İlahiyat Fak.
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar:	1.Kur'ân-ı Kerîm'de Nakd İfade Eden Lafız ve Kavramlar 2. Kur'ân-ı Kerîm'de Tenkit İçerikli İstifham: Soru Edatı "Keyfe" Örneği		
Diğer:			
İletişim (e-posta):			
	Tarih:	13.02.2025	
	İmza:		
	Adı-Soyadı:	Ali Mohammed Saleh Mghadi	